

**National Library of Thailand
Bangkok, 2002**

All rights reserved.

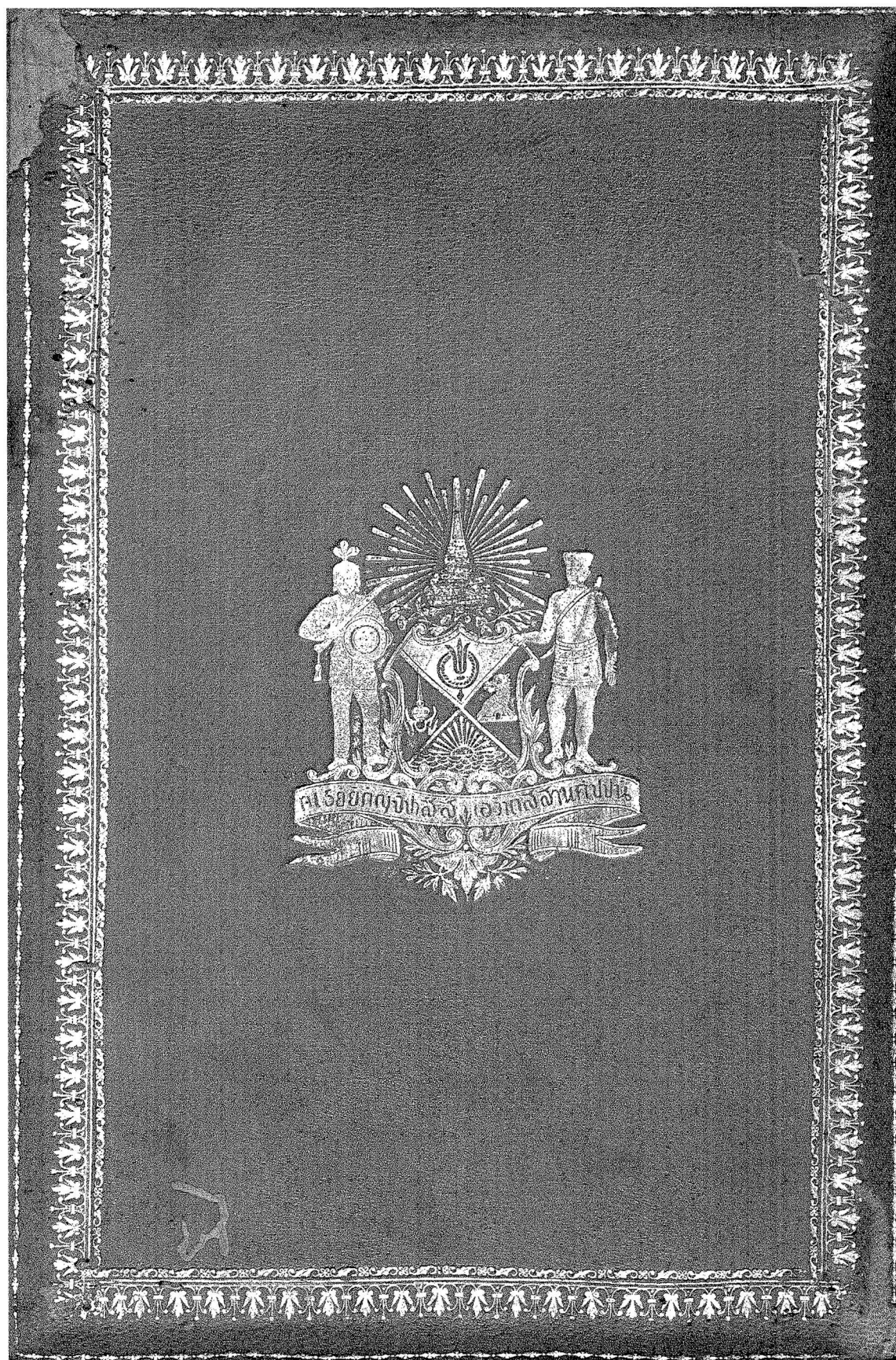
**No part of this CD may be reproduced,
stored in a retrieval system or transmitted in any form
or by any means, without prior permission from
the National Library of Thailand**

หอสมุดแห่งชาติ ขอสงวนสิทธิ์

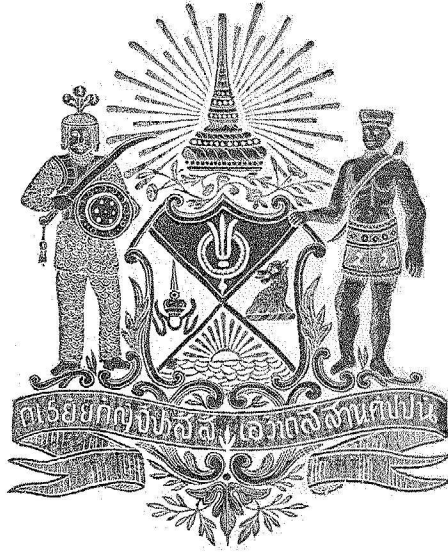
ห้ามมิให้ผู้ใดนำส่วนหนึ่งส่วนใด หรือตอนหนึ่งตอนใด ที่ปรากฏอยู่ใน CD นี้

ไปทำการคัดลอก หรือวิธีการอื่นใดเพื่อจำหน่าย จ่ายแจก

ก่อนได้รับอนุญาต

จิวิวัฒน์

สมเด็จพระเจ้ามงกุฎเกล้า
เจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชน์, น.ร., ป.จ

ร.ศ. ๑๐๓

(มีกรรมสิทธิ์ ตาม พระราชบัญญัติ)

โรงพิมพ์บำรุง นฤๅณกิจ

915.93

๘. ๗

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์
กรมหลวงภาณุพันธุ์วงศ์วรเดช
นายเมื้อ ปวอก ๒๔๖๖

หนังสือวิวัฒน์
ว่าถึง คุณความดีแห่ง การเที่ยว ใน ที่ต่าง ๆ

แต่

เป็น ระยะ ทาง รายงาน หัวเมือง ตวันตก

ใน แหตม มะถายู ฟากฝั่ง ตวัน ออก

ซึ่ง ผู้แต่ง หนังสือ นี้ได้จด หมายเหตุไว้แล้ว เมื่อ เวลาไป เที่ยว ใน เมือง นั้น

แต่งโดย

สมเด็จพระเจ้า น้อย ยาเออ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์

กรมหลวง ภาณุพันธุ์วงศ์ วรเดช

ปีออก ตรีศก ศักราช ๑๒๔๖

(มีกรรมสิทธิ์ตาม พระราชบัญญัติ)

โรงพิมพ์บำรุงกุศลกิจ

คำ ปาวภ ใน การ พิมพ์ หนังสือ

ถึง สมัย ที่ สมเด็จพระเจ้า น้อย ยาเธอ เจ้าฟ้า กรม พระ ภาณุ พันธุ วงศ์
วรเดช ได้ มี พระชนม์ พรรษา มา ใน โลก นี้ ค่ำ ๕๐ ปี บริบูรณ์ เป็น
กาล อัน พิเศษ ที่ ควร นำ เพื่ญ พระ กุศล ตาม จารีต ประเพณี แห่ง ผู้ เดิม ได้
ใน พระพุทธศาสนา นั้น จึง ได้ ทรง บริจาค ทาน นำ เพื่ญ การ กุศล
ณ วัน บูรพาภิรมย์ ใน เดือน มกราคม วัน โกสสินทร ศก ๑๒๘
ตาม กำหนด การ ดัง มี ค่ำ ไป นี้

วันที่ ๑๑ ตรง กับ วัน ๓ ๑ ๒ ค่ำ เวลา บ่าย พระสงฆ์ ๕ รูป
เจริญ พระพุทธมนต์ นวครหาญ สัมภรรมา แด โหร บูชา นพเคราะห์ ครั้น
พระสงฆ์ เจริญ พระพุทธมนต์ แด โหร บูชา นพเคราะห์ เสร็จ แล้ว
มีการ มหรศ ปี พาศย์ ประชัน วง รุ่ง กตาง แด ตรว จัน เครื่อง คัง โต บูชา
ที่ เรียกว่า “โตะ ปัก”

วันที่ ๑๒ ตรง กับ วัน ๔ ๒ ๒ ค่ำ เวลา เช้า ถวาย อาหาร ภัต
พระสงฆ์ ๕ รูป ที่ เจริญ พระพุทธมนต์ เมื่อ วัน นั้น ครั้น เวลา บ่าย
พระสงฆ์ ๕๑ รูป เจริญ พระพุทธมนต์ แด โหร บูชา นพเคราะห์ ครั้น ถึง
พระฤกษ์ เสด็จ ขึ้น พระแท่น สรง พระบาท สมเด็จพระเจ้า อยู่ หัว
พระราชทาน น้ำ พระพุทธมนต์ แด สมณ ผู้ ทรง คุณคุณ กับ ชี พง พรหม ณ
ถวาย น้ำ ต่อ ไป ครั้น เสร็จ การ พิธี แล้ว มี มหรศ ปี พาศย์

(๒)

ประชันวง รุ่งใหญ่ แต่มีพิธีสวด มนต์ฝ่ายญวน ที่เรียกว่า “ควี่ซัว
ไป่ซัว” ด้วย ครั้นเวลา ๔ ทุ่ม มีการ รাত্রีดีโมตร์ ต่อไป

วันที่ ๑๓ ตรงกับวัน ๕ ๕ ๒ คำ เวลาเช้าถวายอาหาร ภัต
พระสังฆ์ ๕๑ รูป ที่เจริญพระพุทธรูปเมื่อวานนั้น เวลาเพล แดง
มีเทศนา มงคลวิเศษ กัณฑ์หนึ่ง เวลาบ่ายพระสังฆ์ ๒๐ รูป
สวด พระปริตอนัตตลักขณสูตร แต่มีเทศนาในสูตรนั้น เป็นการ
ฉลอง พระเดชพระคุณ พระบรมอัฐิ พระอัฐิ แด้อัฐิต่าง ๆ ซึ่ง
ประดิษฐาน อยู่ ณ วิมุกตปราสาท
ประชันวง รุ่งแก่ เวลาค่ำมีการ มหรศพีพาท

วันที่ ๑๔ ตรงกับวัน ๖ ๕ ๒ คำ เวลาเช้าถวายอาหาร ภัต
พระสังฆ์ ๒๐ รูป ซึ่งได้เจริญพระพุทธรูปเมื่อวานนั้น แด่วมี
ศตปกรณาภิธรรม เวลาบ่ายพระสังฆ์ ๑๐ รูปเจริญพระพุทธรูป
ในการ ตักจุเด็ก ๓ คน ซึ่งเป็นการ ทรงส่งเคราะห์แก่ บิดามารดา
ผู้ซึ่งได้ความภักดีแต่มีคุณ มาแต่ก่อน เวลาค่ำมีมหรศพีพาท
ประชันวง รุ่งเล็ก

วันที่ ๑๕ ตรงกับวัน ๗ ๕ ๒ คำ เวลาเช้าได้ฤกษ์ ตักจุเด็ก
เสร็จแล้ว ถวายอาหาร ภัตแก่พระสังฆ์ เวลาบ่ายเวียนเทียน ทำขวัญ
เด็กนั้นแล้ว เป็นเสร็จการ

(๓)

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้า กรม พระภานุพันธุ์วรเดช ทรง พระดำริห์ เห็นว่า การ มหกรรม เช่น นี้ สมควร ต้อง มี สิ่ง จำหน่าย แจก ไว้ เป็น ที่ ระยุก สิ่ง ของใด เด่า จะ ดี ยิ่ง กว่า สิ่ง ซึ่ง เกี่ยว ข้อง แก่ วิชา นั้น เบน อัน ไม่มี จะ ดี กว่า เดิม ได้ ทรง รจนา หนังสือ ไว้ เดิม หนังสือ แต่ เมื่อ ครั้ง ร. ศก ๑๐๓ ตรง กับ ปี ออก รัชกาล ๑๒๔๖ ซึ่ง ถ่วง ได้ ๒๔ ปี มา แล้ว ได้ ชนาน นาม ไว้ ว่า หนังสือ “ชีวิตฉัน” ได้ เขียน เป็น สมุด ทูณ เกด้า ๖ ถวาย พระบาท สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ไว้ แต่ ครั้ง นั้น ๑ เล่ม เขียน ไว้ สำหรับ ห้อง สมุด วังบูรพาภิรมย์ ๑ เล่ม ยัง หา ได้ พิมพ์ จำเนา ไม่ ถ้อย คำ แล ข้อ ความ ใน หนังสือ ชีวิตฉัน นี้ ถึงแม้ว่า จะเป็น ตำนวน สมัย เก่า หรือ บก พร้อง เถวทราบ แล รุน แรง อยู่ บ้าง ก็ ดี ก็ จะ ไม่ สู้ กระไร นัก เหตุ ว่า เป็น การ ถ่วง สมัย นาน วัน มา แล้ว ผู้ ที่ ต้อง ก่อ วา นาม แล เกี่ยว ข้อง ใน หนังสือ เรื่อง นี้ ก็ ถ่วง ถับ ไป เสีย แล้วย โดย มาก ข้อ ความ ใน หนังสือ นี้ เห็น ว่า พอ จะเป็น อุทาหรณ์ ให้ เห็น ว่า ใน สมัย นั้น เป็น เช่น ไต ใน สมัย นี้ แล จะ เป็น ค่อ ไป จะ อย่างไร จะได้ ทราบ การ ที่ เป็น ไป ใน อดีต กาล นั้น ๆ จึง ได้ ทรง โปรด ให้ พิมพ์ ขึ้น สำหรับ แจก ใน งาน นี้ ซึ่ง ทรง เห็น ว่า เป็น การ สมควร แก่ สมัย อัน ซึ่ง พระองค์ ได้ ทรง มี พระชนมายุ มา ได้ ๕๕ ปี รอย บ่น

(๔)

ตำรวจที่ใต้ทรง บริจาก ทาน มัย กุศล ทั้ง บรรพชิต แด่ คฤหัสถ์
ทั้ง ปวงใน ครั้งนี้ สำเร็จ บริบูรณ์ เป็น ที่ทรง ได้มนัสยินดี
ของ พระองค์ เปน อย่าง ยิ่ง พระองค์ จึง ขอ ถวาย พระราช กุศล ที่ใต้ ทรง
บริจาก ชนสาร สมบัติ เปน เอนก แต่ พระบาท สมเด็จพระเจ้า อยู่หัว
ใน ปรตยบันฑิตนี้ ให้ ทรง พระเจริญ ศิริสุข ทุก ประการ แด่ ขอ อุดม
ส่วน กุศล ถวาย แต่ สมเด็จพระราช บรมพ บรมข ด้ตรี แม้ จะ เล็ดล อย
ใน ทิพพิมาน มาศ หรือ สถาน คติอุป บัติใด ๆ ก็ ดี แด่ ขอ ให้ ส่วนกุศล
แก่ ผู้ ที่มี คุณ แด่ รักใคร่ ซึ่ง ล่วง ติบไป แล้ว ขอ จง ได้รับ ส่วน
ผล อานิสงษ อัน บริสุทธี นี้ ด้วย ทิพโสตร ทิพจักขุ จง เปน ผล สัมฤทธิ์
หิตานุหิต ประโยชน์ กิจ แต่ ผู้ ที่ใต้ ทรง อุดม นั้น ๆ ทุก ประการ

ส่วน พระองค์ ผู้ มีความ เลื่อมใส ใน พระรัตนตะยาธิคุณ ได้ ทรง
บริจาก ทาน วัตถุ ทั้งปวง ดัง กล่าว แล้ว ขอ จง เปน ผล สำเร็จ
ประโยชน์ กิจ แด่ ความ สุข ทุก ประการ เทอญ

วัง บรมพารมย์

กรุงเทพ ฯ วันที่ ๑๑ มกราคม ร.ศ. ๑๓๘

ตรงกับวัน ๓๑ ๒ ค่ำ ปีมะกาเชก ศก จุศักราช ๑๒๗๑

คำทุกข์เกล้าฯ ถวาย เรื่อง หนังสือ

แต่

พระบาท สมเด็จพระเจ้า อยู่หัว

ผู้ทรง พระคุณธรรม อันมหา ประเสริฐ

๑ บังคม บรมบาทเจ้า

จอม สยาม

ผู้ลิขิต ถักขณนาม

สมุท นี้

ขอ ทูล อุทิศ ความ

ถวาย พระ เศษ แส

ชีวิวัฒน์ เชิด ชี

ชื่อ ใช้ เช่น ขนาน ฯ

ข้า พระ พุทธเจ้า

อภิมงคล

เรือ สิริยมนพ

ณวัน ๒ ๑๐ ค่ำ ๒๐๖๖

๔

ด้วยทรง พระมหากรุณา โปรดเกล้า ฯ พระราชทาน พระบรม ราช
 านุญาตให้ข้า พระพุทธเจ้า ผู้แต่ง หนังสือนี้ ได้กราบ ถวาย บังคมตา
 ไปเที่ยว รับอากาศใหม่ ใน เวลา ซึ่งเกิดโรค ร้ายแห่ง ร่วง กาย รม กอน นั้น
 โปรด พระราชทาน เรือ กลไฟ หดวง ชื่อ สุริย มณฑล เปน พาหนะไป

ในครั้งนั้น พระเดช } เป็นต้นเกล้าฯ ว่าหาที่สุดมิได้
คุณ }

ข้าพระพุทธเจ้าได้กราบ ถวายเป็นกุศลแด่
ออกจากเมืองสมุทรปราการ แต่ณวัน ๖^{๑๕} ค่ำปีวอก ๑๙๓๓ ไปทาง
ทะเลตัดไปเมืองปรานบุรีเป็นต้น แลได้แวะเที่ยวตลอดไป ตามหัวเมือง
ตวันตกในแหลมมลายู ฟากฝั่งตะวันออกตลอดไป ถึงเมืองกัณต์
เป็นที่สุดท้าย ได้กลับเข้ามาถึงกรุงเทพฯ ในวันนี้ รวมในการเที่ยว
ครั้งนี้เป็น ๒๕ วัน แวะอยู่ในจำนวนรายวัน ระยะทางเที่ยว ที่ได้
มีอยู่ในสมุดนี้แล้ว

อนึ่ง แต่ก่อนโปรดเกล้า ฯ พระราชทาน เรือเขจรสดกดิ์ ได้ออก
จาก กรุงเทพฯ ฯ แต่ณวัน ๓๖๙ คำ แต่ไป มีเหตุเกิดเอกลิเคนต์
ขึ้นเสียกลางทาง ต้องกลับเข้ามาพัก อยู่เมือง สมุทรปราการ เบียด
เรือใหม่ เสียเวลาเสีย ๓ วัน จึงได้คิดหักวัน ซึ่งใช้ ไม่ได้เสีย
คงคิดวัน คืน ตั้งแต่วันที่ ๖๙๙ คำ จนถึงวันนี้ คง เป็นวัน เทียว
๒๕ วัน เกินวันกำหนดที่ได้กราบบังคมทูลไป ๑๐ วัน พระราช
อาญา ไม่พิน เกด้า ฯ

อนึ่ง เรือสุริยมณฑล ออก มาครั้งนี้ไม่มีเหตุสิ่งใด เรียบร้อยดีตลอด
หลวง จักรยานานุพิจารณา (ทวน) เปนกับต้น ก็มีวิชาแต่กิริยา
เรียบ ร้อย ที่ จะบังคับบัญชา การ เรือโดยสมควร ตลอดไป ทุก อย่าง
ค้น หนสร้าง อินนิเนีย กลาดีไม่เต็ม บริบูรณ์ก็จริง แต่ใช้การได้เต็ม
ตามตำแหน่ง ถ่านใน เรือที่ บรรทุก มา ก็ว่ามีแต่เพียง ๑๘—๑๙ ตอน
เท่านั้น ใน กาลังเรือสุริยมณฑลนี้ เติมน้ำมัน ๑ กับคืน ๑ ว่าใช้ถ่าน
ถึง ๑๘ ตอน มา เทียนนี้ จึงต้อง แวะรับ พ้น ตาม ระยะทาง หัว เมือง
ตลอดไปโดย มาก ถ่าน นั้น สำหรับได้กั้ว เปน เชื้อ พนที่ใช้ ตั้ง แต่
ข้า พระพุทธเจ้า กราบ ถวาย บังคมทูลไป ครั้งนี้ เสด็จ พระบารมี ปกเกล้า ฯ
ไม่มีอัน ตรายใน ชั้น หลั ค่ดิน ดม เรียบราบ ไม่มีไข้เจ็บมีความ
สุข สบาย ตลอด ระยะทาง ทุก ตัว คน

ก

ในเวลาซึ่งข้าพระพุทธเจ้า กำลังออกไปเที่ยวอยู่ตามชายทะเลนั้น
ข้าพระพุทธเจ้าก็เห็น ด้วยเกล้า ๆ ว่า โปรดพระราชนานเรือกลไฟ
หลวงดำใหญ่ ก็ยอมต้อง เสียพระราชทรัพย์ซึ่งเป็น ค่าถ่าน ค่าน้ำมัน
แต่ค่าเงินเดือนกับต้นทุนกลาดีคนใช้การ ทั้งสิ้น การ ที่ไปครั้งนี้
เมื่อจะคิดก็ต้อง เสียประโยชน์การเรือ พระราชนาน แก่ข้าพระพุทธเจ้า
สำหรับให้ไปเที่ยวเล่นเดือน ๑ เปลา ๆ ไม่ได้เกี่ยวข้องกับราชการ
แต่ไม่เป็น ประโยชน์แก่การ แผ่นดินเลย ส่วนตัวข้าพระพุทธเจ้านั้น เค้า
ก็เป็นคนรับราชการ ตามตำแหน่ง มีจำนวนเงินเดือนสำหรับกรมเหมือน
กัน เมื่อไปเที่ยวหา ประโยชน์ความสุขสำหรับตัวเสียเกือบเดือน
หนึ่งดังนี้ ก็เป็นที่เสียประโยชน์ในหน้าที่ตำแหน่งราชการ ส่วนตัว
ของข้าพระพุทธเจ้าด้วยเหมือนกัน

แต่เมื่อ มาพิจารณาถึง ประโยชน์ที่ได้เสียไปแล้ว ทั้งสองอย่างนั้น
จึงเห็น ด้วยเกล้า ๆ ว่า การ ที่เรือ สยามนันท ออกไปครั้งนี้
เมื่อจะคิดเสียว่าเหมือนมีเรือหลวงออกไป ลาดตระเวน ตรวจอ่าว ครั้งหนึ่ง
ตามธรรมเนียมการ รักษาบ้านเมือง อย่าง สว่าง นั้นก็จะ เป็นไปได้ แต่
ข้าพระพุทธเจ้าผู้หนึ่งซึ่งได้ ไปในเรือดำนี้ด้วย เมื่อได้เห็น การ เสียหาย
ถ้า มีเหตุการณ์สิ่งใดคงไม่อาจนั่ง อยู่ได้เป็น อันแน่ จะต้อง มีใจ
เจ็บร้อนด้วย ราชการ แผ่นดิน คง จะจัดการ รักษาแต่ต่อสู้แต่คิด

รับความสงบเรียบร้อยไปโดยเต็มกำลังที่คนจะทำได้ในเวลานั้น ๆ
 เพราะฉะนั้น ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้ถือใจว่า การที่ข้าพระพุทธเจ้าออกไป
 ไปครั้งนี้ เหมือนออกไปตรวจการ แด่ลาดตะเวน ตรวจรักษาการ
 สงบเรียบร้อยในคราวหนึ่ง

ก็ในส่วน ซึ่ง ข้าพระพุทธเจ้าต้อง อดตำแหน่ง ที่ทำการไปนั้นแล้ว ข้า
 พระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า ขรรคมดาเกิดมาเป็นคน ทำการงาน
 มีกรรมเนียม อยู่หลายประเทศ ซึ่งเกิดมีแก่คนโดยมาก ที่เห็นว่า
 การเที่ยวเบียดเบียน อาศัยเปลี่ยนที่ แด่พักผ่อน การงาน หยุดการที่ทำ
 เป็นคราว ๆ นั้น เป็นเครื่อง ซึ่ง จะบำรุง ร่างกายให้เจริญ แด่แข็งแรงขึ้น
 เพื่อว่าเมื่อได้พักแล้ว แด่กลับ มาจับ ทำการงาน ของคนต่อไปอีก คง
 จะแข็งแรง ได้การงาน มากกว่าที่ จะกรวก กรำทำ ความ เหนื่อยซ้ำ อยู่โดย
 ที่มิได้พักผ่อนนั้น บางทีก็ทำให้ประโยชน์เกิดขึ้น โดยเร็ว
 โดยพัตินต์กว่าไม่ได้พักผ่อน เมื่อ ก่อนที่ ข้าพระพุทธเจ้า จะ กราบถวาย
 มังคมดาไปนั้น ตัวข้าพระพุทธเจ้าก็มิได้ใคร่ จะมีความ สบาย อยู่แล้ว
 รับพระราชทาน อาหาร น้อย แด่นอนไม่ใคร่ หลับเป็นคืน ทำให้กำลัง
 ที่จะรับราชการ ช่อน เบียดไป เพราะในระหว่าง ๖-๗ เดือนนี้
 แล้ว ข้าพระพุทธเจ้า ทำการ เต็มตำแหน่ง มิได้ ออกจาก กรุง เทพ ๑
 เดย จึงได้ คิด ระวัง ร่างกาย หา ความ สุขได้ ตัวให้ สบาย กาย สบาย

เดินเรือฤๅเวลาพักครั้งใดแห่งใด ข้าพระพุทธเจ้ามิได้คิดที่จะอยู่เปล่า
แต่ไปรยเสียซึ่งประโยชน์ มีกระตาส ดิน สอ ก็ขัดๆ เขียนๆ ไปตาม
ความจดจำ ซึ่งได้รับความบอกเล่าแต่ตามความรู้เห็น คาคะเน การ
ทั้งปวงนั้นๆ จึงได้เรียบเรียงลงเป็นหนังสือรายงานหัวเมือง
ซึ่งคนได้ไปตรวจไปเห็น ฉบับ ๑ ได้เรียงข้อความเป็นหมวดๆ
มิให้ปะปนกัน เพื่อจะได้ตรวจแต่เห็นง่ายเป็นต้นดังนี้

๑ ไชยภูมิที่ภูมิตำบลบ้านเมืองแถม เรื่องราวของไชยภูมิที่นั้นๆ

๒ ตำบลบ้านหลังเรือนแถม ประมาณคนแถมเหตุที่คนได้เป็นไปในที่
นั้นๆ

๓ ผลประโยชน์ของบ้านเมืองแถม การทำมาหากินของคนในที่นั้นๆ

๔ อาหารซึ่งเป็นของสำคัญแก่ประโยชน์ผู้จะไปเที่ยวที่จะหาบริโภค

๕ เรื่องความในเมืองนั้นๆ ที่เป็นอย่าง

๖ ความร้อนเย็นของราษฎรทั้งปวง

ข้อความทั้ง ๖ หมวดนี้ได้เรียงเป็นเมืองๆ เป็นลำดับตามที่

ข้าพระพุทธเจ้าได้ไปก่อนแถมหลังรวมเป็น ๑๓ เมืองฤๅตำบล

หนังสือรายงานนั้น ได้เร่งรีบเรียงให้สำเร็จบริบูรณ์เสียแต่ในเรือ
สุริยมณฑล เพื่อว่าไปถึงกรุงเทพฯ จะไม่ให้เสียเวลาราชการ ซึ่งจะต้อง
ทำตามหน้าที่ ข้าพระพุทธเจ้าตั้งใจไว้ว่า รายงานที่ได้เรียบเรียง ฉบับนี้

เมื่อใดที่ทูตเกล้า ๆ ถวายแล้ว คงจะเป็นพยาน ความตั้งใจของข้าพระพุทธเจ้าที่ได้กราบบังคมทูลพระกรุณา มาข้างบนนั้น แต่หวังใจว่า ถึงจะเป็นประโยชน์แก่ราชการได้บ้าง ก็ดี ไม่เป็นประโยชน์ก็ดี แต่คงจะเป็นประโยชน์คราวหนึ่ง ในเวลาที่ จะเสด็จพระราชดำเนิน ประพาศชายทะเลฝั่งตะวันออกตามเมืองนั้น ๆ บางเป็นแน่ จึงได้อุส่าห์ เรียบเรียงไว้ ถวายขึ้นทูลเกล้า ๆ ถวายเหมือนเป็นหนังสือสำหรับ ทรงทอดพระเนตรได้ในเวลาว่างราชการ

อนึ่ง ข้าพระพุทธเจ้าได้คนหนังสือเก่า ๆ ของข้าพระพุทธเจ้าในเวลาที่หนึ่ง ได้พบต้นร่างหนังสืออย่างหนึ่ง มีคำเจ้านำไว้ว่า “เที่ยวเดินทางในเขตรสยาม” ข้าพระพุทธเจ้าจำได้ชัดว่า ข้าพระพุทธเจ้าได้เรียบเรียงร่างไว้มานาน มาแล้วแต่ยังมีเย็บไว้อยู่ในการเสด็จพระราชดำเนิน พระราชวังบาง ปิ่น ครั้งก่อน ๆ เกิดแต่เรื่องโคลง บ้าง ถอดถอน บ้าง คำร้อยแก้ว เรียกกันว่า เอกเชษฏบ้าง ในครั้งนั้นเมื่อระตูเอกเชษฏ ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้แค้นว่าด้วยประโยชน์ของการเที่ยวเรื่องหนึ่งเป็นเอกเชษฏ ในครั้งนั้น เมื่อข้าพระพุทธเจ้าจะไปเที่ยวคราวนี้ จึงได้นำต้นร่างนั้นติดไปด้วย จึงได้เกิดเป็น เรื่องเตือนใจและ นำที่จะให้ข้าพระพุทธเจ้าเรียบเรียงรายงานการเที่ยวนี้ เพราะฉะนั้น ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทาน คัดเอกเชษฏ การเที่ยว ซึ่ง ข้าพระพุทธเจ้าได้แต่งไว้แต่เดิม

๒

ลงไว้ในหนังสือเล่มนี้ด้วย เหมือนคำนำหน้าหนังสือที่แต่งใหม่

รวมกันให้นามหนังสือเล่มนี้ว่า “ชีววัฒน์” ขึ้นทุก ๆ ถวาย

อนึ่ง หนังสือเล่มนี้ ข้าพระพุทธเจ้าเรียบเรียงได้จำเพาะแต่เมื่อมีเวลาว่าง บางเวลาในระหว่าง ๒๕ วันเท่านั้น ข้อความใด ๆ จะพลาดพลั้งผิดถูกเท็จจริง เหลือ ๆ เกิน ๆ ไปประการใดบ้างก็ไม่ทราบ โดยตามความรู้เห็นแต่เข้าใจตามเวลาที่ ข้าพระพุทธเจ้าได้ทราบเกล้า ๆ ในคราวที่ไปเท่านั้น จะผิดชอบประการใดพระราชอาณาไม่พินเกล้า ๆ ขอ พระ บารมี เป็น ที่ พึง

ควร มี ควร สดแล้ว แต่จะ ทรง พระกรุณา โปรดเกล้า ฯ

ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

อรรถพงษ์

เรือสุริยมณฑล

ณวัน ๒๕ ๑๐ ค่ำ ปีมะแม ๒๕๐๖ ๒๕๐๖

บอกจำนำเรื่อง

เที่ยวเดิน ทางใน เขตฯ สยาม	หน้า ๑
ระยะทาง ราย วัน	หน้า ๗
รายงาน หัว เมือง ตวันตก.....	หน้า ๒๔

เมือง ปราณบุรี

ไชย ภูมิ ที่	หน้า ๒๔
ตำบล บ้าน	หน้า ๒๔
จำนวน คน	หน้า ๒๕
ผล ประโยชน์ การ หากิน	หน้า ๒๕
การ อาหาร	หน้า ๒๗
เรื่อง ความ	หน้า ๒๗
การ ร้อน เย็น	หน้า ๒๗

เขา สาม ร้อย ยอด แขวงเมืองปราณบุรี

ไชย ภูมิ ที่	หน้า ๒๘
--------------------	---------

เกาะ พังงัน ขึ้น เมืองไชยา

ไชย ภูมิ ที่	หน้า ๓๑
ตำบล บ้าน จำนวน คน	หน้า ๓๒
การ หากิน	หน้า ๓๓

การอาหาร	หน้า ๓๔
เรื่อง ความ	หน้า ๓๔
การ รื้อน เย็น	หน้า ๓๔

เกาะสมุย ชนเมือง นคร ศรีธรรมราช

ไชยภูมิที่	หน้า ๓๔
จำนวน คน ตำบล บ้าน	หน้า ๔๐
การ หากิน	หน้า ๔๒
การ อาหาร	หน้า ๔๔
เรื่อง ความ	หน้า ๔๔
การ เย็น รื้อน	หน้า ๔๕

เมือง สงขลา

ไชยภูมิที่ ปาก อ่าว แต่ฝั่ง	หน้า ๔๗
ตัว เมือง แต่ บ้าน เรือน	หน้า ๕๒
เกาะยอ	หน้า ๕๙
ดำ น้ำ แด ทเด่สาม	หน้า ๖๐
ตำบล บ้าน จำนวน คน	หน้า ๖๑
กรมการ	หน้า ๖๒
วงศ์ตระกูล สงขลา	หน้า ๖๓
ผล ประโยชน์การ หากิน	หน้า ๖๔

สิน ค่ำ	หน้า ๖๕
ช้าง ม้า	หน้า ๖๗
เรือราชการ	หน้า ๖๗
เงินตราที่ใช้	หน้า ๖๗
การอาหาร	หน้า ๖๘
เรื่อง ความ	หน้า ๖๘
การอื่น เย็น	หน้า ๗๑

เมืองตานี

ไชยภูมิที่	หน้า ๗๒
จำนวนบ้าน จำนวน คน	หน้า ๗๖
ผด ประโยชน์แก่ การหากิน	หน้า ๗๘
อาหาร	หน้า ๘๑
ความอื่น เย็น	หน้า ๘๒

เมืองกลันตัน

ไชยภูมิที่ ปากข้าวแดงน้ำ	หน้า ๘๒
ตลาด	หน้า ๘๔
บ้าน พระยา จางวาง	หน้า ๘๕
บ้าน พระยา กลันตัน	หน้า ๘๗
ตำบลบ้าน จำนวน คน	หน้า ๘๘

คน เลี้ย ด้ววย	หน้า ๘๙
ผู้ครอง เมือง แด คน แต่ง ตัว	หน้า ๘๙
ผล ประโยชน์ แด การ หากิน	หน้า ๙๑
ราคาสินค้า ขาย แด ของ ที่ ขาย	หน้า ๙๒
ภาษี อากร	หน้า ๙๓
เรือ ราชการ แด เรือ คำขาย	หน้า ๙๔
เงิน ครา ที่ ใช้	หน้า ๙๕
อาหาร	หน้า ๙๖
ความ	หน้า ๙๖
ความ ร้อน เย็น	หน้า ๙๖

เมือง นคร ศรีธรรมราช

ไชยภูมิที่ ปากอ่าว แด คลอง	หน้า ๙๗
วัด บ้าน ตามถนนนอก กำแพง เมือง	หน้า ๙๙
ตัว เมือง แด ใน เมือง	หน้า ๑๐๐
วัด พระมหา ชาติ	หน้า ๑๐๘
จำนวน หมู่ บ้าน แด คน	หน้า ๑๑๓
วงศ์ตระกูล เมือง นคร	หน้า ๑๑๔
ผลประโยชน์ แด การ หากิน	หน้า ๑๑๘
อาหาร	หน้า ๑๒๑
ความ	หน้า ๑๒๑
การ ร้อน เย็น	หน้า ๑๒๑

เมืองไชยา

ไชยภูมิที่	ปาก อ่าว แด กระเซ็ด	หน้า	๑๒๒
เรือ	กระเซ็ด	หน้า	๑๒๓
บ้าน	พระยาไชยา	หน้า	๑๒๔
จำนวน	คน แด หมู่ บ้าน	หน้า	๑๒๕
ผล	ประโยชน์ แด การหาหิน	หน้า	๑๓๐
อาหาร		หน้า	๑๓๒
ความ		หน้า	๑๓๒
ความ	ร้อน เย็น	หน้า	๑๓๓

เมือง กาญจนดิฐ

ไชยภูมิที่		หน้า	๑๓๓
จำนวน	คน แด บ้าน	หน้า	๑๓๕
ผล	ประโยชน์ การ หาหิน	หน้า	๑๔๐
อาหาร		หน้า	๑๔๒
ความ	ร้อน เย็น	หน้า	๑๔๒

เมือง หลังสวน

ไชยภูมิที่	ปาก อ่าว แด ลำน้ำ	หน้า	๑๔๓
บ้าน	ผู้ว่า ราชการ	หน้า	๑๔๗
จำนวน	คน แด บ้าน	หน้า	๑๕๐

ผลประโยชน์ในการหาถิ่น	หน้า ๑๕๑
อาหาร	หน้า ๑๕๓
ความ	หน้า ๑๕๓
การร้อนเย็น	หน้า ๑๕๓

เมืองชุมพร

ไชยภูมิที่	หน้า ๑๕๕
จำนวนบ้าน จำนวนคน	หน้า ๑๕๘
ผลประโยชน์แต่การหาถิ่น	หน้า ๑๕๘
อาหาร	หน้า ๑๖๐
ความร้อนเย็น	หน้า ๑๖๐

ตำบลเกาะง่าม ขึ้นเมืองชุมพร

ไชยภูมิที่	หน้า ๑๖๐
วิธีประโยชน์ในการรักษา	หน้า ๑๖๑

โคตงกระทุ

ความรักในสาม	หน้า ๑๖๔
--------------	----------

เที่ยวเดินทางในเขตรสยาม

สมเด็จพระเจ้าอินทราชา เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์

ได้ทรงแต่งไว้แต่ยังทรงพระเยาว์อยู่

การเที่ยวเดินทางในที่ต่าง ๆ นี้ เห็นว่าเป็นของที่จะบำรุงกาย
แห่งกุศลคุณผู้จะแสวงความสบายได้อย่างหนึ่ง บางทีก็จะมีคุณ
วิเศษ ได้พบได้เห็น ของแปลกต่าง ๆ ที่จะมีบุญญาให้รู้เรื่องได้บ้าง
ข้าพเจ้าชอบใจที่สุดใน การนี้ การเที่ยวเป็นของสำคัญในชีวิต
ของคนครั้งหนึ่ง ๆ ไม่ว่าผู้ใดคนใด คงจะต้องแสวงหาการเที่ยวนี้
โดยมาก ถ้าจะอธิบายคุณวิเศษในการเที่ยว ก็มีหลายอย่าง
พอที่จะชี้แจง ให้ท่านทั้งหลายทราบได้บ้างเล็กน้อย ตามบุญญา
ที่ข้าพเจ้าได้เห็น ท่านผู้ใดได้เที่ยวมาแต่ที่ข้าพเจ้าได้ไปเที่ยวมาบ้าง
มีความสนุกสบายเห็นคุณวิเศษในการนี้ เป็นของที่จะชักชวนกำลัง
ให้อย่าขี้หนื่อย เพราะมีแต่ใจสนุกสบายเสมอไม่ทุกข์ การงานสิ่งไร
ที่จะต้องทำมาหาเลี้ยงชีวิตก็ได้ผ่อนกำลังเสียที่หนึ่ง การสิ่งไร
ที่เกี่ยวของรำคาญใจที่จะให้เกิดโทษระโมหะในใจของคนแล้ว ก็
จะระบิใจให้สนุกสบายไปฝ่ายเดียว จะได้ลมอากาศเปลี่ยนแปลง

ผิดกว่าบ้านเรือนในกรุงเทพ ฯ ของตัว เพราะบ้าน ของ ตัว นั้น
 เป็นที่ขึ้นเคยอยู่มา นาน แต่ผู้คนของใต้ใครก็มาก ดมอากาศ
 ที่บริสุทธิ์ก็ไม่มีใครจะได้เข้ามาถึงตัว ได้แต่ดมที่ไม่บริสุทธิ์ จะนอน
 จะกินก็ไม่น่าจะเป็นสุขสบายเลย ถ้าไปเที่ยวแล้วก็ได้ดมที่
 เย็น บริสุทธิ์สดอาด มาจาก ทะเล แด่ป่าเขา ตามอากาศของเมืองนั้น ๆ
 โรคภัยที่มีอยู่ก็คงจะค่อยระงับ บั่นเทา ลง ฤ็โรคที่จะเกิดขึ้น
 ในตัวก็ไม่มีใครจะมีได้ เพราะสบายกาย สบายใจ อยู่เสมอ ได้อากาศที่ดี
 จะบริโภคอาหาร ก็ได้มาก นอนก็จะหลับสนิท ได้กำลังในเวลา กดาง
 คื่น มาก ตั้งแต่เวลาเช้าได้เวลาที่เย็นเสมอ ไม่มีช่องที่จะให้
 กวนใจสิ่งใดเลย มีแต่จะบำรุงกายให้มีความสุข อย่างเดียว
 ถ้าจะมีผู้ถามว่า การเที่ยว เป็นของสนุกนี้ สบาย ควรจะเที่ยวเสมอ
 ไม่หยุดหย่อน มีดี กว่าอยู่บ้าน ฤ็ จะต้อง แก้วว่า การเที่ยว เป็น
 ของสนุกนี้ สบาย ก็จริง แต่ทว่าเกิด มาเป็น ผู้ชาย ควรจะหาซื้อเลี้ยง
 ไข้ หนุนหนุน บำรุง ตระกูล ของ ตัว ผู้ดี ควร จะทำราชการ พลเรือน
 ควร จะคิด ทำ การ หาเงิน เป็น ของ ที่ จะบำรุงชีวิต รื้อเลี้ยง ของ ตัว
 ต่อไป เมื่อมีเวลาว่าง ราชการ แด การ ทำมา หาเงิน ควร จะ ต้อง
 ผ่อน กาย แด กำลัง ให้มีความสุข สบาย ไว้ ทำการ ต่อไป จึง จะ ควร
 ถ้าจะไม่หัน หากการ มีแต่เที่ยว สิ่ง เดียว ก็ เห็น ว่า ผู้ นั้น หาบุญญา
 แด ความคิด ที่ จะ หนุน หนุน ตระกูล ของ ตัว ไม่ได้เลย ถ้า จะ ทำการ

ไม่มีเวลาเที่ยวบ้าง พิจารณาให้เห็น ว่าชีวิต จะนำไปไม่ยืนยาว
 โรคภัย เบียดเบียน หาความสุขมิได้ ทุกชาติ ทุกภาษา คง ต้อง มี
 เวลาว่าง จากการ ซึ่งเรียกโฮเลเด คิดดู คน เที่ยว กับ ไม่ เที่ยว
 มักมีความสุข ผิดกันโดย มาก ถ้าจะเที่ยว ถึง คน อายุ มาก ๆ
 ถ้าได้เที่ยว อยู่เสมอ กาย แด่กำลัง ความคิด แข็ง แรง เหมือน คน อายุ
 หัวดิบได้ คน ซึ่งไม่ได้ ไป เที่ยว อายุ เพียง หัวดิบ กำลังโรคภัย
 ก็ จะ เบียด เบียน เหมือน คน อายุ เจ็ดสิบแปดสิบ ข้าพเจ้าได้ พิจารณา
 พิจารณา ที่ ท่าน ผู้ผู้มี ด้ดี ปัญญา มา หลาย ท่าน แล้ว ก็ เห็น ชัด
 ว่า การ เที่ยว เป็น ของ จะ นำ รุ่ง ชีวิต ท่าน ผู้ผู้มี ปัญญา ให้ เจริญ
 ยืน นาน พร้อม ด้วย ด้ดี กำลัง ความคิด โรคภัย ย่อย เบียด ตุ่ม หลง
 จะไม่ใคร่ให้ ด้ความสุข ทุกข์ เวทนา เมื่อ แก่ เลย ประการ หนึ่ง ถ้าได้ ไป
 ใน เมือง นั้น คง จะ รู้จัก บ้านเมือง แด่จำ รู้ ทาง ชัด เร็ว แน่ นอน ถ้าจะมี ผู้
 ชัก ผู้ พุด ถึง เมือง นั้น ๆ ก็จะได้ เถ้า ด้ พุด ตาม ความ รู้ ความ เห็น ของ ด้
 ไม่เป็น คน ไล่เซอะ หนึ่ง ด้ อย่าง หนึ่ง ประการ หนึ่ง จะ ด้ รู้จัก ชาติ
 แห่ง คน ชาว บ้าน ชาว เมือง ภูมิ ประเทศ นั้น ๆ ที่ จะ มี กิริยา หน้า ตา
 ด้ เลี้ยง อย่างไร แะจะ ทำ มา หา กิน เลี้ยง ชีวิต ด้วย ด้ อัน ด้
 ความ ทุกข์ ความ ด้ ของ ชาว ราษฎร ซึ่ง อยู่ ใน บัง คับ ผู้ ใหญ่ นั้น จะ
 เตือด ร้อน ร่ม เย็น ประการ ด้ เมื่อ มี ช่อง โอกาส ที่ ช่วย ราษฎร
 ซึ่ง คับ แค่น ด้ ก็จะได้ ช่วย ให้ บ้าน เมือง เรียบ ร้อย เจริญ ด้ ไป

ประการหนึ่ง เมืองโต มีของโบราณ วิชาช่าง เป็นบ้าน เป็นตึก เป็นวัด
 โบสถ์ พินัย พระเจดีย์ พระปรางค์ ถ้าเป็นเมือง พระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อน
 ได้เสด็จ ประทับ ประพาศที่ เมือง นั้น ก็คง จะมีกำแพง พระนคร
 กำแพง พระราชวัง พระมหาปราสาท พระราช มณเฑียร พระที่นั่ง เย็น
 ที่ ประทับร้อน ประทับ แรมต่าง ๆ แล ศาลาโรง ที่ พัก บ้านเจ้าบ้าน
 ขุนนาง ศาล พระกาฬ ศาล พระภูมิ หาดย อย่าง เป็น อัน มาก ในชีวิต
 หนึ่ง ควร จะ ได้ เห็น ได้ ให้ เป็น ที่ เจริญ ใจ สดชื่น ศึกษานา ให้ รุ่งเรือง
 เพราะเป็น ของ ผู้มี วิชา ศึกษานา ประกอบด้วย อำนาจ ศักดิ์ ษัตริย์ ใต้ สร้าง
 ได้ อยู่ มา แต่ ก่อน แล จะ ได้ เห็น ได้ ทราบ ชัด ตาม เรื่อง รวบรวม แต่ ก่อน เก่า
 กล่าว มา พอ เป็น ที่ ชี้ เห็น ได้ แน่นนอน ตาม การ แต่ ก่อน มา ของ เก่า ที่
 ทำไว้ กับ ปัจจุบัน ทุก วัน นี้ ที่ คล้าย คลึง กัน ก็มี มาก ที่ ผิด กัน ไป
 ก็มี มาก ผู้มี ทำ ก่อ สร้าง ถูกลด ดาย ก็ ผิด กัน มาก ควร จะ ดู ท่วง ที่
 เปรียบ เทียบ ที่ ทำ นั้น ให้ สะอาด ของ แต่ ก่อน วิธี ทำ แข็งแรง ทน ทาน
 มาก บาง ที่ ก็ ทำ ด้วย ศิลา บาง ที่ ก็ ทำ ด้วย แดง บาง ที่ เป็น
 แผ่นอิฐใหญ่ ก่อ เป็น ของ เรียบ ร้อย เน้นหนา เป็น การ ยก ที่
 ปัจจุบัน นี้ จะ ทำ ได้ เหมือน แต่ ก่อน ควร ที่ เรา จะ ได้ รู้ เห็น ไว้ บาง
 เป็น ที่ จรุง ศักดิ์ ษัตริย์ ต่อ ไป ประการ หนึ่ง บาง ที่ ได้ พบ ของ โบราณ
 ปลาด เป็น พระพุทธรูป เก่า ๆ หล่อ ด้วย ทองเหลืองบ้าง ทองแดง โดหะบ้าง
 แล เทวรูป เป็น รูป อิศวร นารายณ์ พิศนักษต่าง ๆ หล่อ ด้วย ทอง อย่าง เก่า

แดของ เด็ก น้อย อย่าง นี้ มีอีก มาก บาง ที่ เปน ของ ปลาต หายาก ตาม
 ซึ่ง ชน สยาม ได้ นับ ถือ กัน ว่า เปน ของ วิเศษ กัน ได้ ต่าง ๆ เหมือน หนึ่ง จัง
 เจ้า รูป น้ำเงิน หลาย อย่าง พระดำ ภูน พระเกษร พระปรอด พระเหล็กไหล
 พระปิตตา พระภะคะวัม พระ ปิต ทวาร ทั้ง แก้ว ลูก เหล็กไหล ลูก ปรอด
 อยู่ ไฟ ลูก อม ต่าง ๆ ทั้ง เขี้ยว เลื้อย ถวง เขี้ยว หมู ตัน แดของ สัตว์
 ต่าง ๆ เหล่า นี้ เปน ของ หายาก คน ชาว สยาม เทียว ขวน ขวายหา ของ
 อย่าง นี้ ได้ ตาม ที่ สูง ๆ บน พระเจดีย์ พินาร บ้าง ได้ ใน พัน แผ่น ดิน บ้าง
 ใน ถ้ำ บ้าง ขาย กัน ราคา แพง ๆ ถึง เรา จะ ไม่นับ ถือ ว่า เปน ขลัง
 ก็ เห็น ว่า ควร จะ เก็บ ได้ เพราะ เปน ของ เก่า โบราณ หายาก จริง จริง ประ
 การ หนึ่ง ถ้า ผู้ ที่ ชอบ ฝึก ฉาย ใน การ แร่ ต่าง ๆ ก็ จะ หา ได้ มา เปน
 ตัว อย่าง มาก คือ แร่ ทอง คำ แร่ ทอง แดง แร่ เหล็ก แร่ ดีบุก
 แร่ อีก หลาย อย่าง ตาม ประสงค์ ตาม ผู้ ที่ จะ ต้อง การ ประการ หนึ่ง
 จะ ได้ เห็น ของ ปลาต นิด แปรต กัน เหมือน เขา ถ้ำ ห้วย เหว ชาร
 น้ำ ดำ คดอง แม่น้ำ พืช น์ พรรณ พฤษภา ชาติ ดอก ผล ต่าง ๆ หลาย อย่าง
 นิด ปลาต กัน ตาม พัน บ้าน พัน เมือง ทั้ง สัตว์ จตุบาท ทวิบาท นก ปลา
 นานา ๆ น้อย ใหญ่ ตาม ภูมิ ถิ่น เหา ซึ่ง สัตว์ จะ อาศัย รม กิน อยู่ ตาม ภูมิ ประเทศ
 ต่าง ๆ ที่ ไม่ ได้ เห็น ชาว พด เมือง ก็ เอา มา ขาย เนือง ๆ เปน นก เปน ถึง
 ชนนี้ เม่น หมี่ กระต่าย กระเจิง เปน ต้น ถ้า เปน คน แดว หา หายาก จะ รั
 จะ พบ แลว เทียว ต้น ต้น ไป ใน ที่ เจียบ ต่าง ๆ ก็ จะ ได้ พบ หลาย อย่าง

หลาย พรรณ เป็น ที่ เจริญตา จรุง บัญญา ของ คน ต่อไป ประการ
 หนึ่ง คน ซึ่ง เป็น พ่อค้า ซึ่ง จะ แสวง หา สิ่ง ที่ เป็น ประโยชน์ แก่ คน
 ที่ ควร จะ ทราบ ดิน ค้า ซึ่ง เกิด มี เกิด เป็น ตาม เมือง นั้น ๆ แม้ว่า
 สิ่งใด ที่ ควร ประโยชน์ แก่ คน ที่ จะ ต้อง การ ก็ อาจ สามารถ ที่ จะ
 ดึง ส่วน แด ชัก จูง หา ผู้ แทน หรือ แสวง หา ดิน คำนั้น ๆ มา ชื้อ ขาย
 ตาม ประโยชน์ แก่ กำไร ของ คน ซึ่ง เห็น ว่า จะได้ มา จำหน่าย ตาม ประโยชน์
 ใน ที่ ควร ได้ ตาม กาล เวลา

ประการ หนึ่ง ถ้า จะ ว่า ตาม ประโยชน์ ที่ คบ เพื่อน ฝูง ถ้า ได้ ไป เทียบ
 ได้ ทั่ว ทุก แห่ง ถ้า ถึง แห่งใด ก็ จำ ที่ ต้อง รู้จัก พบ ประคน ใน เมือง นั้น ๆ
 ที่ เป็น อธิปัตย์ แต่ มี บรรดา ศักดิ์ ก็ ตาม รูป แด บรรดา ศักดิ์ เป็น ชั้น
 ตาม ที่ จะ ต้อง แสพ เป็น มิตร ไว้ นั้น ๆ ถ้า แม้ ว่า จะ ไม่ ต้อง การ ใน ทาง
 มิตร ก็ ดี ก็ คง จะ ยัง เป็น ประโยชน์ ที่ จะ ได้ รู้จัก คน นั้น ๆ ไว้ แล ได้
 รู้ ความ ดี ความ ชั่ว ของ คน ซึ่ง เป็น อธิปัตย์ หรือ ต่อดจน ถึง คน เดว
 เป็น ที่ สดับ สติ บัญญา แล เป็น ที่ เตือน สติ ของ คน ใน การ ที่ จะ
 ประพฤติ ตัว หา ความ ดี ได้ นั้น ๆ

อำนาจ คุณ ความ ดี การ วิเศษ ของ การ เทียบ มี หลาย ประการ ดัง
 กล่าว มา แลแล้ว ถ้า จะ พรรณา ต่อไป ก็ เป็น อัน ไม่มี ที่ สุด ลง ได้ จึง
 จำ เป็น ที่ จะ ต้อง ยุติ ไว้ ครั้ง หนึ่ง ถ้า ท่าน ทั้งปวง พิจารณา หัก คุณ วิเศษ
 ของ คุณ ความ ดี ได้ อย่างไร ก็ คง ชั่ง ใจ ดู ตาม สมควร เทอญ

ยะระทางรายวัน

ที่ กราบ ถวาย บังคมตา มา เทียว ทาก อากาศ ตามชาย ทะเล

ฝั่ง ทวัน ตกใน อำเภอ สยาม

วันที่ ๑. ณวัน ๓ ๖ ๙ คำ ปี่ออก ๑๐ ค่ำ

ลงเรือกลไฟเขจร ๑๐ ค่ำ ที่ท่า ขอฟฟี่ไประสนีย์แดโทรเจช นาย
ยาเปน กับตัน เวลา บ่าย ๒ โมง ๑๕ นาที ถอน สมอจากที่ นั้น
ใช้จักร ขึ้นไปตามลำ น้ำถึง หน้าวัดเทวราชกุญชร เวลา บ่าย ๓ โมง
ถ่นกลับ ลงมา เวลา บ่าย ๓ โมง ๑๐ นาทีถึง หน้าตำหนักแพ เวลา
บ่าย ๕ โมง ๑๕ นาทีถึง เมือง นคร เขื่อนขันธ์ เวลา บ่าย ๕ โมง
๕๐ นาทีถึง เมือง สมุท ปรการ รอรับ เรือด่าน พบ เรือ กลไฟปลอก
ดแมน เห็น เจ้า พระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์อยู่ใน เรือ นั้น ด้วย แล้ว
ใช้จักร เรือเขจร ออกจาก เมือง สมุท ปรการ เวลา ย่ำค่ำ ครึ่ง ทุ่ม
ถึง เรือ ทุ่ม ปาก อำเภอ เวลา ทุ่ม ครึ่ง ถึง ตรง เรือรบ ตะเกียง ที่ สันดอน
เวลา ๒ ทุ่ม ถ่น ออกไป พัน ร่อง แล้ว ตั้ง เข็ม บาก หัวเรือตรงไป
แหลม หลวง ดมเปน ทวัน ตก อ่อน ๆ มีคลื่น ใต้ น้ำเรือ แคลง
น้ำลึก ประมาณ ๖ วา เวลา ๒ ทุ่ม ครึ่ง เครื่อง จักร เกิดเอกลีเดนส์
ใน กลไฟที่ เครื่อง จักร ทอง เหลือง คอเรือที่ สู้บ ข้าง ซ้าย ซึ่ง เปน ที่ ยึด

ก้าน สำหรับ ชัก ขึ้น ลง แยกออกไป เป็น สอง ชัก ต้อง หยุด จักร
 คับไฟจะแก่ ใช้เครื่องไม่ได้ต่อไป เพราะ เป็น ของ ซึ่ง จะ ต้อง ห่อ
 ทอง เหลือง คอ เต๋อ ใหม่ จึงจะ ใช้เครื่อง จักร ได้ เรือ กดไฟ โดยอยู่
 ไปไม่ได้ ทอดส้มอ เวลา ยาม ๑ ให้เรือ โมต กัน เชียงสำหรับเรือ
 ตักกัน เชียง เข้า ไป ที่ กระโจมน้ำไฟ บอก คำ โทเรช ไป ยัง เมือง สมุท ปรากฏ
 ขอให้ท่าน เจ้าพระยาสุรวงษ์ ไวยวัฒน์ จอด เรือ อยู่ ณ เมืองสมุท ออก มาตาม
 กดน้ำเข้าไป แต่ให้บอกแจ้ง ความ เข้าไป ยัง กรุง เทพ ๑ ใน เวลา
 คืนวันนั้น เรือ เขจร ต้อง ทอด ส้มอ อยู่ นอก สันดอน น้ำลึก ๖ วา มี คดี
 ถม เรือ แดง มา ตอด ยัง รุ่ง

วันที่ ๒ วัน ๔ ๗ ๙ คำ เวลา เข้า ทอด ส้มอ อยู่ แดเห็น เรือ
 กดไฟ วิธิตา ชื่อ สุรวงษ์ จะใช้จักร ออกไป จาก ที่ ทอด ส้มอ น้ำ เชียว
 กับ ต้น ยา ชักธง บอก ความ ขัดข้อง เรือ สุรวงษ์ ก็ใช้จักร เข้า มาหา จ้าง
 ให้ลาก เรือ เขจร เข้า มา ถึง ปาก ร่อง ชาย ชำ แระ นอก เวลา เข้า โมง ครึ่ง
 ถึง ปาก ร่อง เรือ สุรวงษ์ บรรทุก เพียบ ก็น้ำลึก จะ จูง ต่อ เข้า มา
 ใน สันดอนไม่ได้ เรือ เขจร ต้อง ทอด ส้มอ เวลา ๕ โมง เข้า ได้รับ
 คำ โทเรช จาก กระโจมน้ำไฟ สันดอน ว่า เรือ สบอด ส้มอ ใช้จักร ออก
 เสีย แต่ เวลา คืน นี้ แล้ว ได้ บอก ความ ขึ้น ไป กรุง เทพ ๑ แล้ว จะให้
 เรือ มาตาม จึงได้ จอด รอ ทอด ส้มอ อยู่ ปาก ร่อง ครั้น เวลา บ่าย ๔ โมง
 ก็ได้ เห็น เรือ กดไฟ ออกไป ตาม พอน้ำขึ้น ถม จด กับ ต้นยา จึง จด

๙
 เขาผ้าเพดานผูกเป็นโบชักขึ้นที่เสาน้ำ กอนส้มอแดงตามน้ำ
 ตามลมขวาง ๆ รั้ว ๆ เข้ามา คด้นจัตเรือแดงเป็นอันมาก
 เวลาย่ำค่ำข้ามสันดอนมา เวลาทุ่ม ๑ เข้ามาตรงกระโจมไฟข้าม
 ริมชายร้องควนตกเป็นลมตะเภา กัดวจะพาเรือเข้าไปที่คันทัก
 จึงทอดส้มอออยู่ที่นี่ เห็นโคมเรือกลไฟแดงออกไปหลายลำ
 แต่เดินกลางร่องห่างกันเรียกไม่ได้ยิน เวลา ๒ ยามน้ำลงเรือขวาง
 คด้นใหญ่เรือแดงเป็นอันมาก เวลา ๗ ทุ่มเดือนหงาย พระยาประภา
 กรวงศ์ (ชาย) นำเรือกลไฟเล็กของพระอมรวิไชยสงคราม (โต)
 มาจูงเรือเขจรกลับเข้ามาในปากอ่าว

วันที่ ๓ วัน ๕ ๙ ค่ำ เวลาย่ำรุ่งถึงปากอ่าวดำน้ำเจ้าพระยา
 เวลาเช้า ๒ โมงครึ่งถึงเมืองสมุทรปราการ แล้วมีคำโทรเลขขอเรือ
 กลไฟเปลี่ยน เวลาเช้า ๔ โมงชนของขึ้นพักอยู่ที่จวน
 เจ้าพระยาภาณุวงศ์ที่เมืองสมุทรปราการ ค้างอยู่ที่นี่คืน ๑

การที่กราบถวายบังคมลาไปเที่ยวตามชายทะเลนั้นจึงต้องเป็นการ
 ยุติกันไว้ก่อนหนึ่ง จะต้องนับวันคืนต่อไปดังนี้

วันที่ ๑ วัน ๖ ๙ ค่ำ เวลาบ่าย ๕ โมง ๕ นาที เรือกลไฟ
 สุริยมณฑลลงมาถึงเมืองสมุทร หอดวงจักรยานานุพิจารณา (ทวน)

เป็น กับกัน ชนของ พร้อมกัน ลงเรือสุริยมณฑล เวลาทุ่มครึ่งใช้จักร
ออกจากหน้าเมืองสมุทรไป เวลายามครึ่งข้ามสันดอนน้ำลึก ๘ ศอก
เวลา ๔ ทุ่ม ออกนอกสันดอนน้ำลึก ๓ วา ตั้งหัวเรือตรงหว่าง
ตะเกาหว่างสดาตัน เดินจักรตรงไปเมืองปราณบุรี ตามจัดตรงนำ
คลื่นใหญ่ เวลา ๑๑ ทุ่ม ตรงนำเขาเจ้าตาย เดินน้ำลึก ๘ วา

วันที่ ๒ วัน ๗^{๑๐} ๙ คำ เวลาเช้าถึงตรงบ้านหัวหิน เวลา
เช้า ๒ โมง ๔๕ นาทีถึงปากอ่าวคลองปราณทอดสมอ ฝนตกเป็นพายุ
เวลาเช้า ๕ โมงขึ้นพักอยู่ที่ตึกท่านเจ้าพระยาสุรวงษ์ที่ปากน้ำปราณ
เวลาบ่าย ๒ โมงไปนั่งไต่เตาไต่เหนือที่เร่ร้างบ้านกิว ฝนตกไม่ได้
อะไร กลับมาที่ตึกพักค้างอยู่คืนหนึ่ง

วันที่ ๓ วัน ๑๑^{๑๑} ๙ คำ เวลาเช้าพอสว่าง ลงเรือมินตราสุรี
เป็นเรือใบโตใบเล็กไปตู่จับปลาที่โป๊ะ เวลาเช้า ๒ โมงเศษ กลับมา
ตึกพัก เวลาเช้า ๔ โมงเศษลงเรือใบโตกลับมากองเรือสุริยมณฑล
เวลาเที่ยงแล้ว ๒๕ นาทีใช้จักรออกจากเมืองปราณ เวลาบ่าย
๒ โมงเศษถึงสามร้อยยอด ทอดสมอตรงอ่าวศาลา ลงเรือใบ
ขึ้นเที่ยวถ้าอิเหนาแล้วกลับลงเรือใบโต ไปเข้าคลองบางปูลูดำบล
เขาสามร้อยยอด แล้วกลับมาถึงเรือเวลาพลบค่ำ เวลาทุ่มเศษ
ใช้จักรเรือกลไฟออกจากสามร้อยยอด ตั้งเข็มไปทางกลาง
มีลมแถมคลื่นรบกวนไปตลอดคืน

วันที่ ๔ วัน ๒๑^๒ ๙ คำ เวลาบ่ายถึง ตรงเขาช่อง พระนำเมืองปทิว
คือเมืองกำเนิดนพคุณ เวลาเช้า ๒ โมง ถึง ตรงเกาะง่ามน้ำเมือง
ชุมพร เวลาเช้า ๔ โมง ถึง ตรงเกาะเต่าอยู่แฉ่มซ้าย เป็นลมทะเล
คลื่นมีบ้าง เรือเดิน ๗ นอต เวลาเที่ยงถึง ตรงหัวเกาะเต่า
ห่าง ๔ ไมล์ เห็นเกาะพัง เกาะสมุยอยู่ตรงหน้าเรือ ลมสงบคลื่นราบ
เวลาบ่าย ๒ โมง ถึง หัวเกาะพัง หันหน้าเรือถ่วงเข้าไป เวลาบ่าย
๔ โมงเศษถึง ทอดสมอท้ายเกาะพัง ตรงหน้าบ้านในระหว่างเกาะ
สมุยเกาะพัง ลงเรือใบตดัดเคอร์ขึ้น ทำศาลาครัวหนึ่ง แล้วไป
ตามหาดทราย จนเวลาพลบค่ำกลับลง มาเรือใหญ่ เวลา ๑๑ โมง
ใช้จักรข้ามไปเกาะสมุยค้ำเหนือ

วันที่ ๕ วัน ๓๑^๓ ๙ คำ เวลาเช้าถึง เกาะสมุยอ่าวหน้าบ้าน
แม่น้ำทอดสมอลงเรือใบตด ขึ้นไปที่ทำน้ำศาลเจ้าเที่ยวตามบ้าน
พวกจีนในสวนมะพร้าว ออกทุ่งนาจะไปบ้านพวกไทยซึ่งอยู่เชิงเขา
ไถตนัก ต้องกลับมาที่บ้านจีนที่ศาลเจ้า เวลาเช้า ๔ โมง กลับมา
เรือใหญ่ เวลาเช้า ๕ โมงเศษลงเรือคัตเคอร์เรือกลไฟลัดคิมดอน
ตากออกไปอ่าวหน้าเกาะช้าง ครั้นตกไปได้ ๒ แหยมลมจัดมีคลื่นไปไม่ได้
เข้าแวะพักหาดในริมน้ำแดงเก็บเปลือกหอยต่าง ๆ อยู่ เวลาบ่าย
๒ โมง กลับลงเรือมาทำน้ำศาลเจ้าของครัวหนึ่ง กลับมาเรือใหญ่

เวลาบ่าย ๔ โมงครึ่ง ใช้จักร ออกปากอ่าว แม่น้ำอ้อมออกไป
 นำนอก เกาะ ตมุย เวลา ห่ม เสา อากาศ มีต นก จะไป ทอด ลมอ
 ที่ อ่าว น้ำ ค่ายไม่ได้ ต้อง ทอด ลมอ อ่าว นอก พัก อยู่จน เวลา ๑๑ ห่ม
 ถอน ลมอ ใช้จักร ต่อไป

วันที่ ๖ วัน ๔ ๑๔ ๙ คำ เวลาเช้า ทอด ลมอ ที่ อ่าว น้ำ ค่าย ขึ้น เทียว
 หาดทราย เก็บ เป็ดอก หอย แด หอย เปน เวลาเช้า ๒ โมง กลับ มา
 เรือใหญ่ เวลาเช้า ๕ โมง ขึ้นไป บน บก อีก เดิน ถัด ไป ตาม ทาง
 ใน ส่วน ที่ โรง ขาย ดิน ค้า ของ จีน กิม ยี่ พัก ครู่ หนึ่ง แล้ว เดิน ไป
 ออก ท่ง นามี คลอง น้ำ ไหล ลง มา จาก เขา ผ่าน ทาง ท่ง นา ไป พัก ที่
 วัด มรศ แล้ว กลับ มา พัก ที่ โรง ได้ รม ไม่ ซาย ทเด เวลา บ่าย ๔ โมง ครึ่ง
 กลับ ลง เรือใหญ่ เวลา บ่าย ๕ โมง เศษ ใช้ จักร ออก จาก อ่าว น้ำ ค่าย
 ตั้ง เริ่ม ตรง ไป เมือง สง ขตา เปน ตม ดตา คั่น คดีน ราบ ไป คดอด คีน

วันที่ ๗ วัน ๕ ๑๐ คำ เวลาเช้า แด เห็น มัง ตรง บ้าน เปะทะ
 เวลาเช้า ๔ โมง เศษ ถึง ทอด ลมอ ใน เกาะ หนู ปาก อ่าว เมือง สง ขตา
 ทราบ ความ ว่า ใน เมือง สง ขตา มีความ ใช้ ชุก ชุม ไม่ได้ คิด ว่า
 จะ นอน บก เวลา บ่าย ลง เรือ ไป มิน ครา สุรี แล่น ไป เล่น ใน อ่าว สง ขตา
 คำ กลับ มา เรือ นอน ใน เรือ คีน หนึ่ง

วันที่ ๘ วัน ๖ ๑๐ คำ เวลาเช้า ก่อน ย่ำ รุ่ง ลง เรือ ดำ บน เก่ง
 พาย เข้า ไป ใน แม่น้ำ สง ขตา ไป ขึ้น ที่ ทำ น้ำ ตัก เจ้า เมือง คู บ้าน เจ้า เมือง

แล้วไปตลาดใหญ่ แดตลาด ปรตานอก เมือง กลับ มา พัก ที่ ตึก กงสี
 แล้ว ขึ้น มา ไป ทาง ตลาด ไป ออก ประตู กวาง เมือง ที่ ไค้อิม กำแพง เมือง
 ไป ข้าง นอก ถึง ประตู กวาง เมือง ที่ ศวัน ออก เข้า ไป ใน เมือง
 ตึก ตึก ดิน แล้ว ขึ้น มา เลียบ กำแพง เมือง ขึ้น นอก ไป ข้าง เหนือ ยัง ไม่ ถึง
 ฝน ตก มาก ต้อง รีบ ไป พัก ที่ ตึก พระยา สุทรวา ได้ สอบถาม เรื่อง
 ความ ใช้ ว่า เขา บาง ไม่ รู้ มี แล้ว ครั้น จะ ไป นอน เรือ ขึ้น มา เทียว
 เป็น เวลา ก็ จะ เป็น ที่ ลำบาก จึง คิด จะ พัก นอน อยู่ บน บก แด เป็น
 เวลา เกือบ จะ ถึง วัน ทำ บุญ กรม ส้ม เต๋จ พระเทพ ศิริ นรวิ ด้วย จะได้ มี
 การ ทำ บุญ ฉลอง พระเดช พระคุณ มี ให้ ขาด ปี่ ขาด คราว เพราะ ฉนั้น
 จึง จำ เป็น ต้อง รอ อยู่ ณ เมือง ดัง ขาด กว่า จะ ถึง กำหนด วัน นั้น การ ที่
 จะ พัก อยู่ บน บก นั้น ที่ ตึก ราชการ สำหรับ พัก อยู่ ที่ แดดม
 ทราย นั้น พระยา เทพ ขำ หลวง แด ครอบ ครว ก็ ตั้ง อยู่ ที่ บ้าน
 เจ้า เมือง ศพ เจ้า พระยา ดัง ขาด ก็ ยัง อยู่ ที่ ตึก กงสี นั้น ก็ เด็ก อยู่ ไม่ได้
 กรมการ จึง พร้อม กัน เห็น ควร ว่า ที่ ตึก ใหม่ ซึ่ง พระยา สุทรวา ทำ ไว้
 เป็น บ้าน หลวง อนันต์ นั้น จะ เป็น ที่ พัก ได้ จึง ได้ ขึ้น อยู่ ที่ ตึก ใหม่ นั้น
 เวลา เข้า ๕ โมง ลง เรือ ดำบั้น เก่ง พาย ไป เกาะ ยอ เวลา ถึง ถึง ที่ พัก
 วัด แดดม พอ ที่ เกาะ ยอ ข้าง ศวัน ออก ไป ดู โรง จัน บัน โอง บัน ไห แล้ว
 กลับ มา ที่ ศาลา พัก ที่ วัด เวลา บ่าย ๒ โมง เดิน ไป ตาม ถนน ตัด ใหม่
 ไป ดู ตาม ส่วน ใน เกาะ ยอ แวด ส่วน จำปาศะ ของ หลวง วิเศษ ภักดี
 แล้ว เดิน ไป ลง เรือ ที่ ท่า หวัง หิน กลับ มา เมือง พัก ที่ ตึก ใหม่ นอน ที่ นั้น

วันที่ ๙ วัน ๗ ๓ ๑๐ คำ เวลาเช้าพอสว่าง ลงเรือเก่งไปขึ้นที่
โรงจันทน์ ทำจับเจ็วกระเบียงจันทน์อิฐนำวัดต่าง ๆ แล้วลงเรือ
ตรงไปเกาะยอพักค้างคืนที่วัดแหลมพอ เวลาเช้า ๔ โมง ลงเรือ
ไปเข้าคลองอยู่ตะเภา เวลาเที่ยงถึงสวนส้ม ฝนตกไม่หยุด
ต้องเที่ยวสวนส้มฝนตกพราไป แล้วไปพักที่วัดคูเต่า เวลาบ่าย
โมงเศษ ลงเรือ กลับมาทางเหนือเกาะยอ พายเทียบหน้าบ้านหัวเขา
คูหมู่บ้านแหลมสน แลย่องซุ้ยที่ฝั่งศพเจ้าเมืองสงขลาที่ต๋องแล้วไป
เวลาบ่าย ๔ โมง ถึงที่พักค้างใหม่ เวลาบ่าย ๕ โมง เดินเที่ยวไปตลาด
เมืองสงขลาจนพลบค่ำ กลับมาที่ที่พักค้างใหม่

วันที่ ๑๑ วัน ๑ ๓ ๑๐ คำ เวลาเช้าสว่างขึ้นม้าไปเขาคังทอน
เดินขึ้นไปบนพระเจดีย์ยอดเขา แล้วกลับลงมาแวะที่ตึกราชการ
แหลมทรายเยี่ยมเยียนพระยาเทพ เวลาเช้า ๓ โมง กลับมาที่ที่พัก
ใหม่ เวลาบ่าย ๓ โมงเศษ ขึ้นม้าไปเที่ยวดูในเมือง แวะดูวัดกลาง
แล้วขี่ม้าไปตามถนนกลางเมือง กลับมาที่ตึกพัก เวลาบ่าย ๕ โมง
นิมนต์พระสงฆ์ ๕ รูป มาเจริญพระพุทธมนต์ เป็นการทำบุญฉลอง
พระเดชพระคุณกรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี ในสมัยบรรจบ
คล้ายกับวันสิ้นพระชนม์ อนึ่งในวันนี้นักเจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์
มาถึงเมืองสงขลาโดยเรือสแปดแสน เวลาทุ่มหนึ่ง

วันที่ ๑๑ วัน ๒ ๕ ๑๐ คำ เวลาเช้าได้ยง จัง หัน พระสงฆ์ ๕ รูป
 แล้วมีเทศนาถันท์หนึ่ง แล้วดับภรรณาภิธรรม พระสงฆ์ในกำแพง เมือง
 สงขลา พระธรรมยุตติกา ๓๗ รูป พระมหานิกาย ๓๑๖ รูป รวม
 พระสงฆ์ ๓๕๓ รูป เวลาเที่ยงแล้วลงเรือใบไป ตามชายเขา แดง
 ออกปาก อ่าวไป ตามชายฝั่ง ทาง ควัน ตก แวะเรือเข้าไป ตูมะหะหม่ม
 เวลาราย ๓ โมงเศษ กลับ มาลง เรือสุริยมณฑล หนึ่ง เมื่อเวลา ร่าย
 โมง ครึ่ง เรือ นฤเบนทรบุรี ใช้จักร ออก จาก เมือง สงขลา พระยาธมมบดี
 ภริมย์ไปในเรือ จะไปชำระความที่ เมือง ตรัง ตาม แต่เรือ นฤเบนทร
 บุรี จะ แวะ เมือง ตานี เมือง กถัน ตัน เปน เพื่อนเรือสุริยมณฑลไป เรือ
 นฤเบนทร จะถ่วง นำไป เมือง ตานี ก่อน เวลาบ่ายมี พายุฝน ตก เวลา
 ๒ ห่มลงเรือใบไปจับ ปรูมำ ที่ หาดอ่าว สงขลา เวลายามเศษ กลับมา
 เรือใหญ่ เวลา ๗ ห่มใช้จักร ออก จาก เมือง สงขลาไป

วันที่ ๑๒ วัน ๓ ๖ ๑๐ คำ เวลาเช้าแลเห็นเรือ ๓ ลำเปนเรือ
 กำปั่นใบ ๒ ลำ เรือกลไฟนฤเบนทร ๑ ลำ ทอดสมอที่ปากอ่าว
 เมือง ตานี เวลาย่ำรุ่งแล้ว ๒๕ นาทีถึง ทอดสมอใน อ่าว เมือง
 ตานี เวลาเช้า ๒ โมงครึ่ง ลงเรือหม่ง ๆ พายของ พระยาดานี เข้า
 ปากคลองไป เวลาเช้า ๕ โมง ถึงสะพาน ทำบ้านเจ้าเมือง แล้วขึ้น เดินไป
 บ้านเจ้าเมือง อยู่ประมาณ ชั่วโมง หนึ่ง แล้วกลับ ลง เรือ พาย ขึ้นไป
 ตาม ลำคลอง หนึ่ง หนึ่ง กลับ ถ่วง ลง มาตาม ลำ น้ำขึ้น พัก ที่ ตก

กับต้นจันทน์ ซึ่งจัดไว้เป็น ที่พัก เวลาบ่าย ๑ โมงเศษเดินไปเที่ยว
 ตลาดจันทน์ เวลาบ่าย ๒ โมงเศษลงเรือพายขึ้นไปตาม ลำคลอง
 ขุดพักขึ้นดูท่า โอ่ง, อ่าง, กระจ่าง, ไห พอฝนจะตกใหญ่กลับมาก
 ที่ คัดักพัก ในเวลานี้เป็นลมว่าพัดกรอกข้าวแรงเข้ามา เกรงว่า
 คัดักปากข้าวจะโตออกไม่ได้ ต้องรอลมอยู่จนเวลาบ่าย ๔ โมง
 ลมค่อยซาจึงลงเรือออกจากที่ คัดัก พักต่อไป เวลาบ่าย ๕ โมง
 เรือใหญ่ที่ ปากข้าว ฝน ตกหนัก เวลาบ่าย ๕ ครึ่งเรือ สบอบศมณ
 มาถึง ทอดศมณอยู่ เวลา ๒ ทุ่มเรือสุริยมณฑลใช้จักรออกจากเมือง
 คานี้ ลมเป็นหัวเขาพายุฝนตกทั้งฟ้ามืดฟ้าแลบฟ้าร้อง ฝนตกไปจน
 เวลา ๒ ยาม คัดักตรงหน้าเรือ

วันที่ ๑๓ วัน ๔ ๗ ๑๐ ค่ำ เวลาเช้าเห็นเขาใหญ่หลังเมือง
 กตัญถัน เวลาเช้า ๓ โมงครึ่งถึงที่ทอดศมณตรงปากข้าวเมือง
 กตัญถัน เรือกลไฟนฤเบศรถึงพร้อมกันพักอยู่ในเรือรอบอกกล่าว
 แดรับแขกวันหนึ่ง

วันที่ ๑๔ วัน ๕ ๗ ๑๐ ค่ำ เวลาเช้ารุ่งลงเรือพายมีเกาอี้
 กลางโถงเข้าไปปากข้าว ในลำน้ำ เวลาเช้า ๒ โมง ๒๐ นาที
 ถึงท่าหน้าบ้านเจ้าเมืองขึ้นไปพักอยู่ที่ คัดัก กงดี เที่ยงเช้าแล้วไปวัด
 ที่บ้านพระยาเดชาจางวาง แดไปบ้านพระยา กตัญถัน แล้วกลับมา

พักอยู่ที่ตึกกงดี เวลาบ่าย ๓ โมง เทียวดูตลาดแถว ดงเรือ
จากท่าไปขึ้นที่ตลาดจีน เทียวดูตลาดจีน พักที่บ้านกับต้นจันทน์
หนึ่ง แล้วลงเรือกลับมากตามลำน้ำ เวลาบ่ายถึงแหลม
ทรายปากข้าว เห็นมีคลื่นเปลี่ยนเรือ ลงเรือคัตเตอร์คันเขียว ออก
ไปอีก ๒๐ นาทีถึงเรือสุริยมณฑล เวลาทุ่มเศษ ใช้จักรออกจาก
เมือง กลับคืนกลับมากมาเมืองสงขลา

วันที่ ๑๕ วัน ๖ ๙ ๑๐ คำเวลาเช้าตรงนำเมืองตานี แด
เห็นทิวไม้ เวลาเช้า ๔ โมง ครึ่งถึงที่ทอดสมอในเกาะหนูปาก
ข้าว เมืองสงขลา พักอยู่ในเรือ รอเวลาที่ จะออกไปเมืองนครให้
สมควร เวลาบ่ายคำลงเรือคัตเตอร์ไปดูจับปูม้าที่ปากข้าวเมือง
สงขลาอีก แล้วกลับมากเรือใหญ่ เวลายามหนึ่ง ใช้จักรออกจาก
เมืองสงขลาเห็นชายไม้ริมทะเลตลอด

วันที่ ๑๖ วัน ๗ ๑๐ คำเวลาเช้าแต่เห็นแหลมจุมภฏ เวลา
เช้า ๒ โมง ครึ่งถึงที่ทอดสมอปากข้าวเมืองนคร เวลาเช้า ๕ โมง
ครึ่งลงเรือแก่งพายไปในข้าว เวลาเที่ยงแล้วครึ่งโมงถึงปากคลอง
เข้าคลองไป เวลาบ่าย ๒ โมงถึงท่าโพพักที่โรงพักประมาณ
ครึ่งชั่วโมง แล้วขึ้นรถเทียมม้าคู่ไปตามถนน เวลาบ่าย ๓ โมง
ครึ่งถึงเรือนพักที่ถนนสำหรับปลูกพลับพลา นำเมืองฝนตกมาก เวลา

บ่าย ๕ โมงขึ้นรถไป ตามถนนในเมือง ตรงไปที่สุดกำแพง
เมืองด้านใต้ แล้วกลับ มาทางเดิม

วันที่ ๑๗ วัน ๑^{๑๑} ๑๐ คำ เวลาเช้าสว่างแล้ว ขึ้นข้าง
กูบไป ในเมือง ตามถนนขึ้น ในกำแพงเมือง ได้ยวไปทิศตะวันตก
รอบมาบรรจบทางเดิม แล้วมาทางถนนใหญ่กลางเมือง ย้อน
กลับ มาที่ พัก เวลาเช้า ๓ โมงขึ้นไปในเมือง แวะวัดพระมหาธาตุ
นมัสการ พระมหาธาตุแล้วเที่ยวดูต่าง ๆ พักอยู่ที่พัก ในวัดมหาธาตุจน
เวลาเที่ยง กลับมาที่ พัก เวลาบ่ายฝนตกพายุพัด เวลาเย็นแดดเริ่มเดินไป
ตามถนน ดูวัดเดิมมาเมือง โบสถ์พราหมณ์ บ้านพระปลัด บ้านพระยา นคร
แล้วไปนมัสการ พระพุทธสังกัส แล้วเดินดูตลาด แด่ตลาดหลัง ศาลเจ้า
เมืองกลับขึ้น คอช้าง มาที่ พัก

วันที่ ๑๘ วัน ๒^{๑๒} ๑๐ คำ เวลาเข้าไป อาบน้ำที่ บำ
ล้างคลอง เรียกว่าลำพญา แล้วเดินไป ในเมือง ตามถนนใหญ่แล้ว
กลับไปออกถนนเล็ก ที่แยกตรงศาลเจ้าเมือง ดูที่โบสถ์พราหมณ์
ฝ่ายโน้น แด่ไปที่ พระนคร แล้วเดินมาหลัง รอบวัดพระมหาธาตุ
ขึ้นข้าง กูบ มาที่ พัก เวลาเช้า ๔ โมงเศษขึ้นข้าง กูบกลับมา
ถึง บ้านตลาดท่าวัง ดงช้าง เดินดูตลาด ประมาณ ชั่วโมง หนึ่ง
แล้วขึ้นข้าง มาถึง ท่าโพ ดงเรือ เก่งพาย ออกจาก ท่าโพลงไป ตาม
ลำคลอง เวลาบ่าย ๑ โมงถึง ปากคลอง เวลาบ่าย ๒ โมง
ครึ่ง ถึงเรือสุริยมณฑล เวลา ๕ ทุ่มครึ่ง ใช้จักร ออกจาก ท่าเมือง นคร

วันที่ ๑๙ วัน ๓ ๑๓ ๑๐ คำ เวลาเช้าเห็น แหยม ผิง และ
เกาะ ทั้งเกาะ สุ่มยอยู่ ๒ ข้าง เวลาเช้า ๒ โมง ครึ่ง ถึง ช้อง
อ่างทอง เวลาเช้า ๔ โมง ครึ่ง ถึง ที่ข้ามคอนกระเซด น้ำลึก
๗ คอกคืบ เวลาเช้า ๕ โมง ถึง ที่ทอดส้มข่อย ไร่ยา เวลา
เที่ยงถึง เรือเก้ง ๘ แกว เข้าคลองพุมเรียง ไปขึ้น ท่าหน้าบ้าน
พระยาไชยา ขึ้นเกี้ยว จัน โลง หามไปที่ โรง สเคชัน หน้าบ้าน เวลา
บ่าย ๑ โมง ฝนตก พร่ำเพรื่อ ไปขึ้นเกี้ยว จัน โลง ไปตามถนน
แคว วัด สุ่มยนิมิตร แด ไปดูตาม ตลาด กลับมา แคว วัด โพธารวม
แล้ว กลับ มาที่ พัก เวลาบ่าย ๕ โมง ถึง เรือเก้ง ๘ แกว ออกจาก
บ้าน พระยาไชยา ไปถึง ศาลาหัว แหยม โพ เปน พยุฝนตก คื่น
ใหญ่ ครั้นจะ ออกไป เรือ ๆ เด็ก ๆ จะไป ไม่ได้ พร้อมเพรียง
กัน ต้องพัก อยู่ ที่ ศาลารอ พยุ ฝนตก ไม่หาย ต้อง กลับมา พัก อยู่
ที่ สเคชัน บ้าน พระยาไชยา จน เวลาทุ่มเศษ ถึง เรือ คัดเตอร์ ดีคิมตอน
จุไป เวลายาม หนึ่ง ถึง เรือใหญ่ นอน อยู่ ใน เรือ คื่นหนึ่ง เปนลม
ควันตก ฝนตก พร่ำยัง รุ่ง

วันที่ ๒๐ วัน ๔ ๑๔ ๑๐ คำ เวลาเช้า ก่อน ย่ำรุ่ง ถึงเรือ
เก้ง ๘ แกว ของ พระยาไชยา ออกจาก เรือ สุริยมณฑล แกวตรงไป
คลอง พัน ภูเขา จอด เคียง กัน ประมาณ ชั่วโมง หนึ่ง แล้ว ออกจาก
ที่นั่น เวลาบ่าย ๑ โมง หนึ่ง ถึง เมือง กาญจนดิฐ จอด ที่ แพ แลวขึ้นบก
เดิน ดูตาม ตลาด แคว ที่ ตัก กงดี ครัว หนึ่ง แล้ว ไป แคว วัด พระโยก

แต่แยกทำตลาดเล็ก ไป ที่ บ้าน พระ ปลัด ลงเรือกลับ มา พักที่แพเคียง
กันแล้ว เวลาร่าย ๓ โมงเศษ ลงเรือออกจากเมือง กาญจนดิฐ
กลับ ไป เมือง ไซยา เวลาร่าย ๕ โมง ครึ่ง ถึงปาก อ่าว พัน คุหา
เวลาทุ่ม ครึ่ง ถึง เรือสุริย มณฑล นอก ใน เรือคืน หนึ่ง

วันที่ ๒๑ วัน ๕ ๑๕ ๑๐ คำ เวลาเช้า รอจำปาตะ เมือง
กาญจนดิฐ อยู่จน เวลาเช้า ๓ โมง ไช้จกร ออกจาก เมือง ไซยา
มาตาม ร่องกระเซต ค้าง แค้น ช้ำ ๆ เวลาร่าย ๓ โมง ๔๐ นาที
ถึง ตอน กระเซต น้ำ ขอดลึก ๗ คอก เวลาเช้า ๕ โมง ออกจาก
นอก ตอน แล่น แล่น ชะงัก หัวเรือ ไป เมือง หลัง ส่วน เวลาร่าย
๒ โมง ครึ่ง ถึง ที่ ทอด ส้มอตรง ปาก อ่าว หลัง ส่วน ได้ข่าว ว่า เรือ
กลไฟ ฝน ฝน ฝน ซึ่ง ท่าน เจ้า พระยา สุรวงษ์ ไวยวัฒน์ ไปโน้น
ไปจักร ท้าย หลุด ตกหาย หาไม่ได้ ค้าง อยู่ที่เมือง ชุมพร ท่านเจ้าพระยา
สุรวงษ์ ไวยวัฒน์ ขอแรง ให้ แวะ ไป ช่วย ที่ เมือง ชุมพร เวลาร่าย
๓ โมง ครึ่ง ลงเรือ เก่ง พาย เข้า ปาก อ่าว แม่น้ำ หลัง ส่วน หยุดรอเรือ
ที่ ทำ เรือ น พัก ครู่ หนึ่ง แล้ว ขึ้น ไป ตาม ลำน้ำ เวลา ย่ำค่ำ ถึง ทำ
บาง ยี่ไร ขึ้น รถ ยี่ปุ่น คน ตก ไป ตาม ถนน ประมาณ ครึ่ง ชั่วโมง
ถึง ที่ คัก บ้าน พระ หลัง ส่วน อาไศรย พัก ค้าง ที่ นั้น คืน หนึ่ง

วันที่ ๒๒ วัน ๖ ๑ ๑๐ คำ เวลาเช้า สว่าง ลงเรือ ที่ หน้าท่า
บ้าน บาง ชัน เงิน ขึ้น ไป ตาม ลำน้ำ ถึง เขา เขื่อน ขึ้น ดู่ ที่ ถ้า เวลาเช้า

๒ โมงเศษ กลับลงเรือมาที่ตึกที่พัก เวลาเช้า ๔ โมงเศษ ขึ้นรถ
 ยี่สิบ ไปดูสวนทุเรียน แล้วกลับมาแวะสวนผักแต่ต้นไม้ผล ต้นไม้
 คอกต่าง ๆ ของพระหลังสวน เวลาบ่ายครึ่ง โมง กลับมาที่ตึกพัก
 เวลาบ่าย ๓ โมง ลงเรือแก่งพาย ออกจากท่าหน้าบ้าน ต้องลงไป
 ตามลำน้ำถึงบางอีโร หยุดขึ้นดูตลาดครึ่งหนึ่ง แล้วลงเรือพาย
 ต้องลงไป เวลาบ่าย ๕ โมง ครึ่งถึงปากน้ำ ขึ้นพักที่เรือน
 พักครึ่งหนึ่ง แล้วลงเรือคัตเตอร์ ออกจากปากอ่าว หลังสวน
 มาเรือสุริยมณฑล เวลา ๗ โมง ใช้จักร ออกจากอ่าว หลังสวน

เวลา ๑๑ โมง ถึงเกาะมัตตรา เลี้ยวเข้าไปในอ่าวชุมพร

วันที่ ๒๓ วัน ๗ ๒ ๑๐ คำ เวลาเช้าถึงที่ทอดสมอ

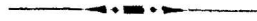
ปากอ่าวชุมพร เห็นเรือกลไฟสปอตส์แมนจอดอยู่ เวลาเช้า
 ๓ โมงเศษ ลงเรือคัตเตอร์เข้าไปในอ่าวลำน้ำชุมพร เวลาเช้า
 ๕ โมงเศษ ถึงบ้านท่ายาง เวลานั้นฝนตกขึ้นที่พักอยู่โรง
 กงสีวังนก ประมาณครึ่งชั่วโมง ฝนตกพริ้วไม่หยุด ต้องไป
 ตามตลาดทั้งฝน แล้วไปแวะทางท่าโกตบ้านที่เป็นทางที่จะกลับ
 แล้วลงเรือคัตเตอร์ออกจากท่ายางไป เวลาบ่าย ๒ โมงเศษ
 ถึงที่ตึกปากน้ำของท่านเจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ทำไว้ ขึ้นไปดู
 ตึกครึ่งหนึ่ง แล้วลงเรือกลับไปเรือสุริยมณฑล ท่านเจ้าพระยา
 สุรวงษ์ ขอแรงให้ลากเรือสปอตส์แมนเข้าไปกรุงเทพ ฯ ด้วย
 เวลาบ่าย ๓ โมงครึ่ง ใช้จักร ออกจากปากอ่าวเมืองชุมพร
 รับลากเรือสปอตส์แมนไปด้วย คัดหัวเรือตรงไปดูเกาะง่าม

เวลาบ่าย ๕ โมง ครึ่ง ถึง เกาะง่าม เรือเดินเฉียดไปประมาณ
 ๒๐ เส้นเศษ แล้วตัดหัวเรือมาตามทาง มีลมเป็นลมตะวันตก
 กับกัน ใช้ใบเรือสู้ลมมณฑลเดินขึ้นอีกกว่าก่อน เวลา ๒ ทุ่ม
 ถึง ตรงเขาแหลมช่องพระ ลมเป็นลมตะวันตก อ่อน ๆ คลื่นราบ
 เวลา ๑๐ ทุ่ม ถึงที่ ทอดสมอ กุ้ง มะนาวริม เกาะ หลัก

วันที่ ๒๔ วัน ๑ ๓ ๑๐ คำ เวลาเช้ามีตลงเรือคัดเคอร์
 ขึ้นไปเก็บหอยที่ อำเภอ กุ้ง มะนาว เวลาเช้า ๒ โมงเศษ กลับมาเรือ
 สู้ลมมณฑล แล้วใช้จักรเดินต่อไป เวลาเช้า ๔ โมง ครึ่ง ถึงที่
 ทอดสมอ ปาก อำเภอ เมือง ปราณ พักอยู่คอยเวลาที่ จะเข้า ปาก อำเภอ
 กรุงเทพฯ จนเวลาบ่าย ๕ โมง ครึ่ง ใช้จักรออกจากเมือง
 ปราณ ตั้งหัวเรือตรงเข้า มาปาก อำเภอ เจ้าพระยา ลมเป็นลมตะวันตก
 อ่อน ๆ คลื่นราบ เวลา ค่ำยามเศษ เดือนหงาย เวลา ๑๐ ทุ่ม มา
 ถึงที่ ข้ามสันดอนเป็นเวลาดึกจะเข้าไม่ได้ หน้าถึงหลังสันดอน ๖ ศอก
 เศษ แต่ข้ามสันดอนเข้า มาได้ โดยสะดวก

วันที่ ๒๕ วัน ๒ ๔ ๑๐ คำ เวลาเช้าถึง ปาก อำเภอ เจ้าพระยา
 เวลาบ่ายแล้ว ๔๐ นาที ถึงที่ ทอดสมอ หน้าด่าน เมือง สมุทรปราการ
 หยุดอยู่ประมาณ ครึ่ง ชั่วโมง ใช้จักรขึ้น มาจาก เมือง สมุทรปราการ
 เวลาเช้า ๕ โมง ครึ่ง ถึง กรุงเทพฯ ทอดสมอ หน้าตึก ออฟฟิศ
 ไปรษณีย์โทรเลข

นับวัน ตั้งแต่ ถวาย บังคมตา ออกมาเที่ยวคราวนั้น ที่เกิดเหกดีตื่นตัว
 ไข้ ไม่ได้ เสียเวลาเสีย ๓ วัน ต้อง หักเป็นวันเที่ยว ๒๕ วัน
 เกินวันกำหนด ที่ได้กราบถวายบังคมตา ไป ๑๐ วัน ถ้าจะ รวมวันที่
 ต้อง นับแต่วัน ๓ ๖ ๙ คำ เวลาบ่ายจนถึงวัน ๒ ๕ ๑๐ คำ
 เวลากลางวัน จะรวมเป็น ๒๘ วัน แต่เห็นว่า การเที่ยว แล
 ประโยชน์ได้เวลาสมควร มาก

หนังสือ รายงาน หัว เมือง ตวัน ตก

ใน แหตม มลายู ฟากฝั่ง ตวัน ออก

เมือง ปราณบุรี ๑

ไชยภูมิที่

เรือ กตไฟสุริยมณฑล ทอดส้มอ น้ำลึก ๑๐ ศอก โกลจาก
ข้าวประมาณ ๘๐ เล้น ที่ข้าวเฉียงใต้เวธาน้ำตง รอด ไรต
ทราย ผุด หลาย แห่ง ร่อง น้ำ ดด เลี้ยว เรือเด็ก ๆ เข้าออก ต้องเข็น
น้ำไหล จาก ลำคลอง เขียว เวธาน้ำขึ้นเรือ จึงเข้าออก ได้สะดวก
มีลำน้ำเข้า ไปจนถึง เมือง ทาง ประมาณ ๓๐๐ เล้นเศษ แต่
ลำคลองตั้งแต่ชายทะเลเข้าไป ๑๐๐ เล้น ลำน้ำกว้าง ประมาณ
๑ เล้น มีต้นลำภู ต้นโกง กาง ดอง ฟากน้ำ ที่ปากข้าวฝั่งใต้มี
แหตม ทรายยาว ประมาณ ๑๐ เล้น ที่คอแหตมมีตึกเจ้าพระยา
สุรวงษ์ ฯ ทำไว้เป็น เรือนสอง ชั้นหลังคามุง กระเบื้อง ไทย ชื่อ
ประมาณ ๓ วา กับตึกครัวอีกหลังหนึ่ง ที่ปากน้ำมี โรง เรือน
ผูกด้วย ราษฎรเป็นอันมาก ฝั่งเหนือแต่เห็นเขา โกลด์ หลายเขา

ตำบลบ้าน

ที่ปากอ่าวมีโรง เรือน ผูกด้วย ราษฎร ไทยจีน ประมาณ
๑๖๐ หลัง ที่ตั้งเมืองมีโรง เรือน เป็นหย่อม ๆ เป็น

ประมาณ ๕๐ หลัง มีบ้านผู้ว่าราชการแต่ละคนเป็นต้น ที่
แหลมหินมีโรง เรือน ประมาณ ๑๐๐ หลัง อ่าวตะเกียบ
ประมาณ ๒๐ หลัง ที่เกาะนมสาว ๔-๕ โรง บ่อแก้ว ๘ โรง

จำนวน คน

พระวิสิท ขาญณรงค์ ผู้ว่าราชการเมือง เดิมเป็นคน ชาว
บางกอก ออกมาอยู่เมืองปราณภายหลังได้รับราชการ ผู้ว่า
ราชการเมืองคนนี้เป็นคนกิริยาเอื้อเฟื้อ ทั่ว ๆ ไป จัดการรับรอง
แข็งแรง พุดจาสำเนียงเป็นชาวเมืองปราณ แต่กรมการอื่นไม่
ใคร่จะเห็นมีตัว จำนวนราษฎรที่ตั้งอยู่ที่ปากน้ำประมาณ ๓๐๐
เป็นจีน โดยมาก ที่ตั้งเมืองประมาณ ๒๐๐ ที่แหลมหิน
ประมาณ ๒๐๐ เคษ รวมคนเมืองปราณประมาณ ๕๐๐๐ เคษ

ผลประโยชน์ การหาเงิน

ที่ปากน้ำเมืองปราณมีเงินตั้งเป็นกงดี ๒ ถ้าวัก รับปลา
ราษฎรหนึ่งตกซื้อขาย ประมาณมีหนึ่งเงิน ๓๐๐ ซึ่ง การ
จำหน่ายปลานั้น ทำเสร็จแล้วบรรทุกเรือฉลอมเข้าไปขายกรุงเทพฯ
ที่ปากอ่าวเมืองปราณ มีโป๊ะน้ำฤกษ์จับปลา ๒๒ โป๊ะ ๆ น้ำขึ้น
ต้องโป๊ะเรียงรายไป ฝ่ายใต้ตั้งแต่เกาะนมสาว ฝ่ายเหนือถึงตะเกียบ
พวกเจ้าของโป๊ะที่จับปลาเป็นเงินสัก ๓ ส่วน ไทยสัก๑ส่วน ใช้เรือ

ตลอด จับปลา เวลา น้ำตง แต้น กัดมา ทอด อยู่ ที่ ปาก อ่าว รอน้ำ
 ขึ้น จึง เข้า อ่าว ได้ ใน เวลา เรือ โปะ จับปลา แล้ว มา ถึง ปาก อ่าว
 รอน้ำ อยู่ นั้น มี เรือ เด็ก ราษฎร ไทย จีน ออก ไป ซื้อ ปลา เป็น ชน มาก
 บ้าง ก็ คิด ตาม ไป ถึง โปะ ใน เวลา ที่ จับ ปลา โปะ ที่ ถูก ปลา จับ ได้
 ใน เวลา เต็ม ดัง อย่าง มาก มี ราคา ประมาณ ถึง ๑๒๐ บาท จีน เก้า แก่
 แต่ง คน มา ซื้อ เหมามา เป็น ตำ การ ปลา ใน เมือง ปราณ ไม่มี คำน้ำ
 ผู้ ทำ ปลา ไม่ ต้อง เสีย ภาษี สิ่ง ใด เป็น ของ หดอง ราคา ซื้อ ขาย ปลา
 คิด เอา ตาม ที่ จะ เอา มา ขาย ได้ ใน กรุง เทพ ฯ ซึ่ง ขาย กัน ที่ เมือง
 ปราณ นั้น ไม่มี ราคา เป็น กำหนด ใช้ แลก ฟัน เข้า เป็น ต้น ตลอด
 ไป จนถึง เมือง ประ จวบ คีรี ชันท์ ตัว ปลา ทุ เป็น ปลา สิ้น คำน้ำ ใหญ่
 ราษฎร คน ไทย ตัด ฟัน ทำ ฟัน ผู้ รักษา เมือง เรียก เอา ค่า ขวาน ปี ๑
 เป็น เงิน คน ละ บาท ๑ ไว้ ร้อง ราชการ ที่ แหยม หิน พวก ไทย
 ทำ ไร่ เข้า ที่ อ่าว ตะเกียบ ทำ ไร่ แดง เกาะ นม ลาว ทำ เคย ที่ บ่อ
 แก้ว ทำ ไร่ เข้า ใน เมือง ปราณ ที่ นา ไม่ ใคร จะ มี เพราะ น้ำ ขึ้น น้ำ ตง
 เร็ว ต้อง เอา ไครย เอา ปลา แลก เข้า ที่ อื่น เป็น ต้น ไม่ ที่ เป็น สิ้น คำน้ำ ไม่
 ซาก ไม่ ตำ ไม่ โมง มั่น ได้ บรรทุก เรือ กำปั่น ปี ๑ ประมาณ ๒ คราว
 ไม่ โมง มั่น ทำ เป็น พาย โกลน ไป จำหน่าย ใน กรุง เทพ ฯ จำนวน เงิน
 ที่ ใช้ ด้ รอย ใน เมือง ปราณ ใช้ เงิน บาท อัฐ ไม่ได้ ใช้ เหรียญ
 เมกซิกัน

การอาหาร

มีปลาสดใหญ่เล็ก เนื้อหวาน เนื้อทราย ที่พรานได้ตามเชิง
เขาใกล้ ๆ ลุงกรจีนเลี้ยง ไก่ฆ่าขายอยู่เหนือ ๆ ผลไม้แดง
อุทิศเป็นใหญ่ น้อยหน้า ทับทิม มะม่วง บ้าง

ความ

ความฆ่ากันตาย ในเมืองปราณในเวลานี้สงบเรียบร้อย
มีแต่ความเด็กน้อย ความแพ่งบ้าง ความเก่าแก่เปรียบเทียบเป็นพื้น
ถ้ามีความฆ่ากันตาย ก็ต้องตั้งเข้าไปในกรุงเทพ ฯ ทั้งสิ้น
บัดนี้ผู้ว่าราชการ การกำลังต้องไปช่วยข้าหลวงชำระผู้ร้าย อยู่เมือง
ประจวบคีรีขันธ์ ผู้ร้ายในเมืองปราณ ซึ่งเกิดขึ้นนั้น ไม่ใคร่จะมี
มีก็แต่ผู้ร้ายที่จู่มาแต่ที่อื่น มีเมืองประจวบเป็นต้น แต่ถ้า
ผู้ร้ายเกิดขึ้นที่เมืองเพชรบุรีเมืองประจวบ มักมาซ่อนเร้นอยู่
เมืองปราณ เพราะเป็นเมืองต้นทาง แต่ในเวลานี้เรียบร้อยอยู่

การร้อนเย็น

ผู้ว่าราชการ เมืองกรมการ ผู้ว่าราชการ เมืองคนนี้เป็นคนชื่อ ๆ
เชื้อ ๆ อำนาจน้อย ราษฎรรักใคร่ไม่มีความเดือดร้อนสิ่งใด
ผู้ว่าราชการ เป็นคนทำมาหากิน มีตั้งโต๊ะ แต่งคนจับปลาเป็นต้น

เขาสามร้อยยอด แขวงเมืองปราณ

ไชยภูมิที่

เรือสุริยมณฑล ทอดลมน้ำลึก ๑๐ ศอก ไกลจากฝั่ง ประมาณ ๖๐ เส้น ในเกาะตะกุดตรงหน้าอ่าวศาลาบ่อน้ำ ปากทางที่จะขึ้น ถ้ำสามร้อยยอด ตูไปจากเรือมีเขาหลายชั้นแต่เห็นศาลาแต่ไกล ศาลานั้นตั้งอยู่ไกลจากทะเลประมาณ ๒๐ เส้น ศาลานั้นชื่อกว้าง ๑๐ ศอก ๓ ห้อง ๆ กว้างนั้นมีบ่อน้ำ ๆ จัดสนิท ตั้งแต่ศาลาเดินไปเข้าร่มไม้ ถึงเชิงเขาทางประมาณ ๑๐ เส้น มีทางขึ้นเขาเป็นก้อนศิลาลำดับพอขึ้นได้ง่ายตามที่ใดทำไว้ ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ เสด็จพระราชดำเนินทางขึ้นเขา ขึ้นไปจนถึงชั้นที่สุด มีพันตาคิดตั้งแต่ขึ้นเขามาทางประมาณ ๒๘ เส้น แล้วทางต่ำลงไปหาปากถ้ำอีกทางประมาณ ๘ เส้น รวมทางตั้งแต่เชิงเขาที่ปากถ้ำ ๘๐ เส้น ที่ปากถ้ำเป็นวงโพรงลงไปใถ้ำชั้นหนึ่ง ประมาณ ๓๐ วา มีชันพักได้เห็นรอยน้ำตกเป็นฟุ้งมารับอ่างหลายชั้น สูงประมาณ ๓ วา กว้างประมาณ ๔ วา เป็นดีศิการอยน้ำจับดีขาวน้ำไม่มี ในที่เหล่านั้นมีศิลาแก้วเกลบเรียงรายหลายแห่ง แล้วมีทางลงไปเป็นคุหา ถึงเว้งที่ ๑ มีปดอง ๒ ปดอง แล่งกว้างลงไปตั้งแต่พื้นถึงปากปดองประมาณ ๑๕ วา ที่ตรงปดองลงมานั้นมีต้นไม้งามเหมือนสวนป่า ในเว้งที่ ๑ นั้น กว้างไดอามิเตอร์

ประมาณ เส้นเศษ ตามคิตาข้าง ๆ มีน้ำย่อย เป็นคิตาพหุ
 ใหญ่เล็ก ดีขาวหลายแห่ง ที่พื้นตรง น้ำหยด มีคิตาของ รับน้ำหยด
 อยู่ ๔-๕ กอง กอง ๑ ใหญ่ ถานประมาณ ๔ ศอก น้ำหยด
 ลง มาเป็นคิตาจับ กอง คิตา เกือบจะติดเป็นก้อนเดียวกัน ริม
 เฝิงคิตาข้าง ถ้า น้ำหยด ลง มาเป็นคิตา ตั้ง ลงถึง พื้นดินใหญ่ ๔-๕ กำ
 เหมือน เสา ค้ำ มีช่อง เลี้ยว ไป ข้าง ซ้าย มือ มีหิน นูน นูน พื้น
 สูง กว่าพื้น ต่ำ ประมาณ ๒ ศอก มีช่อง ทาง เดิน เข้า ไป ประมาณ
 ๑ เส้น กว้าง ประมาณ ๒ ศอกเหมือน ตะพาน ข้าง ขวามือ เดิน เข้า
 ไป เป็น เวง เหมือน เหว เข้าถึง เวง ถ้า ขึ้น ใน กทม กว้าง ไค
 อามีเตอร์ ประมาณ ๓ เส้น มีปล่อง ๆ เดียว กทม ปาก ปล่อง
 ประมาณ ๑๐ วา แดง สว่าง ลง ไป ใน ถ้า เหมือน อยู่ ข้าง นอก
 ตั้งแต่ พื้น ถึง ปาก ปล่อง สูง ประมาณ ๒ เส้น กว้าง พื้น มี โคน ดิน
 สูง พื้น พื้น ถ้า ประมาณ ๓-๔ วา มีต้นไม้ รวย เรียง เป็น ตะเมาะ
 ด้ง ขึ้น งาม เหมือน สวนป่า มีต้นไม้ ใหญ่ ๔-๕ กำ สอง ลำต้น
 มี กระหนก กิวนะ และ เฟิน ต่าง ๆ เป็น อัน มาก ตั้งแต่ ช่อง ปาก ถ้า ที่
 เข้า ไป ตรง ข้าม ริม เวง ถ้า ข้าง โนน มีรอย ที่ น้ำ ไหล ลง มา ออก เป็น
 คิตา เป็น ชั้น สูง ขึ้น ไป กว่า โคน ประมาณ ๔-๕ วา แล้ว มี ทาง
 ลง ชั้น ข้าง ขวามือ ลง ไป ริม ถ้า มี หิน ทาง ขึ้น ถ้า พื้น รอบ เสา มือ โคน
 กว้าง ตั้งแต่ ๓ วา ไป จน ๑๐ วา ข้าง ซ้าย มือ เข้า ไป มี ปล่อง สูง
 ขึ้น ไป ต้อง ปล่อง เหมือน มี ถ้า ต่อ ไป ข้าง ขวามือ เข้า ไป เวง

ชั้นใน มีหิน เปน หดง คา ดำดง มา พัน พัน ประมาณ ๕—๖ ศอก
มีน้ำ ย้อย ลง มา ถึง พัน ถ้า เหมือน เสา ค้ำ ถ้า รอบ หดง แห่ง ที่ รอบ
หิน ใน เว้น นั้น มีน้ำ ย้อย ลง มา เปน พู่ ห้อย หดง แห่ง การ ที่ จะ เทียง
ถ้านั้น ไม่ ต้อง มี ไฟ เพราะ มี แสง สว่าง เว้น แต่ ที่ ช่อง มี ตะพาน เข้า ไป
เว้น ชั้น ใน หรบ ร้อย หนึ่ง พอ เดิน ไป ได้

ที่ อำเภอ คลอง บาง ปู ไป จาก อำเภอ ศาสดา ทิศ เหนือ เดียว แห่มหนึ่ง
ใน อำเภอ บาง ปูนั้น มี หาดทราย คั่น ขวาง อำเภอ ไป จน ชิด เขา ผัง ข้าง เหนือ
ร่อง น้ำ คลอง บาง ปู ชิด คัด ถึง ข้าง อำเภอ ตั้งแต่ อำเภอ ตรง ทำ ศาสดา ไป ถึง
ปาก คลอง บาง ปู ทาง ประมาณ ๘๐ เส้น ใน ปาก คลอง
บาง ปู มี โรง ราษฎร อาศัย อยู่ ผัง ข้าง เหนือ ๕ โรง ผัง ได้ ๓ โรง
คลอง บาง ปู กว้าง ประมาณ ๑๑—๑๒ วา น้ำ ฤกสอง ข้าง ผัง คลอง
มี ต้น โกง กาง ต้น ปะโลง ต้น ขาวด ต้น ตะบูน ตลอด คลอง เข้า
ไป ปลาย คลอง ย่าง ถึง ท้อง ตั้งแต่ ปาก คลอง เข้า ไป สอง สาม คู้
คลอง เดียว ชิด เขียง เขา แล้ววก เข้า ไป ใน ดูก เขา สาม ร้อย ยอด
ตลอด เดียว เข้า ไป ประมาณ ๖—๗ คู้ ถึง ที่ สาม แยก บาง ปู เข้า ไป อีก
สาม คู้ เดียว ถึง ที่ ตาน ทราย มี ต้นไม้ เต็ก ๆ ห่าง ๆ เปน ตะเภา
ดูก เขา สาม ร้อย ยอด ข้าง ผัง เหนือ คลอง บาง ปู ตั้ง อยู่ กับ พัน คิน สูง
เคียง เรียง กัน ไป หดง เขา ที่ เปน ศิลา เกดียง มี แค ต้นไม้ เปน หย่อม ๆ
ก็มี ดงดง งาม เหมือน ฉาก เขียน พัน ทรายขาว สดอาด เสมอ ข้าง ผัง
ใต้ คลอง บาง ปู พัน ทราย สดอาด ตะเภา เหมือน ผัง เหนือ แต่ ดูก เขา

ห่าง คดอง ประมาณ ๓๐ เส้น ๔๐ เส้น ราษฎร ซึ่ง ปลุก โรง
 อาไศรยอยู่ปาก คดอง บาง ปูนั่น มีประมาณ ๖ ครัว ๗ ครัว
 เป็น คน ข้า หนึ่ง เจ้า บ่าวหนึ่ง นาย หดบ หนึ่ง มา อยู่ อาไศรย เคย จับ ปลาดักไม้
 บ้า แดง เปลี่ยน กับ ลูกค้า ไป มา เลี้ยง ชั่วครู่ ถ้า เห็น เป็น เรือ ราช
 การ ก็ พา กัน หดบ หนึ่ง ไป อยู่ แต่ ที่ จะ ไม่มี เหตุ บ้าง พอ เฝ้า โรง ที่ ใน
 ตาม แยก คดอง บาง ปูนั่น มี ศิลา เหมือน รูปบุ ที่ เรียก กัน ว่า ปูนหิน
 ราษฎร ดำ เอา ขึ้น มา ซ่อ ซาย กัน เนื่อง ๆ ระยะ ทาง ตั้งแต่ เรือ จอด
 ถึง ปาก คดอง บาง ปูนั่น ประมาณ ๑๖๐ เส้น

เกาะ พังงัน ขึ้น เมือง ไชยา

ไชยภูมิ ที่

เรือ สุริยมณฑล ทอด อยู่ ที่ อ่าว เกาะ พังงัน ด้าน ใต้ แห่ง เดียว
 น้ำ ฤก ๓ วา ไกล จาก คดอง ประมาณ ๗๐ เส้น แต่ เห็น หมู
 เขา ที่ เกาะ สูง ๆ ซับ ซ้อน กัน ด้าน นั้น ผัง ใต้ มี หาดทราย แต่ มีการัง
 ซึ่ง ชาว เกาะ พวก นั้น เรียก ว่า คันทา อยู่ ห่าง คดอง ประมาณ ๒๐ เส้น
 เรือ เด็ก จะ เข้า ออก ต้อง เหวะ แคม การัง ไป กว่า จะ มี ช่อง ข้าง หัว
 การัง ข้าง เหนือ จึง มี ช่อง เข้า ผัง ใต้ ภายใน คันทา การัง เวลานั้น น้ำ ขึ้น
 มี น้ำ เรือ เดิน ได้ ริม ชาย หาด เวลานั้น การัง ผุด น้ำ แห่ง แต่ เห็น
 การัง ที่ หาด ทราย เหล่า นั้น ไม่มี เบ็ด อัก หอย ที่ ควร เก็บ เดิน ไป ตาม
 หาด หนึ่ง มี ศิลา มุง จาก แห่ง หนึ่ง เป็น หิน ทาง จะ เข้า ไป วัด

แถบบ้าน ราษฎร พันแหลม คำน ไต่ ไปข้างทิศตะวันออก มีคลอง
น้ำจืดที่ไหลมาจากเขาแต่ไกล ในเขานั้น มีธารน้ำไหลออกจาก
เขา ลงทะเลหลายแห่ง เกาะนั้นแต่ก่อนมีแร่ทองคำ พระยาไชยา
(กระบ) ได้ให้คนมาทำแต่ก็เลิกกันไป ตามฝั่งมีสวนมะพร้าว
เรียงรายตลอดไป ราษฎรทำไร่กันเขตร่วนตลอดไปตามชายทะเล
ข้างด้านตะวันตกมีเกาะเล็ก ๆ หลายเกาะ ๆ หนึ่งมีพื้นที่ลาดออกไป
ตามชายเขามีหาดมีต้นสนต้นมะพร้าวมาก เป็นทำเลน้ำควรรด
ริมเกาะเล็กที่มีสวนมะพร้าว มีเป็นหลักศิลาขึ้นมาจากน้ำ
ไกลเหมือนหนึ่งเรือใบ เกาะเล็กเกาะหนึ่งเห็นแต่สีดำแดงไม่มี
ต้นไม้เรียกว่าเกาะเกลี้ยง

ตำบลบ้านจำนวนคน

มีราษฎรไทย จีน ในเกาะ พังงัน อยู่ประมาณ ๓๐๐ ครอบครัว
มีเรือนประมาณ ๒๐๐ หลัง หลวงสมุทรคีรีเป็นผู้ว่าการ หลวงบำรุง
เป็นผู้กำกับ คนทั้งตองนี้ พระยาไชยาตั้งไว้ว่าการ ราษฎรในเกาะนี้
ได้แบ่งเป็นสองพวก ๆ หนึ่งเป็นด้วยดีบุก คนหนึ่งเสียเงินปี
ละ ๗ บาท ๒ สติง เงิน ๒ สติง นั้นเป็นค่าฎีกาของนาย
พวกหนึ่งด้วยเงินเสียเงินปีละ ๕ บาท ๒ สติง เงิน ๒ สติง
นั้นเป็นค่าฎีกาของนาย มีจีนตั้งโรงอยู่ที่สวนมะพร้าว ใกล้ตลิ่ง ตั้ง
ทำน้ำมัน มะพร้าวประมาณ ๖๐-๗๐ คน หลวงสมุทรคีรีว่าราชการไม่
เข้าไปเมืองไชยา อยู่แต่หลวงบำรุงผู้กำกับ หลวงบำรุงนั้นเป็นคน

ชาว นอก รูปพรรณเป็น ไพร่ ไม่มีหลัก ถาน พุด จา ได้ ไม่จน
ตาม เพศ ชาว นอก มักต้อง ใช้ ชู้ จึง ได้ ราช การ มี กิริยา ง่วง ซึม
ประจักษ์ คน ยา ราษฎร ชาว ไทย เป็น คน มี เสี่ยง เป็น ชาว นอก ทั้ง ดั้น
จีน ซึ่ง มา อยู่ นั้น เป็น จีน ชาติ ไท หล่า ทั้ง ดั้น ถ้า จะ พุด เป็น ภาษา
ไทย ก็ เป็น เสี่ยง ชาว นอก

การ หา ถิน

คน ไทย ทำ ไว้ เข้า ไว้ แดง ทำ ส่วน มะพร้าว ให้ จีน ถือ บาง
พวก ต้อง ถูก เกณฑ์ ทำ รั้ง นก ที่ เกาะ งัว ตา หล่า คำนับ หมู เกาะ อ่างทอง
พวก จีน ถือ ส่วน มะพร้าว ของ ไทย ขาย มะพร้าว หัว อย่าง หนึ่ง
ทำ น้ำมัน ขาย อย่าง หนึ่ง กาก มะพร้าว ที่ ทำ น้ำมัน แล้ว ปน รำ เสี่ยง
ตุกร มี เรือ ลำ เล็ก ให้ หล่า บรรทุก มะพร้าว น้ำมัน มะพร้าว อยู่ เหนือ ๆ
ราคา มะพร้าว หัว ขาย กัน ที่ ส่วน ๑๐๐ ผด เป็น เงิน บาท ๑ น้ำมัน
มะพร้าว ราคา หาบ ละ ๑๐ บาท ใน เกาะ นั้น มี กระบือ เสี่ยง เปร็ด
บ้าง ประมาณ ๖๐๐ กระบือ ราคา กระบือ เสี่ยง กระบือ ละ ๔-๕ บาท
กระบือ เปร็ด ราคา กระบือ ละ บาท หนึ่ง เพราะ เป็น กระบือ ไม่ ไร่
จะ มี การ ทำ

การอาหาร

มีเนื้อกระบือสุกร เบ็ดไก่ หอยต่าง ๆ ปลาทะเล ผัก ไม้ แดแดง
ต่าง ๆ ผลไม้ มีทุเรียน มะม่วง

ความ

ไม่มีใครมีมักเป็นเปรียบเทียบ โจรผู้ร้ายที่สุจริตจะโมยไม่มีใครมี
จะมีก็แต่ผู้ร้ายจรมาจากฝั่งเป็นคราว ๆ ราษฎรในเกาะต่างคน
ต่างทำมาหากิน

การเวียนเหิน

พวกราษฎรชาวเกาะถือกันว่ามีคุณค่า เสียค่าด้วยแต่ก็
ต้องถูกนายขอแรงบ้าง ไม่ถึงเป็นการเดือดร้อน

เกาะสมุย ขึ้นเมืองนครศรีธรรมราช

ไชยภูมิที่

เรือสุริยมณฑลจอดทอดสมอ อ่าวแม่น้ำด้านเหนือ น้ำฤก
๓ วา ๒ คอก ไกลจากตลิ่งประมาณ ๖๐ เส้น แดเห็นเขาด้าน
นั้น ชับซ้อนกัน สูงที่สุดอยู่ประมาณ ๑๗ เส้น ที่ตรงเรือจอดนั้น
เวต่าน้ำน้ำฝนตกชุก แดเห็นน้ำตกที่บนเขาได้ บนเกาะฝั่งเหนือ
นั้นมีหาดทราย ไม่มีคัน การังไม่มีเปลือกหอย เรือเข้าจอดได้ถึงฝั่ง

ที่ตรง หมู่โรงจัน มีโรง ศาตเจ้า หตังหนึ่ง มีโรง จัน หตาย หตัง
มีทาง พอ เดินได้ ตดเดียวไป ออก จาก ส่วน มะพร้าว เป็น ป่า ตะเเมะ
แต่พื้น หญ้า เกือบ ถึง เขาแหลม ด้าน ตะวัน ตก มีคลอง น้ำ จืด กว้าง ประมาณ
ห้า วา เป็น ห้วย ๆ ที่ เรียกว่า คลอง แม่ น้ำ นั้น ตาม ทาง เดิน มี ต้น
ด้าย หยุต แดง ศุคนธ์ นม แฉว มะติวั้น พัน พรหม กดย้อยไม้ ที่ ดำ บด
คลอง นั้น มีทาง แยก อยู่ ข้าง ตอน โกลด เขามี กำนัน ชื่อ หมื่น
ภักดี อักษร เป็น ชาว นอก ว่ากล่าว ที่ นั้น

ใน อำเภอ แม่ น้ำ นั้น มี ส่วน มะพร้าว โกลด ถึง เรียง ราย ตดออกไป
เป็น อัน มาก ข้าง คอ แหลม ด้าน ตะวัน ตก มี พระเจดีย์ อย่าง เก่า องค์ ๑
สูง ประมาณ ๓ วา มี ด่าน ทราย กว้าง เป็น พุ่มไม้ ตะเเมะ ที่ นั้น เรียก
ว่า น้ำ พตาน มี ศาตา มุง จาก หตัง หนึ่ง สำหรับ พวก ราษฎร ทำ บุญ
ก่อ พระทราย เตือน ๕ ที่ เขา ห้วย แหลม มี โพรง เข้า ไป เหมือน ถ้ำ แห่ง หนึ่ง
เดียวไป ตาม ชาย ทะเล ด้าน ตะวัน ตก เรียกว่า เขา แหลม ห้วย มี คัน การัง
ออกมา ประมาณ ๕-๖ เส้น เรือ เข้า ถึง ผัง ไม่ได้ มี ช่อง ที่ ไม่มี
คัน การัง เข้า ได้ ถึง หาด เป็น แห่ง ๆ ที่ หาด มี เป็ด ออก หอย ต่าง ๆ
มี เบี้ย โพล่ง เต็ก ๆ บ้าง พอ เก็บ ได้ บน คลัง มี ส่วน มะพร้าว ไร่ แดง
เรียง ราย ตดออกไป หตาย แห่ง มี บ้าน ราษฎร อยู่ ประมาณ ๑๑ หตัง

เรือ สุริยมณฑล ทอด ส้มอ ที่ อำเภอ น้ำ ค่าย ด้าน ตะวัน ออก น้ำ ฤก
ห้า วา โกลด ถึง ประมาณ ๖๐ เส้น ด้าน นั้น มี หาด ทราย ลาด

กว้าง ประมาณ ๒๐ วา มีคันการัง ออกไป จาก หาดทราย กว้าง
 ประมาณ สิบ ห้า เส้น ยาว ตลอดแหลมด้านใต้ไป มีช่อง ทาง ที่
 ไม่มี การัง เรือ เข้าได้ ถึง หาด แห่ง ๑ ส่วน ข้าง เหนือ ทาง กว้าง
 ประมาณ ๓-๔ วา ที่ หาด ทราย ริมหาด การัง เวลานั้น มี เบื้อง โต้
 เปน ๆ ตาม การัง บาง มี หอย เปน ต่าง ๆ บาง ตาม การัง ใต้ น้ำ มี
 หอย เม่น เปน อัน มาก เบื้อง หอย บน หาด ไม่มี ชาย หาด ที่ น้ำท่วม ถึง
 มี ลำ หวาย หอย ดี ต่าง ๆ เหมือน หมู แพรก เปน อัน มาก ริมหาด
 มี ส่วน มะพร้าว เปน อัน มาก ทาง ที่ จะ ขึ้น บน ลาก เรือ เดิน คัด หาด
 ไป ข้าง ใต้ ริมหาด ถึง ส่วน มะพร้าว ออกมา มี โรง จาก เปน ที่ พัก
 มะพร้าว แด่ ดิน คำ อยู่ ปาก ทาง โรง หนึ่ง แล้ว มี ทาง เดิน เข้า ไป ใน
 ส่วน มะพร้าว เปน ทาง พะ อ่า เาะ เดิน ถนน เดี่ยว ไป มี คันไม้ รก อย
 ใต้ คัน มะพร้าว สอง ข้าง ทาง ตั้งแต่ คัด ถึง ตาม ทาง ถนน เดี่ยว ไป ข้าง ใต้
 ประมาณ ๓๐ เส้น มี โรง จันทน์ ให้ หล่า ชื่อ กิม ยี่ มา ตั้ง เปน เก้า แก่
 ถึง ส่วน มะพร้าว แด่ ตั้ง ห้าง รับ แด่ ดิน คำ ต่าง ๆ มี บ่อน้ำ
 ก่อ ด้วย ศิลา การัง นำ โรง จันทน์ ออกไป ทาง ประมาณ ๒ เส้นเศษ
 มี คัด ศาต เจ้าสอง หลั แผล กว้าง ประมาณ สี่ วา เรียก ว่า ศาต เจ้า
 บุญ เก้า กัง มี ทาง เล็ก เดิน ไป ด้าน ใต้ ตาม ส่วน มี โรง จันทน์ ถึง ถึง ส่วน
 เปน แห่ง ๆ มี คัดอง เรียก ว่า คัดอง น้ำ ใหม่ มี ตะพาน ไม้ ข้าม คัดอง กว้าง
 ประมาณ ๖ วา ริมหาด ถึง สอง ข้าง มี ก่อ จาก ราษฎร ได้ เอา ไม้ ร้อย ใช้

จากนั้น มุ่ง หลัง คา เดินทางไปทาง ประมาณ ๓๐ เส้น ถึง ส่วน
 มะพร้าว พระยานคร มี ต้น มะพร้าว รวม ๑๑๐๐ ต้น แต่ที่ มี ผล
 แล้ว ๗๐๐ เศษ จันทิ์เซ่ง พระยานคร ตั้ง เป็น ที่ ชุน ศรี ถือ ส่วน เก็บ
 น้ำมัน มะพร้าว เอา ปีหนึ่ง ๓๖ หาบ กับ มะพร้าว หัว ๑๐๐๐๐ ผล
 เดินทางไป หลัง ส่วน มะพร้าว ออกทุ่ง นา มะเระ มี ที่นาฟางประมาณ ๑๐๐ ไร่
 มีคลอง น้ำ ขาวไหลจาก บนเขา ลงทุ่ง นา แลเห็น รอย น้ำผาซึ่ง เป็น ที่
 น้ำตก เมื่อ เวลาฤดูฝน ชุก ที่ ระหว่าง นานี้ มีหนอง บัว กว้าง
 ยาว ประมาณ ๓-๔ เส้น มีนกเป็ด น้ำแดง นกใหญ่เป็นอัน มาก
 เดินทางข้าม ทุ่ง นาไป ถึง วัด มะเระ อยู่บนโคก สูง กว้าง ทุ่ง ข้าง วัด ด้านใต้
 มี ทุ่ง นาใหญ่ กว้าง เหลือ ประมาณ เรียกว่า ทุ่งใหญ่ วัด มะเระ นี้
 มีโบสถ์ร้าง มุ่ง หลัง คา จากโบสถ์หนึ่ง มีวิหาร มุ่ง หลัง คา กระเบื้อง
 ฝาผนัง ก่อด้วย อิฐ บราณ ชำรุด มี พระ ประทาน น้ำตัก กว้าง ๔ ศอก แล
 มีพระพุทธรูปใหญ่ น้อย นั้ เติมวิหาร ประมาณ ๕๐ รูป มีกุฏิ มุ่ง จาก
 เครื่องผูก ฝาขัดแตะ ๔ หลัง มีหอฉันหนึ่ง หลัง มีพระเจดีย์โบราณ
 อย่าง เก่า ๑ องค์ ในวัด นั้น มีต้นไม้ ใหญ่ ๆ รั้ว รื่นเย็น ดับาย แล
 มีต้นไม้ต่าง ๆ คือ มะม่วง ชุน จันทิ์ ทุเรียน มะเฟือง มะปริง หนาก
 มะพร้าว มีพระสงฆ์ ๕ รูป วัด มะเระ นี้ ได้ ความ ว่า ท่าน ขวดี
 พุทธ เป็น พระ แต่ครั้ง แผ่นดิน ชุน หลวง ตาก สร้างไว้ คน ชาวเกาะสมุย
 นิยม นับ ถือว่า มีวิทยา อาคม ศักดิ์สิทธิ์ ตลอด การ เจ็บไข้ จน ถึง คน

เดินเรือผ่าน มา หน้าเกาะ สมุย ถูกคลื่น ลม แด บน บาน คลื่น ลม ก็ ดังบ
 เรียบร้อยไป เมื่อ ขวัญ พุทธศร ตาย แล้ว ราษฎร ปลง ศพ เก็บ อัฐิ
 ได้ โถ แก้ว ตั้งไว้ พร้อม ด้วย เครื่อง ละคร บุษบายัง มี อยู่ จน บัดนี้ ชาว
 เกาะ ถือ ว่า ถ้า จะ ไป ที่ กัน ดาว ไป ทัก เปน ต้น เชิญ เอา กระตัก
 ขวัญ พุทธศร ปลูก คอ ไป ด้วย อัน ๑ เปน ที่ นิยม นับถือ เปน อัน มาก

อนึ่ง ที่ ข้าง ผนัง ริม ประตู ข้าง ขวา มี รอย เท้า คน กด อยู่ ที่ อัฐิ ผนัง ๒
 รอย ชาว เกาะ นิยม ถือ ว่า เปน รอย เท้า ขวัญ พุทธศร กด ไว้ ข้าง มุม
 ผนัง หลัง โถ ข้าง ซ้าย มี โถง เค็ดือบ ย่อม ๆ ฝัง อยู่ ใน ผนัง ครั้ง หนึ่ง ชาว
 เกาะ นิยม กัน ว่า เปน น้ำ มัน เค็ด ของ ขวัญ พุทธศร ทำ ไว้ ถ้า ผู้ใด เมื่อ ย
 ขบ แด มี บาด แผล เปน ต้น ว่า โรค ต่าง ๆ เอา น้ำ มัน ใน โถง กัน ทา เปน หาย
 ได้ ตรวจ ดู น้ำ ใน โถง นั้น เปน น้ำ ทำ กับ ชี ฉั่ง

ราษฎร นิยม ได้ ทำ รูป ท่าน ขวัญ พุทธศร ก่อ อัฐิ ขึ้น ปูน เปน รูป พระ นั่ง วัด
 สมาริ หัว โถง นั้น ปูน อยู่ กับ พระพุทธรูป ใน วิหาร นั้น ด้วย นั้น อยู่
 ข้าง ซ้าย พระ ประชาน

อนึ่ง ท่าน ขวัญ พุทธศร องค์ นี้ ได้ ทำ พระเจดีย์ อย่าง เก่า ที่ รุกไว้
 ใน เกาะ สมุย นี้ ๓ แห่ง คือ วัด มะเรศ แห่ง หนึ่ง ที่ หน้า พระถาน
 ด้าน เหนือ ที่ ถ้าว มา แดว แห่ง หนึ่ง ที่ แดม ดิน เกาะ สมุย
 ด้าน ไค แห่ง หนึ่ง

อนึ่ง ใน เกาะ สมุย นี้ ตาม ริม ชาย ทะเล มี ถิ่น มะพร้าว แด หมู่ บ้าน

เรียง รายไปเกือบจะ รอบเกาะ มีโรง จีนตั้ง ถัดสวน อยู่ทั่วไป
หมู่บ้านไทยมักเข้า อยู่ข้างใน ๆ มีบ้าน ผู้ว่า ราชการ กรมการ ตั้ง อยู่
เชิงเขา คำนไต้ บ้านจีน เป็นโรง อยู่กับพื้น ชื่อ ประมาณ ๕,๖ ศอก
บ้านไทยเป็น เรือน ยกพื้น สูงจากดิน ประมาณ ๒ ศอก ฝาขัดแตะ
เป็น ด้ายสอง ชื่อ ๕,๖ ศอก

อนึ่ง มีตำบลดำตจาก เขาเป็น ตำ ชาร น้ำไหล ลง ทะเล รอบเกาะ
ไปถึง ๑๑ แห่ง ตำบลดำชาร นั้น ทิศใต้ ๒ ชาร คือ ทำครัวไชยา
แห่งหนึ่ง ทำตะเก แห่ง ๑ ทิศตะวันตก ๓ แห่ง คือ ทำบ้านน้อยแห่ง ๑
ทำป่าใหญ่แห่ง ๑ ทำตะเคียนแห่ง ๑ ทิศเหนือคือ ทำบาง ปอแห่ง ๑
คลองแม่น้ำแห่ง ๑ ทิศตะวันออกคือ คลอง น้ำใหม่แห่งหนึ่ง คลอง
น้ำค่ายแห่ง ๑ ที่ตำบลดำตดำชาร เหล่านี้ พวกจีน แจ้งว่ามีเหมือง
ดีบุก เป็น อัน มาก ทุกแห่ง ขุดง่าย ทำง่าย ขุดลงไป ศอกหนึ่ง
ต้อง ศอก ถึง แร่ เป็น ดีบุก น้ำ ดีกว่า เหมือง ดีบุก เมือง นคร แต่ก่อน
นี้พระยานครไจ้จีน ทำครั้ง หนึ่งแล้ว ก็แต่ เห็น ว่าจะมี ประโยชน์
มาก ภายหลัง เกิดวิวาทไม่ตก ลงกัน ด้วยผล ประโยชน์ ก็เป็น การ
เลิก กันไป ภายหลัง พระยานคร ห้าม ขาดไม่ให้ผู้หนึ่ง ผู้ใด มาทำดีบุก
นี้ได้ ผล ประโยชน์ของนี้เก็บ อยู่ ครั้น เมื่อ นายฉิมไต้รับเป็น ที่
พระ สมุข ผู้ว่า ราชการ เกาะสมุข จะคิด จัด การ เรื่อง เหมือง ดีบุกนี้
ก็พอ มาตาย เสีย การ ก็เงียบ มาจน บัดนี้ ผล ประโยชน์ เรื่อง ดีบุกนี้

ถ้าได้ลงมือทำเมื่อใดจะได้ผลมาก ทั้งส่วนจะได้ในดีบุกและเงิน
ภาษีอากรในเกาะนี้ ผู้จะทำเหมืองจะมาอยู่ในเกาะนี้โดยมาก
ในเกาะสมุยนี้มีภาษีอากรอยู่ ๒ อย่าง อย่าง ภาษีเงินอย่างหนึ่ง
อากรสุราบ่อนเบี้ยสองอย่าง เงินเป็น ผู้ทำ

จำนวนคน ตำบลบ้าน

ในหมู่บ้านเกาะสมุยนี้ ถ้าจะประมาณโรงเรือนราษฎร
ที่ตั้งอยู่ จะเป็นไทยประมาณ ๔๐๐ หลังเศษ จีน ๑๐๐ หลังเศษ
เป็นจำนวนคน ซึ่งประจำอยู่ในเกาะนี้ไทยประมาณ ๑๐๐๐ คนเศษ จีน
ดึก ๖๐๐ คนเศษ คิดทั้งคนจรไปมาตั้งบ้างไปบ้าง จะเป็นคน
รวมประมาณ ถึง ๒๐๐๐ คน แต่คนในเกาะสมุยนี้ มาก ๆ น้อย ๆ
เป็นคราว ๆ เป็นอันว่าถึงฤดูดึกเทศคนหลบหนีมาอยู่เกาะสมุย
เป็นอันมาก ถ้าจะคิดในเวลาอย่าง มาก จะเป็นคนประมาณ
ถึง ๕๐๐๐—๖๐๐๐ คน ๆ ไทยนั้น เป็นคนชาวนอก กิริยาน้ำใจ
แต่เสียงเป็นชาวนอกทั้งสิ้น มักจะเป็นคนบิตเหมือนพูดจาได้ไม่จน
แต่เป็นคนเกรงกลัวอาญา นาย กต ชี เป็นต้น ถ้าจะถามถึงใดก็พูดจา
อ้อมค้อมจนเวียนปิดบังเป็นธรรมดาหาจริงยาก คนไทยนั้นได้
เสียเงินตรวายเป็น ๒ อย่าง ขึ้นแก่เมืองนครอย่าง ๑ เป็นตรวบดีบุก
คนหนึ่งเสียปีละ ๗ บาท ๒ สลึง เงิน ๒ สลึงนั้น เป็นค่าฎีกาของนาย

อย่างหนึ่งเป็น ส่วย รังนก เลี้ยงคนหนึ่ง ๕ บาท ๒ สติง เงิน ๒ สติง
 เป็นค่าฎีกาของ นาย แต่มักจะเป็นส่วยดิบๆโดยมาก พวก
 จีนนั้นมักจะเป็นชาติให้หำทั้งสิ้น ชั่วแต่มาถือสวนทำน้ำมัน
 ค้าดินค้าของไทยลงเรือ พวกจีนนั้นถ้าจะพูดภาษาไทยก็เป็นเสียง
 ชาว นอก แต่มักมีกิริยาต้งบึ้งขึงแรง คนไทยตลอดจนกรมการ
 ก็มีความยำเกรงไม่สู้ว่ากล่าวหักหาญ เกาะส้มนี้มีตำแหน่ง
 ผู้ว่าราชการ เป็นพระคนหนึ่ง คือ นายฉิม ญาติ พระยานคร ที่ตาย
 เสียแล้ว ในเวลาบัดนี้ไม่มีตัว พระส้มผู้ว่าราชการ มีแต่ปลัด
 ข้าราชการคนหนึ่ง เรียกว่า หลวงส้ม เป็นคนแก่อายุมากเป็นชาว นอก
 ดูถ้าทาง เป็นคนเรียบร้อย หงิมๆ แต่เป็นคนมีกิริยาโบราณ แต่
 กิริยาเบาๆ เป็นคน ยังไม่ทันถึงกับจะเห็นก็ได้ เพราะหลวง
 ส้มผู้ซึ่งจะมาทันเมื่อเวลาจะออกเรือ แต่ได้พบกรมการอีก ๒ คน
 หนึ่งมีตำแหน่งเป็นขุนจำเมือง มีอายุประมาณ ๕๐ ปีเศษ ทำทาง
 กิริยาอาการ มักจะเป็นคนดู บางที่จะเกะกะด้วยลักษณะพูดจา
 ไม่ยุติตรง ร้อง รอย อื่นได้ความว่า ขุนจำเมือง เป็นผู้ชั่วๆแต่
 เกาะส้มตลอดทั่วไป เป็นผู้ดูแลการ ปรอเปอติ ของ พระยา
 นคร ด้วยตลอด

กรมการ อีกคนหนึ่ง มีตำแหน่งชื่อว่า หมื่นสุภา เป็นคน เดว ๆ

แต่เป็นคนหนุ่มตา “โก” ทำทางแข็งแรง มีกำนันสำหรับอำเภอหน้าค่ายนี้
คนหนึ่ง เป็นที่ขุนศรีกำนัน รูปร่างเหมือนหนัง คดงู ได้สอบถามว่า
ตำบลเกาะสมุยเหล่านี้ แบ่งเป็นอำเภอมีกำนัน ๑๒ คน

การหาเงิน

คนไทยทำนาทำไร่ เข้า แดง ฝ้าย ทำสวน มะพร้าวให้จีนถือ
แต่ทำน้ำมันยาง แดงได้ พวกจีนนั้นถือสวน มะพร้าวของไทย
จำหน่าย มะพร้าวแก่ ออกจากเกาะอย่างหนึ่ง ทำน้ำมัน มะพร้าว
ขาย ออกจากเกาะอย่างหนึ่ง ได้เงินให้หล้าขายในเกาะ แต่ส่ง
ออกนอกเกาะอย่าง ๑ กากมะพร้าวที่ทำน้ำมันแล้วปนรำ
ได้เงินสุกร ๆ นั้นได้เงินง่าย ให้เงินปล่อยไปในป่าไม่ว่าใครจะมีคอก
ที่โรงจีนเก่าแก่ก็มี ได้ตั้งโรงดินค้ำมีสิ่งของต่าง ๆ เป็นต้นว่า
เครื่องใช้บริโภคเป็นราคาทั้งห้างประมาณ ๓๐—๔๐ ซึ่งไม่มีใครได้
จำหน่ายเป็นการซื้อขาย สิ่งของเหล่านี้สำหรับได้แลกดินค้ำ มี
มะพร้าวกระบือ เป็นต้น ราคาผลมะพร้าวที่ซื้อขายกันที่สวน ๑๐๐ ผล
เป็นเงิน ๑ บาท น้ำมันมะพร้าว หัว ราคาหาบละสิบบาท ถ้ามี
เรือมาบรรทุกมีราคาขึ้นถึง ๑๐๐ ละ ๒ บาท ตามโรงจีนมีหม
เบกโก่บริบูรณ์ โรงจีนมักจะได้เงินหมื่นแห่งละมาก ๆ ราคาสุกร
ที่ขายส่งเรือเข้าออก มีเนื้อน้ำหนักหาบละ ๘ บาท ในเกาะนั้นมี

กระป๋อง เคียง บ้าง เปริต บ้าง เปน อัน มาก แต่ กระป๋อง ที่ ราษฎร ใช้
 ด้อย นั้น น้อย เพราะ ไม่ มี การ จะ ทำ เปน ต้น ว่า จะ ได้ ใช้ กระป๋อง
 เทียม เกวียน บรรทุก มะพร้าว ลง ทำ ผู้ว่าราชการ ก็ ห้าม ไม่ ให้ ทำ เกวียน
 ต้อง ใช้ คน แบก หาม มะพร้าว ทั้ง นั้น กระป๋อง อยู่ ว่าง เปด้า จาก การ
 ราษฎร ต้อง ปลดอย เคียง เปน เปริต อยู่ เปน อัน มาก ราคา กระป๋อง
 เคียง ๔-๕ บาท กระป๋อง เปริต ราคา ตัว หนึ่ง ๆ บาท จนถึง ๒๕ ถึง
 กระป๋อง เหล่า นั้น ผู้ว่าราชการ ห้าม ไม่ ให้ ผู้ หนึ่ง ผู้ใด ทำ อัน ตราย
 ถ้า ผู้ใด ดอง ทำ อัน ตราย ก็ ปรับ โทษ แร้ง แต่ ห้าม ไม่ ให้ ซื้อ ขาย
 ออกจาก เกาะ กระป๋อง จึง มี ราคา ถูกลง ยิ่ง นัก หนึ่ง หนึ่ง ได้ ชาวว่า พระยา
 กาญจนดิษฐ์ แต่ง เรือ มา ซื้อ บรรทุก ไป คราว หนึ่ง เปน อัน มาก ครั้น
 กระป๋อง นั้น ไป อยู่ ยัง ผัง ก็ เปน อัน ตราย ไป ต่าง ๆ ไม่ เจริญ เหมือน อยู่
 ใน เกาะ นี้

อนึ่ง มี เรือ ลำ ภาไห หล้าใหญ่ เล็ก รับ ดิน ค้า ที่ เกาะ สมุช อยู่ เสมอ ทุก
 เดือน ๆ หนึ่ง ไม่ น้อย กว่า ๔-๕ ลำ จะ เว้น อยู่ แต่ ฤดู ฝน ว่า ๒-๓ เดือน
 เรือ ไห หล้า เหล่า นั้น บรรทุก ดิน ค้า เปน ต้น ว่า มะพร้าว น้ำมัน พว้าว
 หมู ไม้ เสา ไม้ เหลา ชะโอน แด ดิน ค้า เล็ก น้อย ต่าง ๆ ใน จำนวน
 ดิน ค้า ผล ประโยชน์ ของ เกาะ สมุช ที่ เปน ประโยชน์ สำคัญ คือ มะพร้าว
 มี ราคา ถูกลง ถึง ๑๐๐ ละ ๑ บาท แต่ มี การ ประหลาด ที่ ราคา
 กระป๋อง ถูกลง ตัว ละ ๔-๕ บาท จนถึง ตัว ละ ๑ บาท ดัง ที่ กล่าว มา แล้ว

มะพร้าว นั้นเจริญด้วย ที่ดินดีแต่ไม่มี ด่าง รูป ประพจน์ ต้น มะพร้าว
 ใบยาว ยอดงาม เสมอไปทุกต้น ปดุกต้นใดก็ เปนงาม ทุกต้น
 ส่วน กระบือ นั้น ก็เลี้ยงง่าย แต่ เปน นิไสย กระบือ ชอบที่ เกาะ คุ้มๆ เอง
 อัน ทราย ถึงใด ก็ไม่มี ทราย ออกไม่ได้ ฟ้าไม่ได้ แต่ไม่มี การ จะใช้ พอ
 ราคา จึง ถูก ที่สุด ดังนี้ ภาษี อากร ใน เกาะ คุ้มๆ นี้ มี อยู่ แค่ เตาสุรา
 บ่อน เบี้ย แด ภาษี ผืน ฐาน อยู่ ใน เจ้า ภาษี นาย อากร เมือง นคร
 ที่ เกาะ คุ้มๆ นั้น ใช้ เบี้ย ต่อบุค กงซี ใช้ ส่วย แดก เบ็ดเตล็ด ของ เบี้ย นั้น
 กตม เจารู กตาง กตม ศูนย์ กตาง นี้ว ก็ กับ กระเบียด น้อย รู กตาง
 กว้าง กระเบียดใหญ่ มี ๒ อย่าง ๆ หนึ่ง น้ำ หนึ่ง มี อักษร ไทย ว่า “อาดี
 กงซี ๑๐ อัน เปน ก้อน” น้ำ หนึ่ง เปน อักษร จีน ๔ ตัว เปน อักษร
 จีน ๒ ตัว อีก อย่าง หนึ่ง มี หนังสือ จีน ๔ ตัว ทั้ง สอง ข้าง
 เบี้ย อย่าง นี้ ใช้ ๑๐ อัน เปน ก้อน ๔ ก้อน เปน เงิน ๑ บาท

การ อาหาร

หมู เป็ด ไก่ เนื้อ กระบือ หอย ต่าง ๆ ปลา ทู เต็ม ถิ่น ต่าง ๆ ผลไม้
 ทุเรียน มะม่วง ขนุน บ้าง

เรื่อง ความ

ความไม่ใคร่ มี นัก มัก เปน แต่ การ เปรียบ เทียบ ถ้า มีความ
 ฆ่า กัน ตาย เปน ความ นครบาต สำคัญ ก็ ต้อง ส่ง ไป เมือง นคร

ความ^{๒๕}ทั้งนี้ ชุนจำเมืองเป็นผู้ชำระ มักจะเป็นจีน กับไทยวิวาทกัน
 เด็กน้อยโดยมาก โจรผู้ร้าย ที่สุดจนชะโมยก็ไม่ใคร่จะมี เพราะ
 มีแต่ผู้ร้าย^{๒๖}จร มาจากเมือง นคร เมืองไชยา แลบ้านดอน เป็น
 คราว ๆ ราษฎรในเกาะ แยกย้ายกัน อยู่ห่าง ๆ ต่างคนต่าง ทำมาหากิน
 อยู่เย็นเป็นสุข ด้วย การ ค้าขาย

การ รื้อน เย็น

พวก ราษฎรไทยชาว เกาะ ถือกันว่า มีความสุข แต่ว่าสบาย
 ด้วยกัน ทั้งสิ้นไม่มี การเดือดร้อน จะเป็นเพราะ เกรง อำนาจผู้
 ว่าราชการ เมือง กรมการ เมือง นคร ศรีธรรมราช ด้วย ฤๅอย่างไร
 ก็หาทราบไม่ เพราะได้ทราบจากจีน ชาวเกาะ ว่า พระยา นคร
 กตชี้ ห้าม ปราบ ราษฎร ชาวเกาะ กวดขัน ยิ่งนัก ผู้หนึ่ง ผู้ใด จะเอา
 เหตุ การแจ้ง แก่ผู้^{๒๗}ที่ไป ถึง นั้นไม่ได้ ครั้งหนึ่ง หลวงดำรง
 สุรินทร์ฤทธิ (บั้น) แต่กับตัน ลอฟต์ดี มาตรวจ การ แต่มีการ เซอร์ เว
 ครั้ง ก่อน กรมการผู้หนึ่ง เป็น ผู้รับรอง หลวงดำรง ฯ แต่กับตัน
 ลอฟต์ดี สอบถาม การงาน แต่ให้พาไป ดู ทำเต เหมืองแร่ ใน เกาะ
 สมุยต่าง ๆ ภายหลัง หลวงดำรง ฯ กับตัน ลอฟต์ดี กลับ แล้ว พระยา นคร
 แกล้ง พาดเอาผิด ลงโทษ กรมการผู้^{๒๘}นั้น ตก อยู่ในโทษ จน ถึง
 ดันชีวิต กรมการ แต่ ราษฎร คนไทยจีน มีความ เกรง กตยิ่งนัก

การ ร้อน การ เย็น การ ตี การ ชั่ว เห็น ว่าไม่ได้ความ ตะเยียด มัก จะได้ความ
 ที่ จิ้น คำ ขาย เป็น พิน มัก เป็น จิ้น เดว ๆ แต่ไม่ทราบ ภาษา แด
 บาง ที่ รัง แก่ไทย แด เกดียดไทย จะ มาก ความ ไป ก็ มี บาง แต่ได้ สอบถาม
 พวก จิ้น มัก กล่าว แต่ ว่า มีความ สุข ดบาย ไม่ มีความ เดือด ร้อน
 ด้วยการ กต ชี สิ่งใด นัก โจร ผู้ร้าย ที่ สุด ถึง ชะโมย ก็ไม่ใคร่ จะมี
 จิ้น ผู้หนึ่ง ได้ กล่าว อยู่ แต่ความ เรื่อง หนึ่ง ว่า มี คนไทย คน หนึ่ง
 เป็น คน พอ มี เงิน ใน เกาะ นั้น ชื่อ นาย มี เป็น คน เกะ กะ ไป ซื้อ ดิน คำ
 เข้า ที่ จิ้น แดว แ่ง เอา ภรรยา ของ จิ้น ผู้ นั้น แดว ภายหลัง เก็บ
 ริม บ้าน ของ ทรพย์ สัมบัติ ทบ ตี ขบ ได้ จิ้น ผู้ นั้น เสีย พ้อง ต่อ ขุน จำ เมือง
 ก็ เคย เสีย ได้ ต้อง สอบถาม ขุน จำ เมือง ก็ ได้ ความ จริง แต่ แก้ว
 จิ้น พึง ยืน พ้อง ได้ ช่วย กำ ขบ ขุน จำ เมือง แดว พวก จิ้น เหล่า นั้น
 ดู มีความ ที่ จะ ร้อง อยู่ อย่าง เดียว ที่ จะ อยาก ให้ เกาะ เจริญ ขึ้น
 อย่า ให้ ต้อง อยู่ ใน อำนาจ เมือง นคร กต ชี บิด บัง ดิน คำ ทำ ทาง คำ ขาย
 แด การ เจริญ ของ เกาะ นั้น ด้วย เรื่อง การ คำ ขาย เป็น ต้น ว่า
 ควร จะ เปิด เหมือน ตี บุกลี ให้ คน ทำ แด ทำ ถนน หน ทาง สร้าง เกวียน
 ให้ กระบือ ที่มี มาก นั้น ได้ ใช้ การ เกาะ สมุญ นี้ ก็ จะ มีความ เจริญ ด้วย
 การ คำ ขาย เป็น อัน มาก เห็น ว่า เกาะ สมุญ นี้ มี ไชยภูมิ ที่ อัน ดี
 แด มี ดิน คำ หาดาย อย่าง ผู้ คน ก็ มาก จะ ว่า เป็น เกาะ ทำ ทาง ที่ เรือ
 เม็ด แวะ พัก ได้ ก็ ง่าย ถ้า คง เป็น เมือง ขึ้น เวลาใด แด มี ผู้ว่า ราชการ

ฤๅข้า หลวง ผู้กำกับ จัด การ ที่ เป็น คน มีปัญญา นอกจาก คน บำ
คน บิด พัว เกา คุ้ม เกา พัง จัน สอง เกา นี้ จะ เจริญ ขึ้น ได้ เสมอ กับ
เมือง ไค ๆ เมือง หนึ่ง เป็น แน่ แต่ ถ้า ต้อง ตก ขึ้น อยู่ กับ เมือง นคร
ตราบ ไค ความ เจริญ คง เป็น ไป ไม่ได้ เป็น แท้ การ เรื่อง นี้ ได้ ตรวจ
ไชยภูมิ ที่ เห็น จริง ด้วย กับ ค้น ถอ พัด สวรร เจริญ ถ้า ได้ จัด การ
เรียบ ร้อย เวลา ไค เมื่อ ไค ผล ประโยชน์ พระราช ทรมณ์ แผ่น ดิน ก็ คง
จะ เกิด ขึ้น เป็น อัน มาก

เมือง สงขลา

ไชยภูมิ ที่

เรือ สร้อย มณฑล ทอด ส้อม หน้า อ่าว เมือง สงขลา ด้าน เหนือ
น้ำ ฤก ๙ ศอก ไกล จากฝั่ง ประมาณ ๖๐ เส้น ตรง หลัง เกา หนู
ประมาณ ๒๐ เส้น ใน อ่าว นั้น มี เกา หนู เกา แมว เป็น ที่ ตั้ง เกด
เรือ กำปั่น ต้อง จอด ไกล ตลิ่ง เพราะ ที่ ปาก อ่าว น้ำ คั้น มี หาดทราย
ผูก บน น้ำ บ้าง จม ใต้ น้ำ บ้าง ทาง เรือ เล็ก เดิน เข้า ออก ทาง ไค
บน หลัง หาด น้ำ ฤก ๒ ศอก บ้าง ศอก คืบ บ้าง ทาง เรือ ใหญ่ เดิน
เข้า ออก ริม ตลิ่ง ทาง เหนือ น้ำ ฤก ประมาณ ๔-๕ ศอก บน ฝั่ง ด้าน
เหนือ ของ ปาก คดอง มี เขา ๆ หนึ่ง ลง น้ำ เป็น ที่ ดำ คัญ ชาว เมือง

เรียกว่าเขานกรำ ที่ชาวกรุงเทพฯ ไปมาเรียกกันว่าเขาตะเข้
 เพราะดูรูปเขาที่ปากอ่าวเหมือนรูปจรเข้ แหยมเขาข้างตะวันออก
 ที่ตงน้ำดังเกิดแลดูว่าเป็นปากจรเข้นั้น ชาวเมืองเรียกว่าแหยมแดง
 แลดูจากเรือมีหินสีแดงเป็นอันมาก หินแดงเหล่านั้นเป็นศิลาอ่อน
 ขุดเขียนเป็นดินสอก็ได้ ผืนทรายน้ำขุ่นดำก้นน้ำที่แหยม
 แดงนั้น พระยาสงคราม (สังข์) ได้ก่อตึกไว้เป็นทำนองเก๋งจีน เป็นศาลเจ้า
 หลัหนึ่ง ข้างบนเขาที่ปลายแหยมตรงศาลเจ้านั้น มีบ่อน้ำ
 บราณอยู่บ่อนหนึ่ง ก่อด้วยศิลา เป็นบ่อน้ำเคี้ยว ตรงริม
 ออกมาปากน้ำ มีใบเสมาเหลี่ยมใหญ่ กว้างสูงประมาณ ๓ ศอก
 เศษ ยาวประมาณ ๕ วาเศษ มีบันทึกระสุน ๔ หัว ๔ บอก
 จมดินไว้ไม่ได้ บ่อน้ำนี้เป็นของเก่าสร้างไว้แต่ก่อนตั้งตระกูลสงคราม
 ตามฝั่งต่อเขานกรำด้านตะวันตกเฉียงเหนือ มีหาดทรายตลอด
 ริมหาดข้างในเป็นร่องน้ำฤกเรือเดินได้สะดวก ตั้งแต่แหยมแดงไป
 ตามริมฝั่งประมาณ ๓๐ เส้น มีศาลาเล็กมุงกระเบื้อง ๓ ห้อง หลัหนึ่ง
 นอกศาลามีบ่อน้ำบ่อหนึ่ง ตรงศาลาเข้าไปมีถนนกว้าง
 ประมาณ ๓ วา พื้นทรายถนนยาวเข้าไปประมาณ ๔-๕ เส้น
 ถึงที่เรียกว่ามรหมื่น เป็นที่ฝั่งศพเจ้าแขกซึ่งมาตั้งอยู่ ณ เมืองสงคราม
 แต่ก่อนนั้น ที่นั้น มีศาลามุงกระเบื้องไทยอยู่ ๒ หลั ๑ หลั
 ใหญ่กว่าประมาณ ๔ วา ในศาลานั้นเป็นที่ฝั่งศพเจ้าแขก

ก่ออิฐถือปูนสูงชัน มาประมาณ ศอกคืบ กว้างประมาณ ศอกคืบ
 ยาวประมาณ ๔ ศอก ข้างบนเป็นราง ภาลงไป มีทรายถมเต็มบนนั้น
 มีหลักภาษาแขกเรียก วาฮาซัน บัก อยู่หัวท้าย ทั้ง ๒ ข้าง ที่ด้าน
 กว้างฝั่ง ศพทิศเหนือ มีศาลาแดง จาฤกษ์อักษรแขกเป็นชื่อ คือ ศาลาใหญ่
 มาด้านเหนือ นั้น เป็นศาลาเล็ก กว้างยาว ประมาณ ๕-๖ ศอกในศาลา
 นั้น มีที่ฝังศพ ก่ออิฐถือปูน เหมือนกัน ว่าเป็น ศพพี่เลี้ยงเจ้า
 ข้างศาลาใหญ่ ด้านขวั้น ออกเฉียงใต้ มีที่ฝังศพ ก่ออิฐถือปูน
 อยู่กลางแจ้ง ว่าเป็น ศพนายทหาร แต่บริเวณใกล้ศาลานั้น
 มีหลักศิลา แต่หลักไม้ บัก เรี่ยราย อยู่เป็น อัน มาก เป็น ที่ฝังศพ
 ของพวกทหาร ของ เจ้าแขก นั้น ที่ตำบล มรหม่น นั้น เป็น ที่นับถือ
 ของพวกแขกชาว เมือง สงขลา ถึง ฤกษ์เทศกาด เดือน ๑๐ พวกแขก
 พร้อมกัน มาทำบุญ ๓ มะยัง ที่ มรหม่น นั้น ผู้สำเร็จราชการ เมือง
 สงขลา ต้อง เป็น ขระ ช่วย การ นี้ด้วย ผู้สำเร็จราชการ แด กรมการ
 ราษฎร คนไทยได้ พา กัน มาพร้อมกัน เป็น อัน มาก ผู้สำเร็จราชการ
 ต้อง ออกเงิน แจกให้ กับ โต๊ะ ตัวน ที่ มา ทำการ พิธีนั้น คน ละ ครั้ง เหยียญ
 ๕๐ คน แต่ ต้อง ถม ดิน ๔ เท้า ๒ เท้า บูชา เติงแขก นั้น ด้วย
 ในเทศกาด นี้ ฝ่ายไทย ผู้สำเร็จราชการ กรมการ ต้อง มีการ ทำบุญ
 เหมือน กัน ได้ ปลุกโรง ที่ ริม หาดทรายตรง บรายนั่น นั้น นิมนต์

พระสงฆ์ ๕๐ รูป มาถวายจังหัน แล้วพากัน ก่อ พระเจดีย์ทราย แต่
 เลี้ยงดูกัน บางทีก็มีการฉลอง มีตกรัง เป็นต้น การพิธี
 เทศกาลนี้ ต้องติดต่อกัน มาเสมอทุกปี จนทั่วทุกวันนี้

หนึ่งในถานมรหม่น นั้นเป็นพื้นทรายขาว มีต้นไม้เป็นตะเมะ
 เตี้ย ๆ เสมอไป เป็นที่เที่ยวเดินได้สบายสดวกได้ชมป่าตะเมะ
 มีนกปลาวัวเป็นอันมาก ถ้าจะเดินไปตามพื้นทรายแต่ป่าตะเมะ
 ติดเดียวไปตามทางนั้น กับไปทางทิศใต้ทางเขานกแร้ว ทางไกล
 ประมาณ ๓๐ เส้น ถึงที่ดอนแห่งหนึ่งเป็นตมมะพร้าว มะม่วง
 มีโรงราษฎรอยู่แห่งหนึ่งเป็นที่ทำมะพร้าว แต่ทำปลาช่ายทะเล
 ในที่ใกล้ตมมะพร้าวนั้น มีท่าคลองเล็กยาวไปทางทิศตะวันตก
 กว้างประมาณ ๔-๕ ศอก เป็นคูเมือง และมีบ่อมโบริก ก่อด้วยหิน
 อยู่บ่อหนึ่ง กว้างประมาณ ๕ วา แต่ชำรุดทรุดโทรม ต้นไม้ใหญ่
 ขึ้นปกปิดอยู่ ถัดบ่อเข้าไปทางตะวันตก ทางประมาณ ๓-๔ เส้น
 มีบ่ออีกบ่อหนึ่งคล้าย ๆ กัน แต่มีบ่ออีกบ่อหนึ่งจมอยู่
 ที่หาดทรายชายทะเลตรงไปควนออก บ่อ ๓ บ่อนี้ แต่บ่อน
 บนยอดเขาแหลมแดงด้วย เป็นของเจ้ามรหม่นสร้างทำนอง
 เป็นตมเมืองสงขลาครั้งก่อน ถ้าจะตัดเดินไปหลังมรหม่นเดินไป
 ทะเลสาบ ทางประมาณวันครึ่งค่อนวัน ค่อยมรหม่นไปทางเหนือ
 เป็นที่เรือออกไปฝั่งตะวันออกตกทะเล ฝั่งตะวันตก ๆ ทะเลสาบ
 เมืองสงขลาตลอดไป

ที่ปากข้าวเมืองสงขลา มีง้วนออกมีหาดทราย เป็นแหลม
ยาวออกมาเรียกว่าแหลมทราย มีบ้านอยู่แน่นหนา ถัดแหลม
ทรายเข้าไปมีเขา ๒ เขา ๑ ข้างนอกชื่อเขาคังกวน เขาข้างในชื่อ
เขาหย้อย บนยอดเขาคังกวนนี้มีพระเจดีย์อยู่บนยอดเขาองค์หนึ่ง
มีชลาทักษินด้วย สูงตั้งแต่พื้นทักษินตลอดยอดพระเจดีย์ประมาณ
๔ วาเศษ พระเจดีย์องค์นี้เป็นของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัว มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ พระราชทานเงินหลวง
ให้เจ้าพระยาวิเชียรคีรี ผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลาที่ ๕ บรม
ปฏิสังขรณ์ขึ้นไว้สูงใหญ่กว่าเก่า ขึ้นเงินหลวง ๓๗ ชั่ง ๔ บาท
แต่มีคฤคาสถานทักษินด้านเหนือด้านใต้ เป็นที่ทำการบูชาพระ
เจดีย์ มีศาลาจากฤกษ์อักษรเรื่องสร้างพระเจดีย์นี้ อยู่ทั้ง ๒ คฤ
อักษรเหมือนกัน และมีเก๋งเล็ก ๆ อยู่ ๔ มุมพระเจดีย์ มีกำแพง
แก้วล้อมรอบ คฤ ๒ คฤ กับเก๋ง ๔ มุมกำแพงแก้ว นั้นเป็น
ของเจ้าพระยาวิเชียรคีรี ผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลา ทำถวาย
เขาในพระเจดีย์หลวงคิดเป็นเงิน ๑๗ ชั่ง ๓ บาท พระเจดีย์องค์
นี้ได้ทำสำเร็จในปีชวด อัฐศก จุลศักราช ๑๒๔๘ เข้าไปในอำเภอ
สงขลาขึ้นแม่น้ำกว้างประมาณ ๒๐ เส้น มีง้วนออกต้นแหลม
ทรายนั้น มีบ่อ ๆ หนึ่ง ๔ เหลี่ยมสูงประมาณ ๕ ศอก กว้าง
ยาวประมาณ ๑๐ วาเศษ มีบันไดใหญ่ใช้ไม่ได้ อยู่ ๖ กระบอก

เป็น ^๕ของ เจ้าพระยา สังขตาที่ ๔ ทำ ถัดป้อม ออก มาริม น้ำ มีตึก
 หนึ่ง สำหรับ ราชการ เจ้าพระยา สุรวงษ์ ไวยวัฒน์ ให้ทำไว้ ใช้เงิน
 ภาษีอากร เมือง สังขตา เป็น เรือน ทำนองฝรั่ง ๒ ชั้น หลังคามุง
 กระเบื้อง สังขตา ชื่อ ๘ ศอก ๓ ห้อง เติดยัง รอบหลัง หนึ่ง ทิม น้ำ ๒
 หลัง ตึก ครีว หลัง หนึ่ง ตึก สำหรับ อาบน้ำ ๒ หลัง มีกำแพงแก้ว
 รอบยาว ประมาณ เส้น เศษ โกลด ตึก มีบ้าน ราษฎร หนึ่ง เรียก
 ว่า บ้าน แหตม ทราย ถัด บ้าน เข้ามา มีวัด ๆ หนึ่ง หน้าวัด ตกลง น้ำ
 หลังถึง เขา คังกวน มีพระสงฆ์อยู่ ประมาณ ๙-๑๐ รูป เรียกว่า วัด
 แหตม ทราย ถัด วัด แหตม ทราย ไป มีบ้าน เรือน ราษฎร เรียง ราย กัน
 เข้าไป ถึงวัด นากม หน้าวัด ลง น้ำ มี ศาลา มุง กระเบื้อง หลัง หนึ่ง แล้ว
 มีบ้าน ราษฎร เรียง ราย กัน ไป จนถึง กำแพง เมือง

ตัว เมือง สังขตา นั้น ตั้ง อยู่ ฝั่ง ตะวันออก กำแพง เมือง โกลด จาก น้ำ
 ประมาณ ๒๐ วา กำแพง ก่อ ศิลา ก้อน สอด ปูน รัดบี ให้เรียบ เป็น ๒
 ชั้น ๆ นอก หนา ประมาณ ๒ ศอก ชั้น ใน หนา ประมาณ ศอก คืบ เป็น
 เชิง เทิน ดู กำแพง เมือง หนา ประมาณ ๖ ศอก มี โป เฒ่า อย่าง ๔
 เหลี่ยม กว้าง เฒ่า ๑ ประมาณ ๕ ศอก สูง ยืน ๒ ศอก ช่อง
 เฒ่า ประมาณ ๓ ศอก ตัว กำแพง สูง ชาติ ปลาย เฒ่า ประมาณ ๗ ศอก
 เศษ กำแพง ด้าน ตะวันออก ตก ยาว ประมาณ ๓๐ เส้น เศษ
 ด้าน ทิศ เหนือ ทิศ ใต้ กว้าง ประมาณ ๒๕ เส้น เศษ มี ป้อม ๘ ป้อม

อยู่มุมเมือง ๔ บ่อม ระหว่างกำแพงด้านยาวทิศตะวันออกทิศตะวันตก
มีบ่อมอีกด้านละ ๒ บ่อม ตัวบ่อมนั้น กว้างยาวประมาณ ๕ วา เท่า
กัน มีบัน กระสุน ๔ นิ้ว อยู่บนบ่อม บ่อมละ ๓, ๔, บอกใช้ไม่ได้
มีประตูเมืองเป็นซุ้มใหญ่ โดยรอบ ๑๐ ประตู กว้างประมาณ ๖ ศอก
สูง ๓ วา ซุ้มเป็นหลังคาจันทน์ ทำนองเป็นหอรอบ บานประตูมี
บานลักด้วย แต่มีประตูอีก ๑๐ ประตู เป็นประตูช่องกุฎกว้าง ๔
ศอก สูง ๕ ศอก

กำแพงเมืองสงขลาชั้น รักษาเตรียมร้อย ไม่ใคร่มีต้นไม้ขึ้น
รุงรัง ทางที่กำแพงด้านตะวันออก เป็นรอยก่อศิลาซ่อมแซมใหม่
หลายแห่ง ที่กำแพงเมืองด้านตะวันตก ส่วนข้างเหนือตรงประตู
เมืองริมท่าสะพานน้ำ มีศาลาหน้าบ้านเจ้าเมือง เป็นที่พัก ๒ หลัง
ตรงไป ในประตูเมืองเป็นบ้านผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลาแต่ครั้งก่อน
เป็นเรือนชั้นเดียวยกพื้น หลังคามุงกระเบื้องสงขลา วิธีช่างทำ
งานจันทน์ ตรงประตูเมืองด้านตะวันตกมุมกำแพงทิศเหนือ เป็นบ้าน
พระยาสุนทรานุรักษ์เป็นเรือนชั้นเดียว หลังคามุงกระเบื้องสงขลา วิธีช่าง
ทำงานจันทน์ ข้างในเป็นตึก ๒ ชั้น ทำนองจันทน์ กำแพงเมืองเหนือบ้าน
เจ้าพระยาสงขลาเป็นย้อยออกมา มีประตูใหญ่ ตรงเข้าไปเป็นกำแพง
แล้วมีกำแพงข้ามคลองเข้าไปในเมืองเดียวไปทางตะวันออก มี
ศาลาหลังหนึ่งเสาก่อกลม ศาลากว้าง ๕ วา ยาว ๙ วา เป็นศาลา

กลาง แล้ว มีถนน ตรง ออกไปทาง ด้านเหนือ ซึ่ง จะ ออกตลาด บ้าน
 พระยา สัมบัติ ภิรมย์ ตั้ง อยู่ด้าน ตะวัน ออก เป็น เรือน ยก พื้น ขึ้น เดียว
 หลังคามุง กระเบื้องไทย วิธี ข้าง อย่างไทย ข้าง ใน เป็น ตึก มุง กระเบื้อง
 ดงขตา วิธี ทำ ๆ ของ จีน เหมือน กัน ข้าง ด้าน ตะวัน ตก เป็น ตึก กงดี
 บ้าน พระอนุรักษ ภูเบศร์ บัด นี้ เป็น ส่วน ของ พระยา สัมบัติ ภิรมย์ ด้วย
 มี ตึก ๒ หลัง ๆ หนึ่ง ขึ้น เดียว หลัง หนึ่ง ๒ ชั้น มุง กระเบื้อง ดงขตา
 วิธี ข้าง ทำ ๆ ของ จีน ที่ หลัง ตลาด นั้น มี ศาล เทพารักษ์ จีน หลัง หนึ่ง
 เป็น ตึก ทำ ของ จีน ขึ้น เดียว เป็น ศาล ปูน เล็ก กัง นำ ศาล ตรง ออกไป
 ทิศ เหนือ มี ถนน เป็น ตลาด กว้าง ประมาณ ๔ วา ฟาก ถนน ๒ ข้าง
 มี ตึก เก่ง จีน บ้าง มุง จาก บ้าง ราษฎร ชาย ของ บ้าน ข้า ฆ่า นู่น ฆ่า หั้น
 เป็น คับ ถนน ตลาด ที่ ชาย ของ ยาว ประมาณ ๒๑ เส้น แล้ว มี
 ถนน เลี้ยว ไปทาง ตะวัน ออก ประมาณ ๕ เส้น มี วัด แห่ง หนึ่ง ชื่อ วัด ชีมาวาส
 ซึ่ง ชาว เมือง เรียก ว่า วัด กลาง เป็น วัด สำคัญ สำหรับ ถือน้ำ พระ
 พิพัฒน์ สัตยา วัด นี้ พระยา ดงขตา ที่ ๔ ได้ ปฏิสังขรณ์ มี พระ อุโบสถ
 เป็น คับ มี วิหาร หลัง หนึ่ง ไม่ แล้ว มี กุฏิ เป็น เรือน มุง กระเบื้อง ยก
 พื้น มี กำแพง วัด แขง แรง มี ชุม ประตูดอก ที่ มุม กำแพง วัด มี
 ยักษ์ แต่ง ตัว ประดับ นุ่ง ชุด เข้า โต ประมาณ ๖ ศอก ใน วัด นี้ มี พระ
 ดงษ์ ๓๗ รูป เป็น พระ คณะ ขรรคมยุติกา ซึ่ง แปรต มา จาก วัด
 ไถ่มนัก พระ ครู ขรรคมอฬี ที่ ตรง นำ วัด นั้น มี ถนน เลี้ยว ไป ได้

๒ ทาง ๆ ไปทิศเหนือไปข้ามตพานช้าง เดียวไปออกประตูเมือง กำแพงด้านเหนือได้ แต่มีถนนแยกย้ายไปได้หลายแห่ง ที่ใกล้ในกำแพงเมืองด้านตะวันออก มีตึกดินสำหรับเมือง หมู่หนึ่ง เป็นโรงหลังคามุงกระเบื้อง มีสายล่อฟ้า ในเมือง มีบ้านราษฎร เป็นตึกจีนบ้าง โรงเรือนเครื่องผูกเครื่องสับบ้าง เรียงรายไปตามถนน แต่เป็นหมู่เป็นหย่อม มีเป็นตึกประมาณส่วนหนึ่ง เรือนจากประมาณ ๓ ส่วน ศาสดาเจ้าอื่น ๆ หลายแห่ง มีวัดในกำแพง ๖ วัด

หนึ่งที่หลังบ้านพระยาสมบัติวิกรมย์ มีตึก ๒ หลังแปล มีเจดีย์ง่ามน้ำคล้ายศาลเทพารักษ์ เรียกว่าหอขุนเบี้ยว เป็นที่เก็บบายชื้อวงศ์ตระกูลสงฆา บ้ายนั้นสลักอักษรด้วยไม้หอมเป็นอันมาก

ที่ถนนตรงหน้าวัด ถัดไปข้างทิศเหนือไป ออกประตูเมือง กำแพงทิศเหนือ มีถนนตัดตรงไปข้างตะวันตกเฉียงใต้ กว้างประมาณ ๕ วา เป็นถนนซึ่งจะตัดไปเมืองไท่ ตามบริเวณกำแพงเมืองด้านใต้ ด้านตะวันตก พื้นแผ่นดินเสมอกัน เป็นถนน เบนทุ่งเห็นกำแพงเมืองได้ตลอด ที่ทุ่งตรงกำแพงเมืองด้านตะวันออก เป็นที่สนามทำเมรุ ในตระกูลสงฆานั้น ริมนอกกำแพงเมืองด้านเหนือเป็นถนนตัดลงไปน้ำได้ ที่มุมเมืองด้านตะวันตกเฉียงเหนือ มีทางตัดไปแหลมทราย ระหว่างริมทางข้างตะวันตก มีศาลาหลังหนึ่ง กว้างประมาณ ๖ วา ยาวประมาณ ๙—๑๐ วา ทำเป็นทำนองจีน ในศาลานั้น

มีที่ถ่านศิลาประดับด้วยลวดลายอยู่ ๒ ที่ เป็นที่ห้องซุ้มกระตูกญาติพี่น้องตระกูลสงขลา ถนนนั้นไปถึงแหลมทราย เลี้ยวไปถึงเขาคังกวน มีบันไดขึ้นเขาชั้นหนึ่ง ๑๗ ขั้น แล้วมีทางลาดเดินไปบนเขาชั้นบันไดอีก ชั้นหนึ่ง ๕๗ ขั้น จึงถึงที่บนพระเจดีย์ยอดเขาคังกวน เป็นที่ประดิษฐานเมืองสงขลาได้โดยสะดวก ถนนที่ไปแหลมทรายนี้นั้น แยกไปที่ตั้งสำหรับราชการที่แหลมทรายนี้นั้นได้

ที่มุมเมืองนอกกำแพงด้านเหนือตะวันตก มีตึกหมู่หนึ่งหันหน้าตงหน้า กว้างประมาณ ๔-๕ เส้นเป็นตึก ๒ ชั้น วิธีข้างทำ ๆ ของตึกฝรั่งยังไม่แล้ว ข้างในเป็นตึก ๒ ชั้น ๓ หลัง วิธีข้างทำ ๆ ของจีน แกมฝรั่ง ทำสำเร็จแล้ว มีกำแพงบ้านก่ออิฐเป็นบริเวณบ้านตึกหมู่นี้เป็นบ้านหลวง อนุคนสมบัติบุตร พระยาสุนทรวิบูลย์ได้ทำไว้ค้างอยู่

ที่มุมเมืองด้านตะวันตกริมน้ำ มีตึกหมู่หนึ่งหันหน้าเข้ากำแพงเมืองเป็นตึกชั้นเดียวแต่ ๒ ชั้นบ้าง วิธีข้างทำ ๆ ของจีน เป็นหมู่บ้านหลวงวิเศษภักดีบุตร พระยาสุนทรวิบูลย์ ตามชานนอกกำแพงเมืองด้านตะวันตก ได้สร้างทำนบน้ำบ้านเจ้าเมืองลงไปริมน้ำ แต่พื้นที่ริมชานเมืองนั้น มีหมู่บ้านราษฎรไทยจีนเป็นตึกบ้าง เป็นโรงเรียนจากโดยมากแน่นหนาตลอดไปถึงคลองลำโรง ระยะบ้านประมาณ ๑๐๐ เส้น ที่ตรอกระหว่างบ้านกับกำแพงเมือง ตรงตลาดในเมือง

ออกมาทางประตูช่องกุญ มีตลาดขายของเครื่องใช้ติดกับตลาดเป็นคัน
 ตลอดจนไปในหมู่บ้าน ตามริมน้ำไหลกำแพงเมืองไปทางประมาณ ๒๐
 เส้น มีโรงปั้นฉาบเจี๊ยะแห่งหนึ่ง แด่บ้านกระเบื้องบ้านอิฐอย่าง
 ตะเขียกอย่างดี แด่บ้านถั่วแดงของดีของบาง เพราะเป็นที่ดิน
 เหนียวตะเขียกอย่างหนึ่ง ตามพื้นที่แผ่นดินสงฆาตามลำน้ำฝั่งตะวันออก
 ตลอดจนออกไปนั้นมีสวนเป็นอันมาก มีนาบ้างเล็กน้อย ที่ฝั่ง
 ตะวันออกท้ายเกาะยอทางตะวันตกเฉียงใต้ มีคลองแห่งหนึ่งชื่อคลอง
 ช่อตะภา ปากคลองกว้างประมาณ ๔ วา น้ำลึกประมาณ ๒ ศอก
 ในลำคลอง ๒ ฟาก มีต้นไม้เป็นชายเฟื้อย ต้นเหลือกปลาหมอบ
 ประชใช้เป็นคัน ในลำคลองน้ำลึกประมาณ ๕-๖ ศอก คลองตก
 เลี้ยวไปประมาณ ๑๐๐ เส้นเศษ มีสวนมะพร้าว สวนผลไม้ต่าง ๆ
 มีสวนส้มเป็นสวนพิเศษตลอดไปทั้ง ๒ ฟากคลองประมาณ ๒๐ สวน
 เศษ เป็นส้มจุกซึ่งชาวกรุงเรียกว่าส้มกาวังตาม ส่วนเหล่านี้เป็น
 สวนไทยสักสวนหนึ่ง สวนจีนสัก ๒ สวน มีบ้านเรือนตั้งประจำ
 อยู่ทั้งสองเป็นอันมาก ในคลองระหว่างสวนส้มนั้น มีวัดอยู่แห่งหนึ่ง
 ชื่อวัดสระเต้า มีศาลาที่พัก ๒ หลัง มีพระสงฆ์ ๑๗ รูป ที่ตรง
 มุมวัดนั้น มีคลองแยกไปทางตะวันตก ไปออกทะเลสาบอีกทาง
 หนึ่ง เรียกว่าคลองเกาะนก เป็นคลองกว้างออกไปทุกที จนถึง

กว้าง ๒๐ วา แต่ใน ตัวดำคดของอุ้งตะเกา นั้น ตรงไปทางเหนือ ปลาย
น้ำตลอดถึง แดนเมือง ไทรบุรี

ใน ถ้ำน้ำ สงขลาฝั่ง ตะวันตก ตั้งแต่ เข้าปาก อ่าว พัน แหวมเขา
แดง มาแล้ว ที่บน ยอดเขา นก รำนั้น มีพระเจดีย์เล็ก ๒ องค์ เป็น
ของ สมเด็จเจ้าพระยา องค์ใหญ่ องค์น้อย แต่ชำรุดเสีย องค์หนึ่ง
หักมาถึง เขาแหวม สัน ตรง หน้าเมือง มีบ่อ ก่อด้วยศิลา มีใบเตมา
กำแพง คำน เดียว ยาว ยื่น ประมาณ ๒๐ วา ในบ่อ มีศาลา เก๋ง มุขลด
หลังหนึ่ง และมีบ่อน้ำบน หิน ฤก ประมาณ ๖ ศอก น้ำไหลออกมา
จากเขาจิตต์สนิท ข้างบนนั้น มีสระถึงค์ยาว ประมาณ ๔ ศอก โด
๒ กำ ทำด้วยศิลาตั้งไว้บน ถานปูน มีคัน ประตู โด ร่ม รื่น ๒ คัน
และมีบ้าน เจ้าเมืองเก่า ทำเป็น เรือนไทย หลังคามุง กระเบื้อง ฝาขัด
ตะกั่ว ปูน ๓ หลัง ริมบ้านเจ้าเมือง มีศาลเทพารักษ์ โบราณเป็น
ศาลจีน ตามเชิงเขาตลอดถึงน้ำ มีหมู่บ้าน ราษฎร เป็นโรง เป็น
เรือนจาก แน่นหนา อ้อมเขาไป จนถึง ปากช่อง ทะเลสาบ ที่ว่าง หมู่บ้าน
คนตามเชิงเขา นั้น มีอยู่ ๒ แห่ง เป็นที่ ห้าง ชุ่ยฝั ง ศพเจ้าเมือง
แถวษ์ญาติผู้ใหญ่ตระกูล สงขลา ในระหว่าง หมู่บ้าน ตามเชิงเขา
ชั้นใน มีวัด เรียง ราย ๔ วัด คือ วัดสุวรรณคีรี๑ วัด ชิมาวา๑
วัด ภูผาเบิก๑ วัด บ่อทรัพย์๑ อ้อม เข้าหมู่บ้านไปแล้ว เป็น บ้าน ห่อม
แต่นาป่าตาล ตลอดไปริมฝั่ง ชาย ทะเลสาบ

หนึ่ง ที่ ปากช่อง ทดสอบนั้น มีเกาะ ๆ หนึ่ง ชื่อเกาะยอ มีเขา ๓ เขา
 เป็น ๓ เหลี่ยม แหถม ควัน ออกทิศใต้เรียกว่าแหถมภอ แหถมทิศ
 เหนือเรียกว่าช่องเขาเขียว แหถม ควัน ตกเฉียงใต้เรียกว่าแหถมหัว
 การังมีตำบลบ้าน ๓ แห่ง ด้าน ควัน ตก เรียกว่าอำเภอทราย ด้าน
 ควัน ออก เรียกว่าบ้านสวนใหม่ ด้านใต้เรียกว่าบ้านท่าไทร ใน เกาะ
 ยอ นี้ มีสวน เรียง ราย อยู่ในเกาะ แล รอบเกาะเป็น สวนผลไม้ หมาย
 มะพร้าว จำปาตะ ขนุน สดอ พุมเรียง ตะมุข ตะไทร และ มีสวนมันผัก
 แด พืชต่าง ๆ บริบูรณ์ มีบ้านราษฎร เจ้าของสวน เรียง ราย อยู่ใน เกาะ
 แล รอบเกาะตลอด มีบ่อน้ำจืดสนิทหลายแห่ง ที่บ่อแห่งหนึ่งริม
 น้ำเรียกว่าบ่อหิน เป็นบ่อน้ำจืดสนิท ที่ว่าบ่อหิน เป็นบ่อ
 ของเก่า แต่บัดนี้บ่อนั้นได้โศรก มีบ่อเลื่อนขึ้น มาปากบ่อก่ออิฐ
 มีศาลาเล็กที่นั่นหลังหนึ่ง ในเกาะนี้มีวัด ๒ วัด ชื่อวัดแหถม
 ภอวัดหนึ่ง วัดทรายเจ้าวัดหนึ่ง วัดแหถม ภอนั้น ตั้งอยู่ที่แหถมภอ
 มีโบสถ์เสาดิถี ก่อเป็นคูหา แต่มีศาลาการเปรียญ ราษฎรสร้างใหม่
 ก่ออิฐสังฆาไล้ ฝีมืออย่างดีไม่ถือปูนก่อเป็นคูหา มีศาลาริม
 น้ำเป็นที่พักแห่งหนึ่ง พื้นวัดเคียนสะอาดร่มรื่นด้วยต้นไม้ ไปจาก
 วัดข้างหัวแหถมทิศเหนือ มีโรงจันทันขึ้นเผาหม้อ ให้อ่อง ค้าง ๆ
 อยู่ ๓ โรง ทำของหยาบ ๆ หนา ๆ ทางทิศควัน ตกเฉียงใต้ มีถนน
 ราษฎรลง ขุนท่าถมใหม่ กว้างประมาณ ๔ ศอก สูง ๒ ศอกเศษ
 คัดตรงไป เขาสำหรับเลี้ยง ขาเขาไปตามสวนไปลงที่บ่อหินได้

หนึ่งลำน้ำเมืองสังขานี้ ตั้งแต่ปากข้าวเข้ามาจนตลอดทะเลสาบ
 เป็นน้ำเค็มทั้งสิ้น ราษฎร บักไม้สำหรับชิง อวน ทำปลา เรียก ว่าไม้
 กด้ากพง แต่ของ ฟากน้ำ มี หอย คอย ปลุกด้วยไม้ ไม่สำหรับ ทำปลา
 เรียกว่า คอย ยก ยอ ที่น้ำเมือง ลำน้ำกว้าง ประมาณ ๓๕ เส้น น้ำ
 ที่ร่อง ฤก ๔ วา มี โขด โคน ที่ น้ำ บ้าน แหถม ต้น ทาง จะไป เกาะ ยอ
 ตัวร่อง ที่จะไป ทะเลสาบ มี ยอ ๒ ร่อง ๆ หนึ่ง ตัดไป ขิดหัว เกาะ ยอ ที่
 แหถม เขา เขียว ร่อง หนึ่ง ตัดไป ท้าย เกาะ ยอ ที่ แหถม หัว การัง ไป เข้า
 คลอง อยู่ ตะเภา ก็ได้ แล้ว อ้อม มา ริม เกาะ ยอ ที่ ศวัน ตก มา บันจบ
 ร่อง ทาง นี้ ที่ แหถม เขา เขียว ก็ได้ ร่อง ที่จะ ตัด ไป ทะเลสาบ ต้อง ออก
 จาก แหถม เขา เขียว ไป ตาม ทะเลสาบ ถึง ปาก คลอง ปาก รบ เป็น คลอง
 ช้อง แคน ที่จะไป ออก ทะเลสาบ พัดสูง ปาก คลอง ปาก รบ นั้น กว้าง
 ประมาณ ๕ เส้น ใน ลำ คลอง ไป ถึง ทะเลสาบ พัดสูง ประมาณ ๔๐๐ เส้น
 แต่ ใน ทะเลสาบ สังขานี้ ตั้งแต่ เขา เขียว ไป ถึง คลอง ปาก รบ ประมาณ
 ๔๐๐ เส้น คิด ตาม กว้าง ประมาณ ๔๐๐ เส้น น้ำ ใน ร่อง ทะเลสาบ
 ประมาณ ๒ ศอก ร่อง กว้าง ประมาณ ๒๐-๓๐ วา นอก นั้น น้ำ
 ประมาณ ศอก, ทั้งสิ้น เวลา น้ำ ขึ้น น้ำ ลง ประมาณ ศอก เศษ มี หาด
 ทราบ กลาง ทะเลสาบ หลาย แห่ง เวลา น้ำ มาก เดือน ๑๒ เดือน ๑ น้ำ
 ท่วม ตึง น้ำ ใน ทะเลสาบ ถึง ๔ ศอก น้ำ จืด ตลอด ทะเลสาบ แต่ แม่
 น้ำ ตลอด ออก มา จน ถึง เวือ จอด ที่ ข้าว เมือง สังขานี้

ตำบล บ้าน จำนวน คน

ที่ อำเภอ เมือง สงขลา ตำบล หมู่บ้าน แหวมทราย มี โรงเรือน ประมาณ ๗๐ หลัง มีจำนวนคน ประมาณ ๓๐๐ คน ถ้า น้ำผึ้ง ควัน ออก ตั้งแต่ หมู่บ้าน แหวมทราย บ้าน ราษฎร เรียง ราย กันไป จนถึง กำแพง เมือง บ้าน เหนือ ประมาณ ๑๐ หลัง คน ประมาณ ๕๐ คน ตำบล บ้าน หมู่ นอก กำแพง เมือง บ้าน ควัน ตก ตั้งแต่ ได้ ศาสนา ทำ น้ำ บ้าน เจ้า เมือง ลงไป ตาม ระยะ บ้าน นั้น ประมาณ ๑๐๐ เด็น ประมาณ ๖๐๐ หลัง เปน คน ประมาณ ๓๐๐๐ คน บ้าน ใน กำแพง เมือง ประมาณ ๔๐๐ หลัง เปน คน ประมาณ ๑๕๐๐ คน ถ้า น้ำผึ้ง ควัน ตก ตำบล ได้ บ้าน เจ้า เมือง ตกลงไป จน ช้อง เขา เขียว ใน หมู่ นั้น ประมาณ ๕๐๐ หลัง ราษฎร เปน แรก โดยมาก ประมาณ ๒๐๐๐ คน เศษ เรียกว่า บ้าน แหวม ดน เปน บ้าน แรก อยู่ ตำบล เกาะยอ ประมาณ ๑๐๐ หลัง คน ประมาณ ๔๐๐ คน นอก นั้น เปน ตำบล บ้าน ที่ อยู่ ราย กัน ตาม ส่วน บ่า แด ที่ อยู่ ตาม พื้น ที่ เขต แหวง ตกลงไป ทั้ง ดัน รวม คัก บ้าน โรง เรือน ใน เขต เมือง สงขลา ทั้ง ดัน จะ เปน ประมาณ ลัก ๑๐๐๐๐ หลัง จะมี คน ประมาณ ลัก ๕๐๐๐๐ คน เศษ ถ้า จะ คิค แบ่ง คน เปน ชาติ จะ เปน คน ไทย ลัก ๔๐๐๐๐ คน จะ เปน คน จีน ลัก ๒๐๐๐๐ คน จะ เปน คน แรก ลัก ๑๐๐๐๐ คน ราษฎร คน ไทย นั้น

เสียส่วยเป็นหลายอย่าง คือส่วยเงิน ทอง ต้มบุ๋ก ไม่กระตาด ส่วย
เงินคนหนึ่ง เก็บปีละ ๔ บาท ๒ สลึง ส่วยทองปีละ ๕ บาท ๒
สลึง ส่วยต้มบุ๋กปีละ ๕ บาท ๒ สลึง ส่วยไม่กระตาด ๓ คน ยก
๒ คนเก็บคนหนึ่ง ๗ บาท ราษฎรจีนเป็นจีนผูกปี ๓ ปี ๔ บาท
ราษฎรแขกถ้าไม่ได้รับราชการ ต้องเสียเหมือนส่วยทอง

ในเมืองสงขลาเวลานี้มีชาหลวงผู้ใหญ่ในกรุงเทพฯ ออกมาชำระ
ความคือ พระยาเทพประสุน ราชปลัดทูลฉลอง กรมพระกระดา
โหม ผู้สำเร็จราชการถึงอธิการกรม มีกรมการผู้ใหญ่ประจำอยู่
คือ พระยาสมบัติภิรมย์ผู้หนึ่ง ชื่อ ชุ่ม บุตรเจ้าพระยาสงขลา (สังข์) ที่ ๔
หลวงวิเศษภักดีผู้ช่วย ชื่อ ชม บุตรพระยาสุนทรานุรักษ์ (เนตร) หลวง
สวัสดิภักดีบุรีรมย์ผู้ช่วย ชื่อ เด็ก บุตรพระยาสมบัติภิรมย์ (ชุ่ม) หลวงอนันต์
สมบัติผู้ช่วย บุตรพระยาสุนทรานุรักษ์ (เนตร) พระยาสมบัติภิรมย์
เป็นผู้ใหญ่มีกริยาเรียบร้อย หลวงวิเศษภักดีเป็น สยัณ คีฬิก หลวง
สวัสดิภักดีบุรีรมย์เป็น คนกลาง ๆ หลวงอนันต์สมบัติเป็นคน มีสติ
กรมการผู้น้อยลงไปตามตำแหน่ง มักเป็นคน ขร่าคน เก๋าโดยมาก
ทำทาง มักจะเป็น คนดีอยู่หลายคน ผู้ว่าราชการ กรมการเมืองสงขลา
นั้น มักถือตามตระกูลเป็นที่ตั้ง มีแบบ เรียงลำดับตระกูล เมือง สงขลา ดังนี้

วงศ์สงขลา เดิมเป็นจีน เรียก ว่า ชาวสงขลา ÷

		พระยาสังฆาที่ ๑		๑	} ๒				
ชาวสังฆา	} มีภรรยา ๒ คน มีบุตร ๕ คน	บุตร ภรรยาใหญ่ คือ พระอนันต์สมบัติ		ผู้รักษา					
		เป็น พระยา จระณะ		เมืองจระณะ					
		บุตร ภรรยา น้อย คือ		ผู้ช่วยเมือง สังฆา	๒				
		หลวง ต้นทร แด้ว		} ๑	} ๓				
		เป็น พระยาจางวาง							
พระอนันต์สมบัติ ที่ เป็น พระยา		} คือ	พระยาสังฆาที่ ๒ (จ้อง) ๑		} ๒				
จระณะ มีบุตร ๒ คน			พระยาสังฆาที่ ๓ (เต้ง) ๑						
หลวง ต้นทร ที่ เป็น พระยา		} คือ	หลวง อุดม ภาคิต		} ๓				
จางวาง มีบุตร ๓ คน			พระยาสังฆาที่ ๔ (สังข์) ๑						
			หลวง อนุรักษ ภูเบศร์ ๑						
พระยาสังฆาที่ ๒ (จ้อง)		} คือ	เจ้าพระยาสังฆาที่ ๕ (เม่น) ๑		} ๓				
มีบุตร ๓ คน			หลวง อนุรักษ ภูเบศร์ ๑						
			นาย พดพาย ๑						
พระยาสังฆาที่ ๓ (เต้ง)		} คือ	นาย จัน มีชื่อ ๑		} ๔				
มีบุตร ๔ คน			นาย สิง มหาด เด็ก ๑						
			นาย ปาต ผู้ช่วย ๑						
			หลวง พิทักษ์ จัตุรงค์ ๑						

พระยาสงครามที่ ๔ (สังข์)	} คือ	พระอนุรักษ์ ภูเบศร์	๑	} ๓
มีบุตร ๓ คน		นายปลั่ง มหาดเล็ก	๑	
		พระยาสมบัตินิรมล (ชม)	๑	
เจ้าพระยาสงครามที่ ๕ (เม่น)	} คือ	พระยาสุนทราอนุรักษ์ เนตร	๑	} ๒
มีบุตร ๒ คน		นายอาคม มหาดเล็ก	๑	
พระยาสุนทราอนุรักษ์ (เนตร)	} คือ	หลวงวิเศษภักดี	๑	} ๒
มีบุตร ๒ คน		หลวงอนันต์สมบัติ	๑	
พระยาสมบัตินิรมล (ชม)	} คือ	หลวงสวัสดิภักดี	๑	} ๒
มีบุตร ๒ คน		หลวงอุดมภักดี	๑	

ศิววงศ์สงครามตั้งแต่จีนสงครามเดิม ๒๒ แต่ที่จำได้แต่เป็นราชการ
แต่เท่านั้น

ผลประโยชน์การหาเงิน

คนไทยทำสวนทำปลาทำกุ้งแห้ง ทำนาทำไร่ บ้างเล็กน้อย แดขาย
ของ จีน ทำสวนทำปลาทำกุ้ง ทำหม้อทำไหทำอิฐ แดทั้งค้าขายรับส่งสินค้า
แดขายของ คนแรกทำปลาทอดผ้าค้าขาย บ้างเล็กน้อย ในตำบลท้อง
ตลาดของ ที่ขายมีผ้าม่วง ผ้าพื้น ผ้าขาวผ้าไหม ค้าย ผ้าสีม่วงไหม
ค้าย ผ้าเช็ดหน้าไหม ค้าย ผ้าห่อ ผ้าโพกไหม ค้าย ของซึ่งมีวิชา
เกิดขึ้น ในท้องตลาดเมืองสงครามมีแต่เท่านั้น นอกนั้นเป็นสิ่งของ
เครื่องใช้สอยนุ่งห่มต่าง ๆ ที่มาจากกรุงเทพฯ แดมาจากเมืองต่าง

ประเทศต่าง ๆ ผ้าแดงของ ที่ มา จาก เมือง แวก ประเทศราช ต่าง ๆ
ก็มี โดย มาก ใน ท้อง ตลาดขาย ของ ปะปน กัน มีสิ่ง ของ คล้ายร้าน
ใน กรุงเทพฯ แต่ผ้าเป็น สีดำใหญ่ แทบ จะมี ทุก ร้าน

ส่วน สีดำใหญ่ ตั้ง ค่า ขาย สำหรับ บรรทุก จำหน่าย ออก จาก เมือง นั้น
มีเป็น ต้น ว่า รังนก กุ้งแห้ง หนึ่ง เขา เข้า ปทานั้น ใน พื้น เมือง ไม่มี จำ
หน่าย เป็น แต่ รับ ชั่ว เมือง จำหน่าย ต่อไป มีแต่ เขา เหนียว ที่ เป็น
เขา พื้น เมือง ได้ จำหน่าย บ้าง ผลไม้ ที่ จะ จำหน่าย ออก นั้น มีแต่ ส้ม จุก
เป็นใหญ่ สัตว์ ผูก เป็นใหญ่ จำนวน ราคา สีดำ ที่ จำหน่าย ออก จาก
เมือง ใน ระหว่าง ปี มะแม เบญจศก นี้ กุ้งแห้ง หนัก ๑๐๔๐ หาบ ๑๒ ซึ่ง
ราคา ซื้อ ขาย กัน หาบ ละ ๑๑-๑๒-๑๓-๑๔ เหรียญ บ้าง ตีบุก
หนัก ๒๘๑ หาบ ๙๘ ซึ่ง ราคา หาบ ละ ๑๔-๑๕ เหรียญ บ้าง
หนังโค หนัก ๑๘๐๐ หาบ ๑๔ ซึ่ง ราคา หาบ ละ ๑๑-๑๒ เหรียญ
บ้าง หนัง กระบือ หนัก ๒๐๔๑ หาบ ราคา หาบ ละ ๘-๙ เหรียญ บ้าง
เขาดาร์ เหนียว ๗๔ เกวียน ๒๑ ถึง ราคา เกวียน ละ ๓๓-๓๔-๓๕
เหรียญ สุนัข ๒๗๐๖ ตัว หนัก ๒๐๘๕ หาบ ๖๐ ซึ่ง ราคา หาบ
ละ ๗-๘ เหรียญ บ้าง ส้มจุก เวตา ถูก ๑๐๐๐ ละ ๕ เหรียญ
ออกจาก เมือง ประมาณ สามสิบหมื่น ราคา หมื่น ละ ๘๐-๙๐ เหรียญ
สิ่ง ของ ที่ ขาย อยู่ ใน เมือง เป็น ต้น ว่า ผ้า ม่วง ไทย สี นีละ ๗ เหรียญ ผ้า

พันธุ์ใหญ่กุดหนึ่ง ราคาตั้งแต่ ๑๔ เหรียญจนถึง ๑๘ เหรียญ ผ้า
พันธุ์เล็กกุดหนึ่ง ราคาตั้งแต่ ๑๐ เหรียญจนถึง ๑๒ เหรียญ ผ้าขาว
มาใหม่ผืนละ ๓-๔ เหรียญ ผ้าขาวมัดย้อมกุดละ ๘ เหรียญ จนถึง ๑๐ เหรียญ
ผ้าเช็ดปากใหม่กุดละ ๔-๕ เหรียญ ผ้าเช็ด
ปากทองใหม่กุดละ เหรียญครึ่ง ถึง ๒ เหรียญ ผ้าเช็ดปากย้อม
กุด ๑ เหรียญถึงเหรียญครึ่ง ผ้าโสร่งใหม่ที่ ทอใน เมืองนี้ผืน ๑
ราคา ๘ เหรียญถึง ๑๐ เหรียญ ผ้าห่อผ้าโพกใหม่กุดละ ๘ เหรียญ
ถึง ๑๐ เหรียญ ผ้าโสร่งแพร ที่ มาจากเมือง แยกถอย ราคาถูกผืน
ละ ๔-๕ เหรียญ ผ้าโสร่งย้อมกุดละ ๘ เหรียญถึง ๑๒ เหรียญ
ผ้าโพกผ้าห่อ ย้อม กุดหนึ่ง ราคา ๕-๖ เหรียญ ราคาเข้าเบ็ดอกใน
เมืองเกวียนละ ๑๕-๑๖ เหรียญ เข้าดาร์ ถึงละ ๓ บาท ๓ สตึงเพื่อ
ปลาทู หาบละ ๒ เหรียญ ภาษีอากร มีครบทุกสิ่งเหมือน กรุงเทพฯ
ยกเว้นแต่ภาษี หมู เบ็ด ไก่ ราคาที่เก็บภาษีดิน คำชา ออก กุ้ง หาบ
ละ ๑ เหรียญ ๘๐๐ เบี้ย ต้มก หาบ ละบาท หนึ่งโคหนึ่ง กระบือ หาบ
ละบาท เข้าเหนียว เกวียน ละ ๓ เหรียญ หมู ๔ ตัว เหรียญ

เรือค้าขาย ของคอเวอนเมนต์ มีอยู่ลำหนึ่ง ชื่อเรือจำเรณู สวัสดิ์
เป็นเรือ บ้าง ๒ เสาครึ่ง เวลานั้น ไปบรรทุกเกลือ เมือง ตานี เรือ
ของพระยาสุนทรธำหนึ่ง เป็นเรือ ปริก ๒ เสา เรือจีนไห หล้าที่ ปาก
ใต้เขา ออกค้าขายใน เมือง สงขลา เดือนหนึ่ง ประมาณ ๓๐-๔๐ ลำ

เว้น ฤๅธม ว่าว ๓-๔ เดือน เรือที่พลเมือง หากิน ค้าขาย อยู่
ตั้งแต่ ๓-๖ วา มีเรือที่ใช้อยู่ทุกวัน แลเห็น อยู่ประมาณวัน ละ
๗๐-๘๐ ลำ เป็นเรือใบโดยมาก ที่ท่าเมือง มีเรือจ้าง ข้ามส่งใน
ระหว่างแม่น้ำ เป็นเรือมาดประมาณ ๒๐ ลำ ที่ข้ามไปอื่น ๆ
มีเกาะ ขอบ เป็น คัน อีกประมาณ ๒๐ ลำ

หนึ่งใน เมือง สงขลา นี้ มีช้างใช้สำหรับเมือง ๔๐๐ ช้าง เป็น
ช้าง อยู่ใน จำนวน เจ้าเมือง กรมการ แล มีรถ ๒ ถัง ๔ ถัง ประมาณ
๖-๗ รถ มีม้าเทศม้าไทย เป็น อัน มาก แต่มัก จะ เป็น ม้ารถ
ถ้าจะ ชัก ก็ เกะกะ เสีย โดย มาก โคกระบือ มี บริบูรณ์

หนึ่ง มีเรือสำหรับราชการ ๔-๕ ลำ เป็นเรือดำปืน เก่ง ที่ เป็น
เรือดำปืน ยาว ๘-๙ วา เรือ ๘ กะทง มีเก๋ง เป็น เก๋ง พัง ฝาต่าง
กว้าง ถวด ทอง ฝาพาย นุ่ง กาง เก่ง แดง ได้ มงคต แดง เต็ม พาย อย่าง
ไทย เรือ อย่างอื่น เป็น เก๋ง พัง บ้าง เก๋ง เรือ แหวด อย่างใหม่ บ้าง
เรือ เหล่า นี้ เป็น เรือ ยาว ๕-๖-๘-๙ วา บ้าง มีเรือใบที่ใช้ คน พาย
หลาย ลำ เป็น ของ พวก พระยา สุนทรา

จำนวน เงิน ตราที่ใช้ ใน เมือง สงขลา นี้ เป็น เงิน เหรียญ เมกสิกัน
แต่ใช้ เบี้ย ต่ำ เป็น รู กลาง ที่ เก็บ ได้ มี อยู่ ๖ ชนิด กลม คด้าย
แปะ จัน กว้าง สูง ได้ ๒ นิ้ว ย่อม กระเบียด น้อย ร กลาง กว้าง
สูง ได้ กิ่ง นิ้ว บ้าง ไม่ถึง กิ่ง นิ้ว บ้าง กิ่ง นิ้ว กับ กระเบียด น้อย บ้าง

อย่างหนึ่ง นำหนึ่ง มีอักษรไทยข้างบนว่าดัง ข้างล่างว่าขดา มีอักษร
 แหกอยู่ ๒ ข้าง อีกนำหนึ่ง มีหนังสือจีน ๔ ตัว อย่างหนึ่ง
 เหมือนกัน แต่อักษรเล็ก อย่างหนึ่ง นำหนึ่ง ข้างบน มีอักษรไทยว่า
 ดังขดา ข้างล่างว่า ศักราช ๑๒๔๑ มีอักษรแหกอยู่ ๒ ข้าง ด้าน
 หนึ่ง มีอักษรจีน ๔ ตัว อย่างหนึ่ง เหมือนกัน แต่เปลี่ยน ศักราช ๑๒๔๒
 อย่างหนึ่ง เหมือนกัน แต่อักษรเล็ก อย่างหนึ่ง เหมือนกัน แต่เปลี่ยน
 ศักราช ๑๒๔๓ ราคาเบี้ย ๑๒๐ เป็นก้อน ๔ ก้อนเป็นโกล ๒ โกล
 เป็นเหรียญเมกดีกัน เงินบาทก็ใช้ได้เหมือนกัน แต่ไมโคร
 จะมีเงินบาทและอัฐิ

อาหาร

มีหมูเบ็ดไก่ ปลาสดปลาแห้ง กุ้งสดกุ้งแห้ง แด หอยต่าง ๆ ผักปลุก
 ผักป่าผักแพงต่าง ๆ ผัดไม้ ทุเรียน มังคุด มะม่วง ถาดสด
 มะพร้าว น้อยหน้า ชนุน จำปาตะ ตะมุดดังขดา ดัมจุก ดัมเกดียง
 ดัมโอ ดัมมะแบน เงาะ มะไฟ มะปริง

ความ

ในเวลานี้ พระยาเทพประชน ข้าหลวง ออกมาชำระความ เรื่อง
 มิเถาะ มิมุ มิซู โจทย์ กล่าวโทษ พระยาวิเชียร คีรี ว่า ราชการ
 ที่ถึงแก่กรรม แดกรรมกร เมืองดังขดา กับ พระยาวิริง พระโยธา

แต่ พวก แหก จำเลย กับ เรื่อง บ่ค ทอง เมือง ระแงะ แต่ เรื่อง จัน
 ตัน หัว ก่อว โทษ พระศิริธรรม บริรักษ์ เมือง นคร ว่าไม่ชำระ ผู้ร้ายให้ แต่
 เรื่อง ระวางใบ สัจ ความ รวย นาย เมือง โจทย์ หดง วิเศษ ภักดี
 กรมการ จำเลย เรื่อง ความเจ้า พระยาวิเชียร คี่ พระยา ยริง นั้น
 พระยาเทพ ประชุม บังคับให้ พระยา สัมบัติ ภิรมย์ มี หนังสือไป หาตัว
 พระยา ยริง มา ณเมือง สงขลา ตั้ง ชุม ประชา เสพ เปน ตระดา การ
 พิจารณา พระยา สัมบัติ ภิรมย์ ส่ง ตัว กรมการ จำเลย ขึ้น ความ อุทธรณ์
 มาให้ตระดา การ เปรียบเทียบ โจทย์ จำเลย ขึ้น ความ อุทธรณ์ จำเลย
 ขอมส่ง ถ้อย คำดำนวน ความ เดิมให้ พิจารณาต่อไป โจทย์จำเลยก็ปรานี
 ปรานอม ขอม ทำ หนังสือ ขอม ความ เดิมแล้ว ความ อุทธรณ์ แก่กัน แต่คำ
 ฤชาธรรม เนียม โจทย์ จำเลย จะ ต้อง เสีย นั้น ตระดา การ ยกให้
 ไม่คิด เขา กรมการ ซึ่งเป็น จำเลย จึง ส่ง ถ้อย คำดำนวน เรื่อง ความ
 เดิม มิมี มิเกาะ ซึ่ง กรมการ ได้ ตัว จำเลย มาพิจารณา ถึง ถาม ถึง ดับ
 บ้าง ยังไม่ได้ ตัว จำเลย บ้าง ตระดา การ จึง บังคับให้ พระยา ยริง ค้นเหตุ
 ขึ้น ความ เดิม ส่ง ตัว จำเลย ปลาย เหตุ พระยา ยริง จำหน่าย ว่า
 พระโยชา บ่วยใช้ บัง กระตุ เปาะ ญาติ ไม่ได้ เปน บ่าว ทาส พระยา ยริง ๆ
 ไม่ได้ รู้จัก ชื่อ รู้จัก ตัว ส่งไม่ได้ โจทย์ก็ ทำ หนังสือ ไม่คิดใจ นำเกาะ
 พระโยชา แต่งให้ เจ๊ก เปน ทนาย เข้า รับ ว่า ความ ต่าง ทนาย ให้ การ
 เปน ดำนวน ต่อ กัน แล้ว ตระดา การ จะ บังคับ ถาม พระยา ยริง

แม่กอง เจมนัน ก็ป่วยเป็นไข้ ความจึงได้ขัดของค้างอยู่ เรื่อง บ่อทอง
เมืองระแงะ นั้น ครั้น พระยาเทพ จึงให้พระยาระแงะ รับทำ พระยา
ระแงะก็ไม่มีกำลัง พระยาเทพ จึงเกลี้ย ก่ออมให้ ทดง สุวรรณภูมิ
ซึ่งได้ทำ บ่อทอง เมือง ระแงะ มา นั้น รับผูกทำตั้งแต่จำนวน บ่อทอง ๓๑
ทอง ซึ่ง เป็น ของ แผ่นดิน นั้น ๒๕ หนึ่ง หนึ่ง ๓๑ ตำดั่ง แยก ถ้าถึง
งวดครบ ๒๕ ๒๕ ๒๕ รับ ทำดั่ง ทอง ซึ่ง เป็น ของ แผ่นดิน เข้ามา ณเมือง
สงขลา แต่ ทอง ที่ ค้าง อยู่ ๗ ปี นั้น ก็ให้เป็น ของ แผ่นดิน แต่ให้ผ่อนส่ง
เข้ามา ณเมือง สงขลา กว่า จะ ครบ ตาม ซึ่ง ค้าง เรื่อง ความ จันทน์ หัว
นั้น พระยาเทพ ทราบว่า อ้ายคุ่ม ดาย เสียใน กรุง เทพ ๆ แล้ว
ครั้น จะ พิจารณาความ ค่อไปก็ขัดของอยู่ เรื่อง ระวังใบสั่ง
ความ นาย เมือง นั้น พระยาเทพได้เชิญ พระราชหัตถ์เลขา กับ ท้องตรา
อ่านให้ โจทย์จำเอย พัง แด่ สอบถาม นาย เมือง โจทย์ ตาม พระราช
หัตถ์เลขา ฝ่าย นาย เมืองให้ ถ้อยคำ ว่า เมื่อ ผู้เขียน นาย จอน้อง
นาย เมือง นั้น นาย เมือง หาได้ อยู่ เห็น ด้วยไม่ นาย เมืองไม่มี พยาน
นำสืบ ค่อไป นาย เมือง ทำหนังสือ ทักท้วงบ่อนให้ ไว้ว่าไม่คิดใจสืบ พยาน
โจทย์จำเอย ยอม เลิก แล้ว ความ แก่ กัน ตาม ระวังใบสั่ง
อนึ่ง พระยาเทพได้บังคับ พระยา ธรรมบัตถิกรมย์ ให้ ไป บังคับ เรื่อง
เงิน กล่าวโทษ ราย ชุด ห้าง ชัย ตาม ท้อง ตาตาด เมือง การัง ตาน
พระยาธรรมบัตถิกรมย์ ได้ถึง เรือ นฤเบนทร ใช้จักร จาก เมือง สงขลา

ณวัน ๒ ฐ ๑๐ คำ ปวดอก ๑๕๐ นี้แล้ว ถ้อยความอื่น ๆ ในเมือง สงขลา
นั้น ก็ยังมีอยู่ตาม ธรรมเนียม ตั้งแต่พระยาเทพ ประชุม ข้าหลวง
ออกมาอยู่ ไจรวาย สังบ เรียบร้อย ปกติ

การเวียนเย็น

ในเมือง สงขลาทุกวันนี้ ตั้งแต่เจ้า พระยาวิเชียร ถึง อดีตกรรม
ยังไม่มี ตัวเจ้าเมือง กรม การผู้ใหญ่ผู้น้อยไม่ ประรอง ดอง เหน ปกติกัน
มักถือ เปน พวก คือ พวก พระยา สมบัติ ภิรมย์ หลวง สวัสดิ์ บุตร
พวกหนึ่ง หลวง วิเศษ ภัคดี หลวง อนันต์ บุตร พระยา ดุนทร พวกหนึ่ง
มักแก่ง แย่ง กัน แต่ พระยาเทพ เปน ผู้เกลี้ยกล่อมให้ เรียบร้อย อยู่ พวก
ราษฎร ใน เวลานั้น ปกติ เรียบร้อย อยู่ เบน แต่ ถือ พวก ด้วยการ
เรื่อง เจ้าเมือง เท่านั้น

หนึ่งเมื่อเดือน ๘ เดือน ๙ เกิดความไข้ ที่ เมือง สงขลา ขึ้น ชุก ชุม
ในเวลาบัดนี้ ก็ยังมี อยู่ เสมอ แต่ พัง จะ บัน เท่าง บ้าง เด็ก น้อย
พระยา สมบัติ ภิรมย์ ตรวจ ทำ บาญชี คน บวญ เปน ไข้ พิศม์ ตาย แต่ ใน กำแพง
เมือง ประมาณ ๓๐๐ คนเศษ ใน หมู่ พระยา เทพ ข้าหลวง ออกไป
ครั้งนี้ เปน คน ประมาณ ๔๐ คนเศษ ออกไปถึง เมือง สงขลา ได้
ประมาณ ๙-๑๐ วัน คน ที่ไป ด้วย นั้น บวญ เปน ไข้ พิศม์ บ้าง ไข้ จิบ บ้าง
รวม ๒๕ คน ตาย ๒ คน ท่าน ผู้หญิง สุน ภรรยา พระยา เทพ

ก็ป่วยเป็นไข้ พักอยู่ได้ ๒๓ วัน หมอ ประกอบ ยารักษาหา คายไม่
 ครั้น วัน ๑๗ ปี วอก ฉก ท่านผู้หญิง อายุได้ ๕๑ ปี
 ถึง แก่กรรม พระยาเทพได้แต่งศพลง หีบ พักไว้ ที่ คัก แกว ริม คัก
 ที่ พัก จะ ทำการ เสา ศพ เมื่อใด นั้น ยัง หา กำหนด ไม่ หนึ่ง ใน ฤดู นี้
 โค กระบือ ใน เมือง สงขลา เกิด อันตราย เป็น โรค ยืน ง่วง เหวง แล้ว ดั้น ไป
 เป็น อัน มาก

เมือง ตานี

ไชย ภูมิ ที่

เรือ สุริย มณฑล ทอด สุ่ม น้า อ่าว เมือง ตานี ด้าน ตะวัน ตก
 เดียง เห็น น้า ฤก ๑๐ ศอก ไกล จากฝั่ง ประมาณ ๑๐๐ เด็น
 เห็น ปาก อ่าว เมือง ตานี แต่ คัก บ้าน กับ ต้น จัน เก่า อยู่ ปาก คดอง
 ตะวัน ตก แล เห็น ปาก อ่าว ยี่สิบ ทาง ทิศใต้ เรือ ต้อง จอด ไกล
 เพราะ เป็น หาด เเดน ต้น ออก มา ไกล ที่ ปาก อ่าว มี หาดทราย ทั้ง ๒ ข้าง
 น้า ใน ร่อง ประมาณ ๒ ศอก ที่ หาด เหม ตำน ตะวัน ตก มี คัก กับ ต้น
 จัน ๒ หลัง แผลด แล บ้าน ราษฎร เป็น โรง เรือน จาก อยู่ หมู่หนึ่ง
 เหม มั่ง ตะวัน ออก เข้า ไป หนองหนึ่ง มี โรง เรือน อีก หมู่หนึ่ง

ที่ปากคลอง กว้าง ประมาณ ๒ เส้นเศษ น้ำฤกประมาณ ๖-๗ ศอก
 ระยะทาง ตั้งแต่ปากคลองเข้าไป ถึง เมือง ทางประมาณ ๖๐ เส้น ที่หน้า
 เมือง ตำคลอง กว้าง ประมาณ ๒ เส้นเศษ ตัวเมือง ตั้ง ถ้าน้ำฝั่ง
 ตะวันออก มีตึก กับคันทันจีน อยู่ริม น้ำ หลังหนึ่ง เป็นตึกจีน ๒ ชั้น หัน หน้า
 ไปตะวันออก แต่มีบ้านโรง เรือน หลัง คาจากศาลา ฝาขัดแตะ ด้วยไม้บง
 อยู่ตามริม น้ำประมาณ ๕๐ หลังคาเรือน น้ำตึก กับ คันทันจีน ริม น้ำมีถนน
 ดึก ๒ เส้น มีตลาดขายผ้า แยก แล ผลไม้ ๔-๕ ร้าน ที่ปลายถนน
 ด้านเหนือ มีตึกใหม่ ของ กับคันทันจีน เป็น เรือนจีน ๒ ชั้น ๓ หลัง แผลด
 หลังหนึ่ง ชื่อ ประมาณ ๑๐ ศอก มีเจดีย์ง่าหลัง มีประตูใหญ่ ดักด
 ที่มุมบ้าน เดินเข้า ประตูไป เป็น ถนน กว้าง ประมาณ ๔ วา สอง ฟาก
 ถนน มีตึก จีนชั้นเดียว ตั้ง คาขาย ดิน คาขาย เรียง ดัดกับโรง จาก
 ตลอดไปตามถนน ประมาณ ๓ เส้น ฟาก ถนน ด้านเหนือ ที่สุด
 มีศาล เทพารักษ์จีน ชื่อว่า ปุณเภา กัง เป็น ตึก เก่งจีนใหญ่ ใน
 จังหวัด ท้องตลาด ใน ประตูนี้ เรียกว่า ท้องตลาดจีน ข้าง ปลายถนน
 จาก ตึกริม น้ำไป ข้างด้านใต้ มีถ้ำกระโดง คันทัน มีตพาน ข้ามค่อไป
 เป็น ถนนใหญ่ กว้าง ประมาณ ๔ วา เป็น ถนน ริมคลองไป
 ประมาณ ๑๑-๑๒ เส้น มีวัดไทย ตั้ง อยู่ ฟาก ถนน วัดหนึ่ง ชื่อ
 วัด คานี้ อุโบสถ ทำตายหมด มีกุฏิ ฝากระดาน มุง กระเบื้อง ๒ หลัง แผลด

มีพระพุทธรูปแถว ๆ ตั้งอยู่หลายองค์ ประดับด้วยเครื่อง ตก แต่ง
 เป็นของจีน เพราะกับดินจีน ที่เมืองตานีนั้น เป็นลัทธิใน
 พระพุทธศาสนา แขงแรง ได้ช่วยอุปถัมภ์ในวัดนั้น บริเวณวัดนี้
 รั้วไม้ไผ่ ประตูดัดด้วยไม้กระดานสลักเป็นราหูคาบจันทร์
 มีพระสงฆ์อยู่ในวัดนั้น ๑๑ รูป ในท้องถนนที่ว่ำนี้นี้ต่อไปตาม
 ลำคลองตลอดไปจนถึงท่าหน้า ซึ่งจะขึ้นบ้านพระยาตานี ระยะทาง
 ตั้งแต่วัดประมาณ ๒๕ เส้น ตามริมถนนข้างตะวันออก มีบ้านเรือน
 ราษฎร เป็นหมู่รายเรียงไป ตามริมถนนมีสวนมะพร้าว เรียงรายตลอด
 ที่ท่าหน้าบ้านพระยาตานีนั้น มีบันไดไม้ลงไปในน้ำกว้างประมาณ ๘ คอก
 มีโรงจากอยู่ ๒ ข้าง ๒ โรง มีเสาธงสูง ๖ วา ชักธงช้าง ตรงไป
 ทางทิศตะวันออก เป็นถนนพื้นทราย กว้างประมาณ ๘ วา ข้างถนน
 ด้านใต้ มีตึกหลังคามุงกระเบื้อง เป็นตึกขายสินค้าต่าง ๆ ห้างหนึ่ง
 ต่อไปเป็นโรงจาก ราษฎรขายของผ้าแซก แดเครื่องใช้ต่าง ๆ
 ตลอดไปจนถึงรั้วบ้านเจ้าเมือง ข้างถนนฝั่งเหนือมีโรงจาก
 ขายของผ้าแซก แดเครื่องใช้ต่าง ๆ เข้าไปประมาณ ๓ เส้น แล้ว
 เป็นทุ่งว่างเปล่าไป ตามน้ำโรงร้านขายของ ๒ ข้างถนน มีขยาบ
 บ้าง ม้ามาตั่งบ้าง ขายของตุ๊กไม้ขนม แดเครื่องใช้ต่าง ๆ ถนนใหญ่
 ตั้งแต่ท่าหน้าถึงบ้านเจ้าเมือง ทางประมาณ ๖ เส้น ถึงประตู
 บ้านเจ้าเมืองชั้นนอก หันหน้าตรงไปทิศเหนือ รั้วบ้านชั้นนอก

ทำด้วยไม้บงขัด และยาวประมาณ ๓๐ วา สูงประมาณ ๘ ศอก
 ประตูไม้ติดกันเป็น ๓ ประตู ๆ ใหญ่กลาง ประตูเล็ก ๆ ข้าง แล้ว
 มีรั้วบ้านอีกชั้นหนึ่ง เป็นกำแพงอิฐสูงประมาณ ๕ ศอก มี
 ประตู ๓ ประตู ๆ ใหญ่สูงประมาณ ๓ วา ในด้านระหว่างกำแพง
 ๒ ชั้นนั้น เป็นลานทรายกว้าง ๑๒ วา ตั้งแต่ประตูชั้นใน
 ไปถึงหน้าหอหนึ่งประมาณ ๑๕ วา หอนั้นมี ๓ ห้อง ๒ หลัง ๆ
 นอกนั้นชื่อ ๖ ศอก มีเจดีย์รอบเตาเจดีย์ดงดิน เต่าใน
 ประทาน มีชื่อคักคักแขวน ใต้ชื่อตรงเตามีบัว หลังในชื่อประมาณ
 ๘ ศอกเจดีย์รอบ ยกพื้น กระดานสูงจากพื้น หลังนอกประมาณ ศอกคืบ
 มีชั้นตึกที่เจดีย์ดงมา อีกชั้นหนึ่งประมาณ ๑๖ นิ้ว จึงถึงพื้น
 ชั้นนอกปูด้วยกระเบื้องหน้าจั่ว ที่หอหนึ่งหลังในมีฝากระดาน
 ทำเป็นเพดานแซก ที่ห้องกลางมีเพดานกันห่างเป็นตับเต ออกมา
 ห้องหนึ่ง ที่หลังเพดานเตได้ หลังคามุงกระเบื้องซ้อน เป็นรูป
 บันหยายาวประมาณ ๗ วา ๒ ศอกทั้งเจดีย์ เรือนข้างในที่เป็น
 เรือนอยู่ แต่เป็นล่อนผู้หญิงนั้น มีอีก ๒ หลัง ที่หอหนึ่งนั้นเพดาน
 ตกแต่งด้วยโคม หวดโคม หม้อดีต่าง ๆ พื้นชั้นบนปูพรมชั้นล่าง
 ลาดเลื่อกระจุต มีเก้าอี้โต๊ะฝรั่ง ห่มปูด้วยผ้าลาดแดง ในบริเวณ
 บ้านชั้นในนั้น เป็นพื้นทราย อากาศร้อน มีต้นไม้เรียงรายร่มเงา
 ตามสมควร ที่หอหนึ่งชั้นล่างมีรถตอกกีดหลังหนึ่ง ที่ตรงประตู

หน้าบ้านเจ้าเมือง ออกไปข้างด้านเหนือไปทางทุ่งห่างประมาณ ๓ เส้น
มีสระหนึ่ง เป็นศาลาหลังคามุงกระเบื้อง รูปเป็นกระโจมแขก
ประมาณ ๕ วา ๔ เหลี่ยม ตามถนนหน้าบ้านเจ้าเมือง มีต้นไม้
ปลูกเป็นจันทระ

อนึ่งด้านหน้าเมืองด้านนี้ ตั้งแต่ท่าบ้านเจ้าเมืองขึ้นไปหน่อยหนึ่ง
เดียวเป็นแหลม ขึ้นไปทางตะวันออกมีบ้านรายเรียงตามลำคลอง
ด้านนี้ฝั่งตะวันออกที่ตรงท่าบ้านกับต้นจันทน์มีเรือนราษฎร ๒ ห่อม
๓ ห่อม มีสวนมะพร้าวรายไปเป็นอันมาก ถัดขึ้นไปมีคลอง
มีวัดไทยอีกวัดหนึ่งชื่อวัดใหม่มีพระสงฆ์ ๔ รูป เหนือตรงบ้าน
เจ้าเมืองขึ้นไป มีโรงทำกระเบื้องเผากระเบื้องหมู่หนึ่ง ก่อตั้ง
ประมาณ ๑ เส้น ถัดไปอีกหน่อยมีโรงปั้นเผาไห โถง
อีก ๒ หมู่ทำคล้ายกันกับเมืองสงขลา เป็นพวกจีนเรียนมาแต่
เมืองสงขลา ปลายน้ำด้านนี้ไปแยกที่เมืองระแงงแต่เมืองยะดา

จำนวนบ้านจำนวนคน

ที่ปากอ่าวเมืองด้านนี้ แหลมริมฝั่งข้างตะวันออกมีโรงเรือน
จากราษฎรประมาณ ๕๐ หลังคนประมาณ ๒๐๐ คน ถัดไปอีกหน่อย
หนึ่งข้างฝั่งตะวันออกมีโรงเรือนอีกหมู่หนึ่งประมาณ ๘๐ หลัง หมู่
บ้านรายทางโรงเรือนตลอดถนนขึ้นบ้านเจ้าเมืองประมาณ ๒๐๐ หลัง

คน ประมาณ ๑๐๐๐ คน หมู่บ้านตามลำน้ำแฉตามสวนที่หายไป
 ในอาณาเขต เมือง ตานี รวมโรงเรือนบ้านราษฎรในเมืองตานี
 จะเป็นประมาณ ๓๐๐๐ หลัง เป็นคนประมาณ ๒๐๐๐๐ คน
 เคษ ถ้าจะคิดแบ่งคนเป็นชาติ จะเป็นแขกประมาณสองหมื่นเคษ
 จีนประมาณ ๖๐๐ คน ไทยประมาณ ๒๐๐ คน พวกราษฎร
 ในเมืองตานี ไม่ต้องเสียค่าด้วยค่าอากรสิ่งใด เป็นแต่ต้องเสีย
 ค่าเรียกรายทำต้นไม้ทองเงินส่งกรุงเทพ ฯ ตามปีครั้งหนึ่งคนละครั้ง
 เหยียน เก็บไม่ว่าภาษาใดตามที่อาศัยอยู่ในเมืองตานีนั้น ในเมือง
 ตานีมีผู้ว่าราชการคนหนึ่งเป็นเจ้าเมือง เป็นบุตรพระยาตานี
 คนก่อน ได้ภรรยาหลวงเป็นบุตรพระยาถนันทน์เดียนี่ มีผู้ช่วย
 คนหนึ่งเป็นอาพระยาตานีเดียนี่ เป็นผู้ช่วยบำรุงพระยาตานี
 จัดการบ้านเมือง นอกนั้นไม่เห็นมีใคร มีแต่กรมการญ่าบ่าวไพร่
 ใช้ดรรชนีอีกหลายคน พระยาตานีคนนี้เป็นคนหนุ่ม อายุได้ ๓๐ ปี
 ลักษณะพูดจาเรียบร้อย ถ้าทางเป็นคนฉลาดในบา ๆ พูดจาถูกต้อง
 เป็นคนมีกิริยาเคารพยำเกรงแข็งแรงไม่ถอยศรัทธา แต่ไพร่บ้าน
 พลเมืองเกรงกลัวมาก มีบ่าวตามตัง ๕๐-๖๐ คน ตามประเพณี
 บ้านเมือง พระยาตานีนั้นแต่งตัวนั่งกางเกงแขกนุ่งได้รังผ้า ได้เสื้อ
 แพรแขกโพกหัวไม่ได้ใส่เกือก อาศัยเป็นผู้ใหญ่อายุประมาณ ๔๐ ปี
 เคษ เป็นคนไม่สู้มีราศีก็จริงอยู่ แต่ทำทางเป็นคนฉลาด

เรียบร้อย กิริยาสนิทสนมกับพระยาตานีเป็นอันมาก แต่งตัวนุ่งโจง
ใหม่ได้ เสื้อผ้าตัดทาดำโปกผ้า ไม่ได้ใส่เกือก พวกกรรมกร
อีก ๒-๓ คน นั้นเป็นคนหนุ่มหน้าตาหมดจด นุ่งโจงใหม่บ้าง โจงผ้าบ้าง
ได้เสื้อโปกผ้า พวกบ่าวไพร่นุ่งโจงใหม่บ้าง ผ้าบ้าง มีผ้าขาวม้า
ใหม่บ้าง ด้ายบ้าง ซับโง ผ้าโจงบ้าง คาดพุงบ้าง ที่ได้เสื้อบ้าง
แต่เนื้อเป็นพื้น ราษฎรผู้ชายนุ่งโจงใหม่บ้าง นุ่งขาวม้าใหม่ทั้งต่าง ๆ
โปกผ้าบ้าง ไม่โปกผ้าบ้าง ผู้หญิงนุ่งโจงใหม่บ้าง โจงด้ายบ้าง
คาดนมผ้าขาวม้าใหม่บ้าง ผ้าขาวม้ายาวบ้าง ราษฎรที่เดินอยู่
ตามท้องตลาดถนนต่าง ๆ ไม่รู้เป็นคนจนนัก แต่ไม่ว่าจะมีมาก
คนเดินต่าง ๆ ไม่หนาแน่น พวกจีนนั้นก็อยู่แต่ในหมู่ตลาดจีน
คนไทยมีอยู่ในวัดบ้าง

ผลประโยชน์แก่การหาเงิน

พวกแขกทำนา เกดือ ทำสวน ทำนาเช่าบ้าง เล็กน้อย ทำปดบ้าง
ต้องเรือกำเหนือบ้าง ทำเหมืองทอง รับตั้งดินค้าแก่จีนบ้าง
ขายของทอดผ้าบ้าง พวกจีนตั้งค้าขายรับตั้งดินค้าเช่าออกจากเมือง
ทำเหมือง ต้มบุ๋ก ทำภาษี บัน หม้อ บัน อีฐ พวกไทยเป็นคนเพริดหนี้
ไปอยู่อาไศรยเป็นต้น แลไปทำมาหาเงินอย่างพวกแขก แลช่วย
พวกแขกทำ

สินค้าใหญ่ที่ซื้อขายแต่จำหน่าย ออก เกิดเป็นใหญ่ น้ำมัน
มะพร้าว มะพร้าวห้าว ทองทราย ต้มบุ๋ก สินค้าเหล่านี้ของที่ซื้อขาย
ในเมืองแต่ตลาด เข้าปลาเครื่องเทศเครื่องหอม แดของสดคาว
ผักสดผลไม้ขนมต่าง ๆ ผ้าโสร่งผ้าโพกผ้าห่อผ้าต่าง ๆ เครื่องทอง
เหลืองเครื่องหม้อเครื่องไห เครื่องใช้สอยต่าง ๆ จำนวนราคา
ดังของในตลาด ทองคำทรายหนัก ๑ ตำลึงแซก คือ ๒ บาท ๒ ตำลึง
เพียงไทย เป็นเงิน ๒๖ เหรียญ ต้มบุ๋กขาวหาบละ ๒๑ เหรียญ
ต้มบุ๋กดำหาบละ ๑๐ เหรียญ เกิดถั่วเขียวแซก ๑ เพ้า ๒ ถั่วเขียว
ไทย ราคา ๑๒ เหรียญ น้ำมัน มะพร้าวหาบละ ๘ เหรียญ
สินของที่ขายเป็นต้นว่า ผ้าต่าง ๆ ผ้าม่วงไทย ผืนละ ๕ เหรียญ
ผ้าโสร่งไหมตั้งแต่ ๔ เหรียญถึง ๖ เหรียญ ผ้าโสร่งค้ายกุดหนึ่ง
ตั้งแต่ ๑๐ เหรียญถึง ๑๒ เหรียญ ผ้าขาวม้าไหมผืนละ ๓ เหรียญ
ถึง ๕ เหรียญ ผ้าขาวม้าค้ายกุดละ ๘ เหรียญถึง ๑๐ เหรียญ
ผ้าขาวม้าไหมผืนละ ๒-๓ เหรียญ ผ้าห่อผ้าค้ายกุดละ ๖ เหรียญ
ถึง ๑๐ เหรียญ

ภาษีอากรในเมืองตานี มีอยู่แต่ภาษีฝิ่น บ่อนเบี้ยเคาส์รา
ภาษีน้ำมันมะพร้าว นอกนั้นไม่มีภาษี เจ้าภาษีฝิ่น เคาส์รา
น้ำมัน พระยาตานี ตั้งให้จีนต้นจุหลายคนที่ หลวงสุนทรภักดีรับผูก
เจ้าภาษีได้ ให้เงินผลประโยชน์แก่เจ้าเมือง ตามสมควร

อนึ่งในเมืองตานีนี้ มีเหมืองทองคำหลายตำบลไปข้างปลายน้ำ
เมืองระแงะ เหมืองดีบุกหลายแห่งไปข้างเมืองยี่ริง

เรือค้าขายของคอเวอนเมนต์ มีอยู่ดำหนึ่งเป็นเรือปริกอินดิน
คือเรือเต่าครั้งมีเพลาขวาง ได้เคยบรรทุกสินค้าไปขายที่เมือง
สิงคโปร์ ในเวลานี้เรือจำเรือนี้อยู่ลงจอดกำลังมาทอดบรรทุก
เกลืออยู่ที่อ่าวตานี เรือจีนเรือแขกที่เป็นเรือคทาเรือปากใต้เล็ก ๆ
ค้าขายอยู่ที่ปากอ่าวเมืองตานีนี้หนึ่งประมาณ ๔๐ ลำ เรือที่
พดเมืองหากินค้าขายอยู่ในเมือง ออกไปหาปลาที่กลางทะเลเป็นต้น
วันหนึ่งประมาณ ๕๐-๖๐ ลำ เพราะที่อ่าวเมืองตานีนี้ มีลม
เรียกว่าแตนต์แอนต์ซิบรีชอยู่เสมอเนื่อง ๆ คือเวลาเช้าเป็นลมพัดออก
จากปากอ่าว เวลากลางวันเป็นลมพัดเข้ามาในอ่าว เรือหากินถ่าน
เข้าออกได้สะดวก เรือที่ใช้ในเมืองนั้นเป็นเรือใหญ่เล็กหลายอย่าง
รูปคล้าย ๆ เรือฉลอมบ้าง เรือดำบัน มีราวกระเชงบ้าง ที่เป็น
เรือใบมีไม้เป็นขอที่สำหรับรับใบที่หัวเรือเป็นการแปลก เรือ
สำหรับยศเจ้าเมือง หัวเป็นนกใหญ่ท้ายเรือเป็นหางนก มีหาง
เสือขงข้างปัก เป็นเรือโกลีใช้คนนั่งพายบนกระตงหน้า ๑๑ กระตง
ท้าย ๓ กระตง คนถือท้ายคนหนึ่ง ถือหางเสือคนหนึ่ง
ที่กลางกระตงข้างหน้าเรือนั้นมีไม้แขวนธงใหญ่ ๑ ธง กทมโค
ประมาณศอกหนึ่ง เมื่อเวลาเรือเดิน ศิษย์ย่ำหัวเป็นพัก ๆ

ผี พาย ขานยาว อย่าง แหก ตั้ง กี่ว กี่ว เด่ม พาย นั้น รูปเหมือนใบโพธิ์ ๆ
 ปดาย ค้ำ เป็น ลูก คดัก สำหรับ มือ ถือ พวก แหก ที่ พาย เรือ นั้น
 แต่ง ตัว ตาม ธรรมเนียม บ้าน เมือง หนึ่ง ห่ม แต่ แหก พาย ไม่ ใส พาย อ่อน
 แด เบา เลย เรือ เดิน เร็ว มาก กว่า เรือ ยาว ใน กรุง เทพฯ แต่ มี เรือ
 สำหรับ ใส สร้อย ของ เจ้า เมือง อีก รูป คล้าย กัน เป็น รูป หัว หาง นก
 บ้าง ทาสี ทั้ง ดำ บ้าง เป็น เรือ ลำ นั้น ยาว ๆ บ้าง เป็น ทำ นอง
 เรือ รว กระแส บ้าง ใส คน หนึ่ง กระทง พาย ทั้ง ดั้น

จำนวน เงิน ครา ที่ ใส กัน ใน เมือง ตัว นั้น ใส เงิน เหรียญ เมกลีกัน
 เป็น โท่ง มี เบี้ย ต้ม กุดม เจาะ รู กดาง คล้าย แป๊ะ จิ้น กตม โต
 ตูญ ได้ หนึ่ง หนึ่ง กับ กระเบียด เศษ รู ใน กว้าง ตูญ ได้ กิ่ง หนึ่ง กับ กระเบียด
 น้อย มี อักษร แหก ทั้ง สอง หน้า ราคา ๑๒๐ เป็น ก้อน ๔ ก้อน
 เป็น โท่ง ๒ โท่ง เป็น เหรียญ เมกลีกัน เงิน บาท ก็ ใส ได้ แต่ ไม่ ใคร
 จะ คดอง

อาหาร

หมู เป็ด ไก่ ปลาสด ปลาแห้ง เนื้อโค เนื้อ กระบือ เนื้อ แกะ
 ผักปลุก ผักป่า พัก แต่ง ถั่ว ต่าง ๆ ผลไม้ ที่ เรียน มังคุด ฝรั่ง
 มะม่วง มะปริง มะปราง ขนุน จำปาศะ ต้มจุก ต้มโอ เจาะ น้อย หน้า
 ขนมห่าง ๆ อย่าง แหก เป็น อัน มาก

ความวุ่นเหิน

ราษฎร กรมการ มีความสุขสบาย เพราะไม่มี การ กดขี่ ดึงไค
 ราษฎร ต่าง คน ทำ มา คำ ขาย เจ้าเมืองไม่ได้ เบียดเบียน ดึงไค
 เปน แต่ ขอแรง เปน ครั้ง เปน คราว ไพร่ บ้าน พลเมือง ใจดี รอย เหมือน บ่าว
 ทาส ใน บ้าน ราษฎร รักใคร่ พระยาตานี้ วิถี ธรรมเนียม การ บำรุง
 บ้าน เมือง สิ่งใด อาไศรย เขาแบบ อย่าง เมือง กงตันตัน พระยาตานี้
 ไป มา ที่ เมือง กงตันตัน เสมอ เนื่อง ๆ เพราะภรรยา ที่ เปน บุตร พระยา
 กงตันตัน นั้น มิได้ มา อยู่ เมือง ตานี้ พระยาตานี้ ต้องไป หา ที่ เมือง กงตันตัน
 หนึ่ง ใน ปีนี้ โค กระบือ แพะ แกะ เปน อัน ตราย เกิด โรค เหมือน อย่าง
 เมือง สงขลา โดยมาก แผ่นดิน ที่ เมือง ตานี้ เวลานี้ อากาศ ร้อนจัด
 เพราะ เวน ที่ ทราย ถ้าแดดจัด ก็ ร้อน ยิ่ง นั้ ถ้าฝน ตก ค่อย สบาย

เมือง กงตันตัน

ไชยภูมิที่

เรือ สยามณพด ทอดสมอ หน้าอ่าว เมือง กงตันตัน ด้านวัน ออก เขียงเหนือ
 น้ำลึก ๙ ศอก ห่าง แหตม ทราย ประมาณ ๒๐ เส้น แลเห็น
 แหตม ทราย ขวาง ปากอ่าว ออก มา ทาง ด้านใต้ แล ตามฝั่ง

มีต้น มะพร้าว เต็มไป ตลอด ที่ ปาก อ่าว ปลาย แหถม ทราย ตรงไป
 ถึง เกาะกลาง ปาก อ่าว กว้าง ประมาณ ๒๕ เส้น ตั้งแต่ ปลาย แหถม
 ทราย เข้าไปถึง ชายฝั่งได้ ประมาณ ๓๐ เส้น แหถม ทราย นั้น
 เป็น หาด ทราย เตี้ย ๆ เต็มไป แม่น้ำ เลี้ยว อ้อมไป ตอน ตก เขียงเหนือ
 มีเกาะเล็ก ๆ ซ้อนกัน ๔ เกาะ ข้างฝั่งได้ มีคลอง แยก ลง ทะ
 ลาม คลอง ตั้งแต่ใน ปาก อ่าว แดง น้ำ เข้าไป มี ต้น มะพร้าว
 แถบ บ้าน คน อยู่ใน ส่วน เรียง ราย ทั้ง สอง ฝั่ง เป็น อัน มาก คู่ ต้น มะพร้าว
 ยอดงาม ใบงาม เจริญ เหมือน เกาะ สมุย ทาง เข้าไป ประมาณ ๑๕๐ เส้น
 ถึง ที่ บ้าน คำน ชั้น นอก คัด ถึง สูง เข้าไป อีก ประมาณ ๖๐ เส้น ถึง
 เกาะใหญ่ กลาง ลำ น้ำ อีก เกาะ หนึ่ง พอ เลี้ยว เกาะ ไป ถึง บ้าน คำน
 ชั้นใน มี แหถม เป็น หาด ทราย ข้าง ฝั่ง ได้ ยื่น ออก มา ขึ้นไป อีก
 หน่อย หนึ่ง จึง ถึง บ้าน กลัดตัน ที่ กลาง แม่น้ำ นำ เมือง เป็น ไซด ทราย ต้น
 คืด ระยะทาง ตั้งแต่ ปาก อ่าว ถึง เมือง ประมาณ ๔๐๐ เส้นเศษ เรือ
 พาย อย่าง เร็ว ทวน น้ำ ๒ โมง ครึ่ง ถึง เมือง แม่น้ำ กว้าง ตลอด
 เข้าไป ถึง นำ เมือง ๑๕ เส้น เวลา น้ำ ลง จืด ถึง ที่ เรือ จอด
 เวลา น้ำ ขึ้น จืด ถึง หัว เกาะ ชั้น นอก หมู่บ้าน เมือง กลัดตัน อยู่ ฝั่ง ได้
 ที่ ทำ ขึ้น มี บรรได ไม้ กว้าง ประมาณ ๓ วา คัด ถึง สูง ๓ วา ฉาย ถนน
 ลาด ลง มา ถึง ทำ ขึ้นไป มี ถนน ตรง ยาว ไป ข้าง ทิศ ได้ กว้าง
 ประมาณ ๘ วา ขึ้นไป ประมาณ ๓ เส้น มี ถนน เล็ก แยก กว้าง

ประมาณ ๓ วา ได้เข้าไปข้างตะวันตกประมาณ ๒ เส้น ถึง ตึก กงดี
 เป็น ตึก จีน สอง ชั้น ด้าน หลัง แผลด หัน หน้า ออก ถนน ทาง ทิศใต้
 มี ตึก แวด แด กำแพง ด้าน ตะวัน ออก ตาม ถนน ตึก กงดี นั้น ข้าง ริมแม่น้ำ
 มี บ้าน เรือน โรง ราษฎร อยู่ ติด กัน เป็น อัน มาก ข้าง ถนน ด้าน ใต้
 ตรง ตึก กงดี มี ตลาด ปลูก เป็น โรง จาก ๖ หลัง ๆ ละ ๙ ห้อง ติด กัน เป็น
 หมู่ใหญ่ ชาย คา ต่อ กัน เป็น ตรอก ทาง เดิน พื้น ทราย ใน ตลาด หมู่
 ใหญ่นี้ เป็น ร้าน ขาย ของ จน มา ถึง เป็น เวลา ทั้ง ดั้น สิ่ง ของ ใน
 ตลาด ใหญ่นี้ ขาย กัน ผัว แยก ดิน คา เครื่อง แห้ง เครื่อง ใช้ ต่าง ๆ
 เป็น ร้าน ๆ ไม่ ประปน การ คา ขาย กัน

ข้าง ปลาย ถนน หน้า ตึก กงดี ทิศ ตะวัน ตก ไป ออก ถนน ใหญ่ ยื่น ตรง
 ขึ้น ไป ข้าง ทิศ ใต้ ถึง บ้าน เจ้า เมือง ถนน กว้าง ประมาณ ๖ วา
 ข้าง ถนน นั้น ด้าน ตะวัน ออก จด ตลาด หมู่ใหญ่ ข้าง ตะวัน ตก มี ตลาด
 อีก หมู่ หนึ่ง ๕ หลัง ๆ ละ ๖ ห้อง มี ชาย คา เป็น ตรอก ทาง
 เดิน ไรย ทราย เหมือน กัน ตลาด หมู่ นี้ ขาย แต่ ด่วน ผัว แยก เป็น ผัว แพร
 ค้าย ชั่ง ตี พิมพ์ ต่าง ๆ เขียน ชั่ง เต็ม ไป ทั้ง ตลาด ๆ เป็น ร้าน ๆ
 ไม่ ประปน กัน สิ่ง ของ ร้าน เหล่า นี้ เป็น ร้าน จน ของ มา ขาย เป็น เวลา ทั้ง ดั้น

ใน ระหว่าง กว้าง ถนน ที่ ตรง ไป บ้าน เจ้า เมือง นั้น ตั้งแต่ มุม ตึก
 กงดี ไป นี้ ร้าน คัง มา ปัก เพิง เต็ก ๆ ยาว ประมาณ ๑ เส้น ขาย ของ
 เบ็ดเตล็ด เป็น ของ สด คาว ผลไม้ จน มด ดอกไม้ สด เป็น ต้น ร้าน เต็ก

ตั้งเพิงตั้งนี้ ในหม่นนั้น ประมาณ ๔๐-๕๐ รำน ข้างปลายถนน
ด้านใต้หน้าบ้านเจ้าเมือง มีถนนเดียวไปข้างทิศตะวันออก ไปทะลุ
ออกถนนใหญ่ที่ขึ้นจากท่า ถนนมีกว้างลึก ๖ ศอก ถนนข้าง
เหนือจดตลาดหมื่นใหญ่ ข้างถนนข้างใต้มีร้านตั้งเป็นโรงแถว
เดียวกันเป็นห้อง ๆ ๑๙ ห้อง ชายฝั่งของเครื่องทองเหลือง
เครื่องผักกูด เครื่องเหล็ก เครื่องดินปั้น แด่ชายดินคำต่าง ๆ
โรงขายของเหล่านี้เป็นของขายอยู่กับที่ ไม่ได้ขนไปมา

ที่ถนนใหญ่ตั้งแต่ทำนายนับตรงขึ้นไปประมาณ ๑๐ เส้น ถึง
บ้านพระยาจางวางข้างฟากถนน ด้านตะวันออกเป็นสนามที่กว้าง
ประมาณ ๓ เส้น ยาวประมาณ ๖ เส้น เป็นที่ซึ่งทำพลับพลา
รับเสด็จครั้งก่อน ถัดสนามนั้นเข้าไปเป็นสวนหมาก สวน
มะพร้าว ที่หน้าบ้านเจ้าเมืองมีถนนตัดไปข้างตะวันออก มีคอกสุหร่าย
หนึ่ง รูปเป็นหลังคามุงกระเบื้อง สูงประมาณ ๑๐ วา กว้าง
ประมาณ ๕ วา และมีถนนข้างตะวันตกเป็นบ้านเรือนราษฎร
เป็นอันมาก ที่หน้าบ้านพระยาจางวางนั้น มีรั้วบ้านทำด้วยไม้
กระดานสูงประมาณ ๓ วา ยาวตามหน้าบ้านประมาณ ๓๐ วา
มีประตู ๓ ประตูติดกัน ประตูใหญ่อยู่กลาง ประตูเล็ก ๒ ข้าง
ประตูใหญ่สูงประมาณ ๕ วา เข้าไปในกำแพงชั้นนอก ข้างตะวันตก
มีโรงปั้น มีปั้นเหล็กหล่ออย่างเก่า กระสุนประมาณ ๔-๕ นิ้ว

ทั้งไว้ใช้ไม่ได้ประมาณ ๑๑-๑๒ กระบอก แล้วมีโรงเรือ
 โรงงาน ๒ หลังแปด ยาวประมาณ ๗-๘ วา มีเรือใบต
 ฝรั่งอยู่ ๔ ลำ ข้างตะวันออกมีต้นมังคุดอยู่หมู่หนึ่ง ใน
 ระหว่างกำแพงชั้นนอกประมาณ ๑๒ วา ถึงกำแพงชั้นในเป็นไม้
 กระดาน สูงประมาณ ๖ ศอก มีประตู ๓ ประตู ๆ ใหญ่
 อยู่กลางประตูเล็กอยู่ ๒ ข้าง ประตูใหญ่สูงประมาณ ๓ วา
 ในถานกำแพงชั้นในข้างตะวันตก มีหอสดมภ์สำหรับนมาต
 เป็นหลังคา ๒ ชั้น ๒ หลัง กว้างยาวประมาณ ๗ วา
 ข้างตะวันออกมีศาลาโถง ยกพื้น ๕ ห้อง เชื้อเพลิงรอบมุงกระเบื้อง
 ไทย ถานชั้นในกว้างประมาณ ๑๒ วา มีหอหนึ่งหมู่หนึ่ง ๒ หลัง
 มีหลังขวาง ๒ หลัง ชื่อ ๘ ศอก ๓ ห้อง เชื้อเพลิงรอบติดกัน
 ทุกหลัง แต่หลังนอกเล่าในประธานไม่มี เป็นชื่อคัตรับเส้า
 ครงเส้าตงมามีบัว เสาสี่เหลี่ยมตอกหลังเจียด หลังในยกพื้น
 กระดาน ๓ ชั้น ด้านทิศตะวันออกที่เชื้อเพลิงมีผนังปูน เชื้อเพลิง
 หลังคาในเป็นฝาเพ็ญมแขก มีประตู ๒ ประตู หลังคามุงจาก
 หลังนอกพื้นปูกระเบื้องนำว ข้างในแต่เห็นหลังคาอีกหลังหนึ่ง
 เครื่องประดับที่หอหนึ่งนั้น บนเพดานมีโคมหวดแขวนอยู่ ๔ โคม
 บนเพดานหลังนอกนั้น มีบันคาบคิลาหลายสิบบอก ที่พื้นข้าง
 ตะวันออกมีบันใหญ่ยาวคร่ำเงินอย่างแขก ยาวประมาณ ๖ ศอก

กระตุน ๓ นิ้ว ๔ กระบอก มีกุ่มข้าง ๒ หน้า ๓ หลัง
มีเด็ดยัง แยก อย่าง ๑ อัน พืชบน ปุพรม มีแท่นสำหรับว่าราชการ
อยู่แท่นหนึ่ง กว้าง ยาว ประมาณ ๖ ศอก มีเกาอี้ไม้ ไม้จันทน์
๔ เก้าอี้ พืชต่าง ถัดลง มาปุเดื่อ ถวดเตย

ที่บ้าน พระยาภักดีกันนั้น อยู่ตรง ถนน ข้าง ตลาด ด้าน ตะวัน ตก
หน้าบ้าน มีรั้วไม้ ไม้บง ไม้ตะเคียน สูง ประมาณ ๕ ศอก มี ประตู ๓ ประตู
ประตูใหญ่ อยู่ ถัดมา ประตูเล็ก อยู่ ๒ ข้าง ประตูใหญ่ สูง ๑๐ ศอก
ถ่าน กำแพง ชั้น นอก กว้าง ๑๐ วา ด้าน ตะวัน ออก มี โถง ๕ ห้อง
เจดีย์ รอบ ยกพื้น ใน ประทาน ๑ โถง ด้าน ตะวัน ตก มี เรือน
อยู่ ๓ หลัง ติดกัน มี ฝารอบ มุง จาก ถัด เข้า ไป มี กำแพง อีก ชั้น
หนึ่ง ทำด้วย ไม้ กระดาน สูง ๘ ศอก มี ประตู ๓ ประตู ใหญ่
อยู่ ถัดมา ประตูเล็ก อยู่ ๒ ข้าง ชั้น ประตูใหญ่ สูง ประมาณ ๓ วา
ด้าน ตะวัน ตก ข้าง ใน กำแพง มี เรือน เล็ก ๆ ๓ หลัง ติดกัน หลังคา
มุง กระเบื้อง ชาน ใน กำแพง ชั้น ใน กว้าง ประมาณ ๑๒ วา ถึง หอนั่ง
หมู่หนึ่ง ๒ หลัง กับ หลัง ขวาง อีก ๒ หลัง หอนั่ง ชื่อ ประมาณ
๘ ศอก เจดีย์ รอบ ติดกัน ทุก หลัง แต่ หลัง นอก เสา ใน ประทาน
ไม่มี เปน ชื่อ ศักดิ์ รับ เสา ตรง เสา ลง มา มี บัว เสา ๔ เหลี่ยม ดอก
หลัง เจียต เอา ฝา พิน รักษา เสา ไว้ ที่ ต้น เสา ๓ ศอก ทุก ๆ เสา
หลัง ใน ยก พื้น กระดาน ๒ ชั้น กรอบ พิน หนา กว่า พิน สูง ขึ้น มา

ประมาณ ๒ นิ้ว ทำด้วยไม้ตะเคียน ขัดเป็นมันเกลี้ยง เกดทุกแห่ง
งดงามดี พื้นหลังนอก ปูกระเบื้องหน้าวัด เติดยังหลังในเป็นฝา
เพยม แยก ทาสีใหม่เรียบร้อยดี มีประตู ๒ ข้าง ปิดผ้าลายวิจิตร
หลังคาเป็น ๒ ชั้น อย่างดูเหวา

ตำบลบ้านจำนวนคน

ที่เมืองกถันตัน ตำบลบ้านด่านชั้นนอก มีหมู่บ้านเรือนโรง
ประมาณ ๔๐ หลัง ตำบลบ้านด่านชั้นใน มีหมู่บ้านเรือนโรง
ประมาณ ๑๐๐ หลัง ที่หมู่บ้านตั้งแต่ถนนใหญ่ทำน้ำตลอดขึ้นไป
ถึงบ้านพระยาจางวาง แต่หลังตลาดไปข้างด้านตะวันตก ใน
หมู่บ้านซึ่งตั้งเป็นเมืองนั้น เป็นโรงเรือนจากหลังย่อม ๆ
ประมาณ ๒๐๐๐ หลัง คนที่ตั้งอยู่ในเมืองประมาณ ๘๐๐๐ คน
ตำบลตลาดจีน มีประมาณ ๑๐๐ หลัง บ้านเรือนโรงซึ่งตั้งอยู่
ตามนอกหมู่บ้านซึ่งตั้งเมือง อยู่ตามริมน้ำแฉะเรือกสวนไร่นา
ตามป่าเขา รวมเป็นบ้านเรือนโรงในเขตจังหวัดเมืองกถันตัน
ทั้งสิ้น จะเป็นประมาณสัก ๘๐๐๐๐ หลัง เป็นจำนวนคนทั้งสิ้น
ประมาณ ๓๐๐๐๐๐ คนเศษ ถ้าจะคิดแบ่งคนเป็นชาติ จะเป็น
แขกเดียดัก ๓๐๐๐๐๐ คน เศษนั้นเป็นจีนสัก ๕๐๐๐ คน
ไทย ๕๐๐ คนจึงรวมเป็นคนประมาณ ๓๐๕๕๐๐ คน

ราษฎรไทย จีน แวก ซึ่งตั้งอาศัยอยู่ในเมือง กัตตันนั้นไม่ต้อง
เสียตัวช่วยค่าอากรสิ่งใด ต้องเสียเงินสำหรับเรียกรายทำต้นไม้
ทองเงิน บรรณาการ ๓ ปีครั้งหนึ่ง คนละครึ่งเหรียญ ต้องเสีย
ทุกตัวคนไม่ได้เว้น

ในเมืองกัตตันนี้ มีพระยาจางวางคนหนึ่ง ตำแหน่งยศชื่อว่า
พระยาเทศาภิบาล ผู้สำเร็จราชการ เมืองคนหนึ่ง ตำแหน่งยศชื่อว่า
พระยาพิพิธภักดี เป็นบุตรพระยาจางวาง รายนามคนหนึ่ง
ตำแหน่งยศชื่อว่า พระโยธีประวิทย์ เป็นน้องพระยาจางวาง มีผู้ช่วย
คนหนึ่ง มีตำแหน่งยศชื่อว่า พระรัชฎาธิปัตย์ เป็นบุตรพระยา กัตตัน
มีผู้ช่วยอีกคนหนึ่ง มีตำแหน่งยศชื่อว่า พระนัครเวศนารักษ์ แลยังมี
ลูกหลานที่หนุ่ม ๆ หน้าตาหมดจดเป็นผู้ดีอีกประมาณ ๔-๕ คน
ตัวพระยาจางวางนั้น มีอายุมากประมาณ ๘๐ ปีเศษ เป็นคน
แข็งแรงไม่มีโรคภัย ผิดพรรณยังผ่องใส เดินได้ไม่ปดกเบียด
กิริยาเป็นคนฉลาดแต่ช่างพูด มักถามการจุลกิม เป็นคนใจ
โอบอ้อมอารี แต่มีดินแดนโบราณตุ่มักเป็นคนถือยศศักดิ์ มักจะเป็น
เพราะไม่ได้ยินไม่ได้ฟังอำนาจของเมืองอื่นประเทศอื่น หน้าใจจะเหมือน
คางคกครอบอยู่ในกระดาก แต่งตัวนุ่งโจงแพร เห็นกฤษ ข้างหนึ่ง
เห็นตะบัน หมากรอก ห่อหมากรอก ข้างหนึ่ง โปกผ้าไม่ได้ใส่เกือก ใส่เสื้อ

ประเดี๋ยวก็ถอด พระยาจางวาง^๕มีอำนาจมาก ราษฎรกลัวเกรง
 เป็นอันมาก ต้องไหว้ทุกคำพูด จนเดินไปมา ราษฎรต้องถ่มน้ำหลบ
 หลีก ราบ คานมี บ่าว ตาม^๕ ๒๐๐ คน พระยาถนันทน์ นั้น อายุ ๕๔ ปี
 เป็นคนฉลาด ทำทางเป็นนักเลง จะพูดจาเฉียบแหลม ได้ตอบ
 ค่อย คล้อยไปตาม ศิวิโดย มักไม่สู้เป็นคน ยศมาก นัก กิริยา
 รับรองก็เรียบร้อย แต่มีอำนาจมาก ตาม เพศ บ้าน เมือง เหมือนกัน
 แต่ง ตัว นุ่ง ไส้ รุ่ง แพร ได้เสื้อ กำมหยี่ แขน โปกผ้าไม่ได้ ได้เกือก
 รวยามุดา นั้น ดูเหมือนจะอ่อน กว่าพระยาถนันทน์ เป็นคนหน้าตา
 ไม่มีราศรี เป็นคนนิ่งไม่พูดจา น่าที่จะเป็นคนโง่ แต่เขา^๕ แต่งตัว
 นุ่ง ไส้ รุ่ง แพร ได้เสื้อ ตักหลอด เขียว แขนสั้น พระรัชฎานั้นเป็นคนหนุ่ม
 มีกิริยาเรียบร้อยคล้ายพวก เมือง ไทร ได้เสื้อ เขียวระยับ แล้ว
 เปลี่ยนเสื้อ กำมหยี่ พระนักรเศได้เสื้อ เขียวระยับแล้ว เปลี่ยนเสื้อ แพร
 เป็นคนหนุ่ม หน้าตา หมด จด ถูก หลานหนุ่ม ๆ อีก ๒-๓ คน เป็นคน
 คล่องแคล่ว หน้าตาดี ตลอดจน ถูก หลาน เด็ก ๆ ได้เสื้อ แพร บ้าง
 เสื้อผ้า บ้าง กรมการผู้ใหญ่ผู้น้อยที่เป็นคน อายุ มาก ๆ ก็มักใช้ถอด
 เสื้อ นุ่ง ไส้ รุ่ง แพร ที่หนุ่มได้เสื้อ แขน บ้าง เสื้อฝรั่ง บ้าง ที่เห็นบกฤษ
 ผ้า ไส้ รุ่ง คตุม บ้าง พวก บ่าวไพร่ นุ่ง ไส้ รุ่ง แพร บ้าง ผ้า บ้าง ถอดเสื้อ
 เป็น^๕ ฟัน พวก ราษฎร ดูเต็มไปทั้ง ตลาด แด ถนน ใน หมู่ จัง หวัด นั้น
 ทุกแห่ง ทั้ง ชาย ทั้ง หญิง ถูก เด็กเล็ก น้อย ชาย ชื้อ ของ เป็นคน แขน

แทบทั้งนั้น จะมีเงินเดินถนนสัก ๒-๓ คน มักเป็นเงินคนใช้
ของเจ้าเมือง

พวกราษฎร แขนงนั้น แต่งตัวนุ่งโจงกระเบนโจงผ้า ห่มขาวม้า
นุ่งขาวม้า ห่มโจงกระเบน ผ้า ผู้หญิงนุ่งโจงกระเบนโจงผ้า คาคอม
คลุมศีรษะด้วยขาวม้า ถายแพรบ้าง ถายผ้าบ้าง ไว้ผมมวย
ดูราษฎรพื้นเมืองถนัดคนเป็นคนไม่จนนัก มักนุ่งห่มผ้าไหมโดยมาก
อย่างแถวเงินที่ตุตก็มีผ้าห่มดี ๆ ติดตัวอยู่ไม่ต่ำกว่า ๒ ผืน ที่
บ้านจางวาง บ้านเจ้าเมือง เรียกว่าวัง ๆ หนึ่ง มีผู้หญิงที่ต้อง
ห้ามออกจากประตูบ้านไม่ได้ประมาณ ๒๐๐ คน เวลาที่ทำของ
เลี้ยง มีผู้หญิงชาววังยกมาจนถึงที่พักข้างนอก พวกแขกตั้งแต่
เจ้าเมือง กรมการ ตลอดจนราษฎร พุทธไทยไม่ได้เลย จะพูดได้อยู่ใน
หมู่บ้าน ประมาณสัก ๑๐ คน

ในหมู่บ้านที่เรียกว่าตลาดจีนนั้น ก็ไม่มีใคร จะเห็นเงินไปมา
เห็นแต่ห้าง ๆ คนไทยที่แต่งตัวอย่างไทยนั้นไม่ได้พบเลย

ผลประโยชน์ การหาเงิน

พวกแขกทำนา ทำสวน ทำปลา ทำเหมือง ทองเหมืองดิบ
แต่ทองคำต่าง ๆ แด่ค้าขายสินค้า แด่ตั้งร้านขายของ มีผ้าแต่เครื่อง
ใช้ตลอดจนถึง ของสดของคาว ขนมลูกไม้เป็นต้น คนจีนตั้งร้าน

ตั้งห้างรับสั่งสินค้าแต่ทำเหมืองดิบๆ คนไทยมักเป็นคนหนึ่งเพริศ
 เจ้าหม่อมขุนนางมาอาศัยอยู่โดยมาก คำขายช่วยแขกเหมือน
 แรก ในตำบลท้องตลาดเมือง กั้นกันออกไปนั้น ร้านผ้าหลายชนิด
 เป็นผ้าฝรั่งใหม่ ผ้าฝรั่ง ค้าย ผ้าขาว ผ้าเขียนสีสิ่งใหม่ ค้าย
 คัพพัพ ผ้าฝรั่งใหม่เขียนสีสิ่ง คัพพัพ ผ้าโพกเขียนสีสิ่ง คัพพัพ
 ผ้าห่อ ผ้าค้าย ถางแห้งมีผ้าม่วงไทย ผ้าเช็ดปาก ใหม่ ค้าย
 เสื้อกางเกงแขก ผ้าขาว ผ้าลาย ต่างๆ ใหม่ ค้าย เปิดร้านขาย
 ตั้งเป็นชนิดร้าน คัพพัพ คัพพัพ คัพพัพ คัพพัพ คัพพัพ คัพพัพ คัพพัพ
 กาคือพานเขียนหมากคัพพัพ แด่เครื่องเหล็กต่าง ๆ มีเม็ดพรา
 จอมเลี่ยมเป็นคัพพัพ เครื่องยา ดีเยี่ยม กระจาน กานพลู เป็นคัพพัพ
 ของดี หมากพลูผักปลา ขนมแขกต่าง ๆ หลายอย่าง ผลไม้
 เงาะทุเรียนมังคุด ลิ้มจุก กัด้วย ดอกไม้สด จำปาจำปีมะลิ กระดังงา
 สินค้าใหญ่ หวายตะค้า เข้าปลา น้ำมันยาง ดิบๆ หม้อไหมะพร้าว
 หนังสือโคกระบือ นอกนั้นเป็นสินค้าสิ่งของมาจากประเทศอื่น
 บ้างแต่ไม่มากนัก

จำนวนราคาสิ่งของในตลาด เข้าเปิดออก ๑๐๐ กันคัง
 เป็นเงิน ๘ เหรียญ คิดเทียบพิกัดในกรุงเทพฯ ๒๐๐ กันคัง
 เป็นเกวียน

สิ่งของที่ขายอยู่ในเมืองเป็นคัพพัพ ผ้าม่วงไทยผืนละ ๖ เหรียญ

ผ้าโดรงใหม่ตั้ง ๓ เหรียญถึง ๕ เหรียญ ถ้าเป็นผ้าทอมาจาก
ในวังเป็นอย่างดี ราคาตั้งแต่ ๖ เหรียญถึง ๑๐ เหรียญ ผ้าโดรง
ด้ายกุดหนึ่ง ราคาตั้งแต่ ๘ เหรียญถึง ๑๒ เหรียญ ผ้าขาวม้า
ใหม่ ๓ เหรียญถึง ๕ เหรียญ ผ้าขาวม้ายกุดหนึ่ง ตั้งแต่
๖ เหรียญถึง ๘ เหรียญ ผ้าโพกอย่างดีผืนละ ๒ เหรียญ
อย่างเลวราคากุดละ ๓-๔ เหรียญ ผ้าห่อใหม่ ๒ ผืน ๑ เหรียญ
ผ้าห่อยกุดหนึ่งตั้งแต่ ๔ เหรียญถึง ๕ เหรียญ ผ้าขาวม้า
เขียนสีผืนละ ๑ เหรียญ หม้อทองเหลืองรองพานแต่ไม่มีพานรอง
อย่างเล็กๆ ๕ อย่าง ตั้งแต่เหรียญหนึ่งถึง ๕ เหรียญ
หม้อทองใหญ่ตั้งแต่ ๒ เหรียญถึง ๖ เหรียญ กระทะทองแซก
๓ ใบ เภา ตั้งแต่ครึ่งเหรียญถึง ๓ เหรียญ สิ่งของเครื่องใช้
ดีเยี่ยมร้อยแผ่นราคา ๓๐ บาท ผลไม้มังคุด ๑๐๐ ละ ๒๐ บาท
ทุเรียน ๔๐ บาท ดอกมะลิพวงใหญ่ราคา ๕๐ บาท เงาะ ๑๐๐
ละ ๑๐ บาท ส้มจุก ๑๐๐ ละ ๓ บาท

ภาษีอากร เมือง กงหนัน มีอยู่แต่ภาษีเงิน เคาตุรา ภาษีน้ำมัน
ยาแดง ปลาแห้ง นอกนั้นไม่มีภาษี ภาษีเหล่านี้เจ้าเมืองตั้งให้
จีนผู้หนึ่งเป็นกับตัน ว่ากล่าวพวกจีนแต่เป็นเจ้าภาษีเหล่านี้
เจ้าภาษีได้ให้เงินผลประโยชน์แก่เจ้าเมือง แต่ภาษีเงินเคาตุรา
รวมกันเป็นเงิน ๒๐๐๐ เหรียญ ภาษีน้ำมัน ๑๐๐ เหรียญ
ภาษีปลา ๒๐๐ เหรียญ

หนึ่งใน เมือง กัดัน ดันนี้ มีเหมือง ทอง คำคำบาด เขา ค่อ แคน
 เมือง ปาหัง ไปจากเมือง ๑๕ วัน มีคน ทำ ประมาณ ๒๐๐๐ คน
 เรือ คำขาย ของ คอเวอนเมนต์ มีอยู่ดำหนึ่ง เป็นเรือ สักกุนเนอ
 ๒ เสา เรือ นั้นไม่อยู่ เรือ ดิน คำขาย อยู่ใน เมือง กัดัน ดัน
 ปีหนึ่ง ประมาณ ๒๐ ลำ เรือ ที่ พลเมือง หากิน คำขาย อยู่มี ออกไป
 คือ อวน ตก เบ็ด จับ ปลา ที่ กลาง ทะเล เป็นต้น เป็นเรือ ๒ ชนิด
 เรือ อวน เป็นเรือ ใหญ่ ยาว ๖-๗ วา มีใบ เสา ๒ เสา ชนิดหนึ่ง
 เป็นเรือ ตก เบ็ด ตก เบ็ด มีใบ เสา เดียว ยาว ๓-๔ วา มีคน ๒ คน
 เรือ เหล่านี้ เคย ออก จับ ปลา ทะเล อยู่ เสมอ ทุก วัน ๆ วัน ละ มาก ๆ
 ประมาณ ๑๐๐ ลำ ออกไป จน ไกล ไม่ เห็น ผั้ว น้ำ ฤก ถึง ๑๐ วา
 ๑๒ วา เพราะ ที่ อ่าว กัดัน ดัน นั้น มีลม ที่ เรียก ว่า แตนด์ แนด ซึบ รัช
 คือ เวลา เข้า เป็น ลม พัด ออก จาก อ่าว เวลา ตก กลาง วัน ลม พัด เข้า
 มา ใน อ่าว เสมอ ทุก วัน เรือ ที่ เข้า ออก หากิน ดัง นี้ เป็น ที่ สดวก
 เสมอ เรือ ที่ ใช้ ใน เมือง นั้น เป็นเรือ ใหญ่ เด็ก หลาย อย่าง
 รูป เรือ นั้น คล้าย เรือ ฉลอม ที่ เป็นเรือ ไม้ ใช้ ทะเล มีไม้ เป็น ขอบ
 สำหรับ รับ ใบ ที่ หวี เรือ เรือ ยศ สำหรับ เจ้า เมือง นั้น เป็น
 เรือ ยาว เพียว เปดัย น้ำ หวี เรือ เป็น หวี นก ยุง คาบ กิ่ง กือ คอ ยาว
 งอน ขึ้น ไป สูง ท้าย เรือ เป็น หาง นก มี เก้ง ดัง ค่อน ท้าย รูป เป็น
 เก้ง พัง แต่ หน้า ต่าง กลม เด็ก คล้าย รั้ง นก พิดาบ รูป เรือ คล้าย

คอนโตดา คนพายนั่งปาก กระทบข้าง หน้า ๑๑ กระทบ ข้าง หลัง
 ๓ กระทบ มีคน ถือท้าย ๒ คน คน พายเรือ แต่งตัว
 ต่าง ๆ กัน ตาม ขรรคม เนียม บ้านเมือง พาย รูปเหมือนใบโพยาว
 ปลายแหลม ปลายดำมี ไม้ตูก คลักสำหรับมือถือ ฝีพาย ๆ แร่ง
 แต่ไม่แรง เหมือนฝีพายคานี เรืออีก ลำหนึ่ง สำหรับเจ้า เมือง
 ยาว ๖ วา ก้าง กว้าง แต่ เบียด น้ำ หัวเป็น เรือลำนี้ กระหมวด ยา
 ที่ กลาง ลำ มี เก้าอี้ ที่ นั่ง เคี้ยว ๆ ทำนอง ขรรคม้านี่ พระเทศ กว้าง
 ประมาณ ศอก คืบ ใช้คน พาย นั่ง กระทบ เหมือน กล่าว แล้ว แดเรือ
 มีอีก หลาย ลำ หัว กระหมวด ยาบ้าง หัว หาง เรือเป็น นก บ้าง เรือ
 ลำนี้ บ้าง เรือ ราว กระแส บ้าง ใช้คน นั่ง กระทบ พาย ทั้ง ด้าน
 เงินตราที่ใช้เมือง กลิ่น คัน นั้น ใช้เงิน เหรียญ เมกติกิน เป็นใหญ่
 มีเบี้ย ตีบุก ทำด้วย ตะกั่ว คล้าย แปะเงิน กดมสุญได้ กิ่ง ๑ กับ
 กระเบียด ครึ่ง รุกกลาง กว้าง สุญได้ กิ่ง นิ้ว มี ชักขร แหก ทั้ง สอง นิ้ว
 ๖๐ เบี้ย เป็น ก้อน ๔ ก้อน เป็น โขก ๒ โขก เป็น เหรียญ เมกติกิน
 แต่ชาวเมือง นั้น ชอบ ขายกัน มัก ได้ออก เงิน เหรียญ ถ้า นอกจาก
 เงิน เหรียญ มีตราบน คือเงิน เหรียญ เมือง สะเป มัก จะ เรียก
 ค่า แลกเงิน เหรียญ อีก เหรียญละ ๕๕ เบี้ย เงิน บาท ก็ใช้ ได้
 แต่ไม่ คล่อง

อาหาร

หมูเบ็ดไข่ ปลาสด ปลาแห้ง เนื้อโค เนื้อ กระบือ เนื้อแกะ ผัก ปดุก
ผักป่า ผักแดง ถั่ว ต่าง ๆ ผลไม้ทุเรียน มังคุด ดาต ฝรั่ง มะม่วง มะปริง
มะปราง ขนุน จำปาตะ ส้มจุก ส้มโอ เงาะ น้อยหน่า
ขนมต่าง ๆ อย่าง แรกเป็น อัน มาก

ความ

ในเมือง กตัญญูไม่มีใคร จะมี เพราะ ราษฎร ต่าง คน ต่าง กัน ทำ มา
ค้าขาย หากิน ถ้า เกิดทะเลาะวิวาทกัน ผู้ว่าราชการ ก็ใช้เปรียบเทียบ
กันเสียโดย มาก เหมือน กับ ความ เถา แก้ว ก่อ ลาว บ่าว ไพร ใน บ้าน

อนึ่งโจร ผู้ร้าย ที่ สุด ชั้ น ะโมย ก็ไม่มีใคร จะมี ใน บ้าน เมือง เพราะ
โทษ ะโมย ใน เมือง กตัญญู ลงโทษ แร่ นึก ถ้า ะโมย จับ ได้ ครั้ง เดียว
ที่ หนึ่ง ก็ ลงโทษ เขี่ยน โดย แร่ ถ้า จับ คน เดียว กัน นั้น ครั้ง ที่ ๒
ก็ ตัด นิ้ว จับ ได้ ครั้ง ที่ ๓ ประหาร ชีวิต มี คำ เตือน ภาๆ กัน ดัง นี้

ความ ร้อน เย็น

ราษฎร มีความ สุข เพราะ ไม่มี ความ เบียดเบียน กดขี่ สิ่งใด
ต่าง คน ทำ มา ค้า ขาย ได้ เป็น อาณา ประโยชน์ ของ ตัว เอง มาก ภาษี
อากร สิ่งใด ก็ ไม่ ต้อง เสีย เป็น แต่ เสีย ค่า คั้น ไม้ เงิน ทอง ๓ ปี

ตะกรัง เหยี่ยง เท่านั้น จะทำ มาค้าขายกัน ตั้งโตก็ไม่ม่ใจร ผู้ร้าย
 ผู้คนใน เมือง ก็ มาก เมื่อ การ เกณฑ์ขอ แรงเจ้า เมือง เปน ครั้ง คราว
 พอ ที่ จะ ผัดต เปลี่ยน กันไม่ เปน การ เด็ด ร้อน เจ้า เมือง ถือ เฮา ราษฎร
 เหมือน บ่าวใน บ้าน ราษฎร ใคร จะ มา รับ ใช้ ด้ รอย ตาม หลัง ก็ เปน ได้
 ใน เวลานั้น ที่ เรียก คน ประชุมใหญ่ ๆ เกิด เหตุ สิ่งใด ก็ คดี กดอง ยาวไป
 ใหญ่ ขึ้น มี เดียง กัง วาด ทัว ไปใน หมู่บ้าน คนใน บ้าน เหล่า นั้น
 ก็ มา พร้อ ม กัน ตาม แต่ เจ้า เมือง จะ ใช้ ด้ รอย ลักษณะ ความ คู้ ข ของ
 ราษฎร คด้าย กับ เมือง คำนี ที่ ว่า มา แล้ว ใน เมือง กถัน ตัน เวลานั้น
 โค กระบือ แพะ แกะ ต้ม ตาย เปน อัน มาก ใน ปี่น้ำ เข้าใน เมือง
 กถัน ตัน น้ำ กถัว จะ แพง เพราะ ขัด ดัน ด้วย โค กระบือ

เมือง นคร ศิริธรรมราช

ไชยภูมิ

เรือ สุริยมณฑล ทอด ส้มอ น้ำ อ่าว เมือง นคร ฯ ด้าน เหนือ น้ำ ฤก
 ๑๑ คอก ห่าง กว่า คดอง ประมาณ ๑๖๐ เส้น เรือ ต้อง จอด ห่าง
 เพราะ เปน หาด โคตม คั่น ออก มา โกง แด เห็น ชาย ผั่ง เขียว ๆ ดัง เกด
 เปน พุ่มไม้ ได้ แต่ ไม่ เห็น ใบ แด เห็น เขา หลัง ด้อม เมือง เขียว ๆ รอบ
 ไป เปน อัน มาก มี เขา หลวง เปน คั่น ข้าง ทิศ ตะวัน ออก เคียง ด้ นั้น

แต่เห็นแหดม กุดมพุท อยู่ไกลประมาณ ๒๐๐ เส้น มีพุ่มไม้ฝั่งเรียง
 รายเข้าไปทางใต้ แนวไม้ทางทิศใต้มาบรรจบแนวไม้แหดม กุดมพุท
 ด้านตะวันออก ในระหว่างที่แต่ดูเห็นแหดม กุดมพุท เหมือนเกาะ กับ
 ระหว่างฝั่งทิศใต้ นั้น เรียกตกรใบไม้ คือ อ่าวปัตนัง ทางทิศตะวันตกไม่มี
 สิ่งใด ที่ปากคลอง เมือง นคร นั้น เป็นชายเลน ออกมา ๒ ข้าง ห่าง
 พุ่ม แนวไม้ออกไป ประมาณ ๖๐ เส้น มีร่อง อยู่กลาง ประมาณ ๒ เส้น
 มีนกทะเลใหญ่ ๆ ตามชายเลน เป็นอันมาก แนวไม้นั้น เป็น
 ป่าแฉ่มป่าคาตุม คลอง กว้าง ตามแนวไม้ประมาณ ๒๐ วา ตาม
 ลำคลองเข้าไป ๔ ค้าง ประมาณ ๓๐—๔๐ เส้น มีคลอง เด็ก ทด ๒
 ข้าง เรียกว่าปากน้ำ พระยาเข้าไปอีก ประมาณ ๓ เดียว ถึงตำบลนา
 เกดือ เป็นอันมาก ไปอีก ๔ เดียว ถึงด้าน มีคลอง ชุด ทดไป ออก ปาก
 น้ำนครไชยนั้น มีศาลามุง กระเบื้อง ชำรุด หลัง ๑ สาลี่ห้อง มีบ้าน
 พอกด้าน อยู่ ๔—๕ หลัง ด้านนั้น อยู่ทิศตะวันออก ระหว่าง ตั้งแต่ปาก
 คลอง มาถึง ด้านเหล่านี้ มีสระ จะกวด หี้ย ถึง ค้าง ชุกชุม
 ตั้งแต่ด้าน มาอีก ๒ เดียว มีต้น มะพร้าว ๒ ฟากคลอง ฝั่ง ตะวัน ตก
 มีศาลเจ้าหลัง ๑ มุงจาก เรียกว่า ศาลเจ้าชวด มีบ้าน ราษฎร อยู่
 หมู่ ๑ ห้าหก หลัง ฝั่ง ตะวัน ออกมี ไร่เจ้าเจ้าโกลน มีบ้าน ประ
 มาณ ๓—๔ หลัง แต่ มีสวน มะพร้าว เป็นต้น เรียกว่า บ้านท่าตัก
 แล้ว ถึงท่าโพธิ์ ฝั่ง ตะวัน ออก เป็น ที่ทำขึ้นเดินไป เมืองได้ ตั้งแต่

ปากคลองเข้ามาถึง ท่าโพธิ์ ระยะทาง ประมาณ ๓๐๐ เส้นเศษ ที่ท่าโพธิ์
คลอง กว้าง ประมาณ ๘ วา น้ำตื้น ค่อนข้างเร็ว

ที่ท่าโพธิ์ นั้น มีวัด ๆ หนึ่ง เรียกว่า วัดท่าโพธิ์ มี โบก หลัง ๑
มีวิหาร หลัง ๑ ซ้ำรูป ใน โบก มี พระ ประทาน ทรงเครื่อง กำแพง วัด
เป็น โบริบ เตมา โปร่ง อย่าง เก่า ตั้งแต่ ท่าโพธิ์ นั้น ปลาย คลอง เดียว ขึ้นไป
ถึงเมือง แต่ น้ำตื้น ถ้า จะ เดิน มก ไป ตาม น้ำวัด เดียว ไป ตาม ถนน
กว้าง ประมาณ ๘ วา ทาง ประมาณ ๒๐ เส้น ถึง ท่าวัง ข้าง
ตวัน ตก ริม คลอง มี โรง ยาว เติดยัง ด้าน เดียว ชื่อ ๕ ศอก ยาว ๒๕
ห้อง เป็น ตลาด เครื่อง ผลิตผลไม้ งาม ต่าง ๆ คน นึ่ง ราน ขาย กับ พัน ตลาด
ข้าง ถนน ด้าน ตวัน ออก มี โรง เรือน ราษฎร ขาย สิ่ง ของ บ้าง แล้ว ถนน
เดียว ไป ทิศ ตวัน ออก เป็น ทาง ตรง ไป เมือง ทาง หนึ่ง อีก ทาง หนึ่ง เดียว
ไป ทิศ ตวัน ตก มี ตลาดไม้ งาม คลอง ไป มี โรง มี เรือน ราษฎร ตั้ง ร้าน
ขาย ของ บ้าง ถนน นั้น ทด ไป ออก วัด ประตู ถนน ที่ เดียว ไป นั้น มี
โรง เรือน ราษฎร สอง ฟาก ถนน ที่ เป็น คูก บ้าง ตั้ง ร้าน ขาย ของ เป็น
เครื่อง ขำ เครื่อง นุ่ง ห่ม ใช้ สร้อย ต่าง ๆ เป็น พวก จีน โดย มาก ต่อ
หมู่ ตลาด ขาย ของ นั้น ไป มี วัด สอง ข้าง ถนน ติด ๆ กัน หลาย วัด
เป็น วัด เก่า บ้าง วัด สร้าง ยัง ไม่ แล้ว บ้าง ข้าง ฟาก ถนน ทิศ ตวัน ออก
คือ วัด โพธิ์ เก่า ที่ ๑ วัด จัน ที่ ๒ วัด สมบูรณ์ ที่ ๓ วัด สำรอก ที่ ๔
วัด วัง ออก ที่ ๕ วัด เจดีย์ ที่ ๖ วัด พระเงิน ที่ ๗ วัด ประตูขาว ที่ ๘

วัดสารีบุตร ที่ ๙ ข้าง ฟากตะวันตก คือ วัดดำรงที่ ๑ วัดเสาชิง
ทอง ที่ ๒ วัดวังตกที่ ๓ วัดมเหยงที่ ๔ วัดท่าช้างที่ ๕ วัดวิหาร
สูง ที่ ๖ ที่ระหว่างช่องเวินวัดนั้น มีบ้านราษฎรบ้าง แต่มีสวน
มะพร้าว เรียงรายเป็นอันมาก ระยะทางตั้งแต่ท่าช้างมาประมาณ ๓๐
เส้น ถึงที่ปลูกพืชมณฑานำเมืองทิศเหนือ ข้าง ฟากถนนฝั่งตะวันตก
เป็นถนนเนินกว้าง เป็นเนินดิน มีพืชมณฑาหักพังทิ้งเก่าอยู่ ที่มุม
ค่ายทิศตะวันตกเฉียงเหนือ มีโคกดินสูงขึ้นไปประมาณ ๗-๘ วา
มีวิหารสูงบนโคกหลังหนึ่งเป็นวัดเก่า ข้างหลังค่ายไปข้างตะวันตก
ประมาณ ๕-๖ เส้น มีหมู่บ้านแต่สวนมะพร้าวมาก ในหมู่บ้าน
มีโรงเรียนที่พักรมการรับราชการ เวลาดึกหลายหลัง แลถึงคลอง
ที่เป็นปลายน้ำจากคลองที่เข้ามานั้น คลองกว้างประมาณ ๘ คอก
น้ำตื้นเพียงเข้าบ้าง น่องบ้าง เป็นที่ผู้ไปมาเคยอาบน้ำที่นั่น ปลาย
คลองเคยตลอดไปเป็นคูเมือง ค่ายตะวันตกฝั่งคลองข้างตะวันตกนั้น
เป็นทุ่งนาแต่สวน แลไปเห็นเขาชันชันอยู่แต่ไกล มีเขาหลวง
เป็นต้น ฟากถนนด้านตะวันออกท่าพืชมณฑานั้น มีถนนหญ้ากว้าง
และมีหมู่บ้านประตูใหญ่สาธา ๖ ต้น ต่อไปเป็นสวนมะพร้าวแต่สวน
อื่นๆ แต่ทุ่งนา ที่มีบ้านราษฎรเรียงรายเป็น หมู่อยู่ในเงาไม้เป็นอันมาก
ตัวเมืองนครนั้น ค่ายหน้าอยู่ทิศเหนือ ค่ายหลังอยู่ทิศใต้
ค่ายเหนือค่ายใต้เป็นค่ายกว้าง กว้างยาว ๓๐ เส้น ค่ายตะวันตก

ออก ตัวนี้ ตก เป็น คำน ยาว กำแพง ยาว ๘๐ เถ็น ที่ ด้าน เหนือ นั้น
มีคูเมือง ห่าง จากกำแพง ประมาณ ๖ วา คูกว้าง ประมาณ
๗-๘ วา หน้า ฤก ประมาณ ๒ ศอกเศษ มีคพานไม้ข้ามเข้าทาง
ประตู ดับ กว้าง ด้าน ตัวนี้ ตก ประตู ดับ ที่ จะ เข้า เมือง นั้น เป็น กำแพง
เสมา เหลี่ยม บ้าง หน้ากำแพง เมือง ออก มา ประมาณ ๕ วา ด้าน
สกัด ตัวนี้ ออก ก่อ บัง ยืน ติด กำแพง เข้า ไป ด้าน ตัวนี้ ตก เป็น ทาง ขึ้น
เป็น ทำนอง บ่อ มั้ง ประตู ๆ เมือง นั้น ไม่มี สิ่ง ไใด เป็น ที่ สัก เกต เป็น
แต่ ช่อง ว้าง ที่ ตรง กำแพง ดับ ที่ ว่า มา แล้ว ประตู เมือง กว้าง
ประมาณ ๖ วา กำแพง ก่อ อิฐ เด็ก อย่าง เก่า สูง แต่ พื้น ถึง ยอด
ใบเสมา ๓ วา กว้าง ศอกเศษ มี ใบเสมา ไทย อย่าง เด็ก ประมาณ
ศอก คืบ มี เเชิง เทิน ดิน ข้าง ใน ถม ดาด ชัน มี คัน ก่อ อิฐ รับ คัน เเชิง
เทิน ข้าง ต่าง สูง ประมาณ ศอก ๑ เเชิง เทิน ดิน กว้าง ๓ วา มี ถนน
ห่าง เเชิง เทิน มา ถึง หมู่ ไม้ ประมาณ ๔ วา กำแพง เมือง ด้าน เหนือ นี้
เป็น ดี กว่า ทุก ด้าน มี แต่ ใบเสมา สดัก หัก พัง ชำ รุด บ้าง เด็ก น้อย
ตัว กำแพง แด ใบเสมา นั้น ปูน ที่ ถือ กระทบะ หมด แด เห็น เป็น อิฐ ไป
ทั้ง นั้น ที่ แด เห็น ปูน ที่ ถือ บ้าง เด็ก น้อย สัก เกต ดู ว่า ถือ บาง นัก
กำแพง เมือง ด้าน ตัวนี้ ตก มี ประตู กว้าง มี กำแพง กัน เป็น บ่อ ม ดับ
เหมือน ประตู กว้าง ด้าน เหนือ แต่ ชำ รุด ทรุด ไทร ม เด็ก โดย มาก สัก เกต
ได้ เด็ก น้อย แด มี ประตู ใหญ่ หว่าง ประตู กว้าง อีก ๒ ประตู ไม่มี

กำแพง เป็น บัอม ตัวกำแพง สูง กว้าง เท่ากัน แต่ เจริง เทีน ดิน นั้น ตั้ง เกศ
 คุ ด้าน ยาวนี้ เป็น เจริง เทีน ถม สูง ถึง เจริง เติมา แต่ ตัว กำแพง แด เจริง
 เทีน เป็น อันตราย สดัก หัก พัง เสีย โดยมาก ไม่ใคร่ มี โป เติมา คิด จะ เหลือ ตัว
 กำแพง อยู่ สูง ประมาณ ๖-๘-๑๐ ศอก บ้าง เป็น แห่งๆ แต่ มี ช่อง ที่ กำแพง
 ทลาย คน เดิน ข้าม กำแพง ข้าม เจริง เทีน ออก บ้าน ได้ หลาย แห่ง ข้าง ริม กำแพง
 นอก เมือง นั้น เป็น บ้าน ตั้ง ราย เป็น ระเบียบ มี ต้นไม้ ปลูก เป็น ป่า แด
 เป็น ส่วน บ้าง คุ เมือง นั้น เป็น ปลาย คด ของ ที่ ว่า มา แล้ว กว้าง ๘-๑๐
 ศอก น้ำ ดิน คน ดุย ได้ ถัด คุ เมือง ไป ด้าน ตะวัน ตก นั้น เป็น ท่ง นา แด
 ส่วน แด ไป เห็น เขา แต่ ไกล เป็น อัน มาก ข้าง ใน กำแพง มี ถนน ริม เจริง
 เทีน กว้าง ประมาณ ๕-๖ วา ฟาก ถนน เข้า ไป ใน เมือง เป็น ต้นไม้
 ใฝ่ ป่า แด ส่วน มะพร้าว มี บ้าน ราษฎร ตั้ง เรียง ราย อยู่ ตอด ตอ กำแพง เมืองๆ
 ด้าน ไต้ ก็ คง จะ เหมือน ด้าน เหนือ แต่ ขำ รุด ทรุด ไตรม เสีย โดย มาก เหมือน
 ด้าน ตะวัน ตก นอก กำแพง มี คุ เหมือน คด ของ คุ ด้าน ตะวัน ตก นั้น ต่อ คุ
 ออก ไป เป็น ป่า บ้าง ท่ง นา เล็ก น้อย บ้าง กำแพง เมือง ด้าน ตะวัน ออก
 เหมือน กับ ด้าน ตะวัน ตก ขำ รุด ทรุด ไตรม เหมือน กัน มี คุ เหมือน กัน ต่อ
 คุ ไป เป็น ท่ง นา กว้าง ใหญ่ เมือง นี้ มี บัอม ๔ บัอม อยู่ มุม เมือง
 ทั้ง ๔ กว้าง ประมาณ ๔ วา ๖ วา สูง เท่า กำแพง มี โป เติมา เป็น เหลี่ยม
 รูป บัอม ย่อ จาก กำแพง ออก มา เป็น ๖ เหลี่ยม คิด ทัง ประตูลับ ที่ ทำ
 เหมือน กับ บัอม ใช้ การ เป็น บัอม ได้ ถัด จาก กำแพง ๔ ด้าน อีก ๔ จัง

รวมเป็น บ້อม ๘ บ້อม มีถนนในเมืองริมกำแพงเมืองรอบ มีถนน
ใหญ่ยื่นยาว อยู่กลาง เมือง ถนน ๑ กว้าง ประมาณ ๘ วา ยาวตั้งแต่
ประตูกลาง เมือง ด้านเหนือ ตรงไป ประตูกลาง เมือง ด้านใต้ เป็น ศูนย์
ได้กลาง เมือง ตั้งแต่ หัวถนน ที่ ประตูด้าน เหนือไป สองข้าง ถนนเป็น
ป่าเป็น สวน มีบ้าน ราษฎร เป็น หมู่เป็น หย่อม แด เรียงราย อยู่บ้าง แต่
ริมถนน สอง ข้าง นั้น มักจะเป็น วัดติด ๆ กันไปเสียทั้งนั้น แม้ถนน
ข้าง ตะวัน ออก วัด หน้า คลัง ฟาก ตะวัน ตก วัด เสดมาไชย แล้วต่อไปวัด
เสดมาเมือง ที่ วัด เสดมาเมืองนั้น โบกฉนัง พัง หลงคามุง จากไว้
ที่ ตรง หน้าโบสถ์ ออก มา ประมาณ ๖ วา มีศิลาฝัง พัน คิน ชัน มา ประมาณ
ศอกเศษ ศิลา นั้น จากุท เป็น อักษรโบราณ เป็น อักษร พราหมณ์ ถัด
วัด เสดมาเมืองไป เป็น เขตต์ จัง หวัดโบสถ์ พราหมณ์ มีตัวโบสถ์ พราหมณ์
หลัง ๑ ฉนัง ทำลาย มุง จากในโบสถ์ มีคอกอิฐ ใน คอก นั้น มีถ่าน
สำหรับ รอง สิวะดังค์ ทำด้วยศิลา ๔ เหลี่ยมใหญ่ประมาณ ๒ ศอก มีรูป
พระ พิก เนชศิลา ปัด ทองแดง ๆ ตั้ง อยู่บน ถ่านนั้น และมีไม้บาน ประตู
สลัก เป็น รูป เทวรูป เตี้ย ๆ อยู่ อัน หนึ่ง สูง สลัก ๓ ศอก มีสิวะดังค์
ศิลาย่อม ๆ บัก อยู่ สอง ข้าง ถ่าน นั้น นอกคอกอิฐ มุม ข้าง ตะวัน ออก
เฉียงใต้ มีสิวะดังค์ ศิลา อัน หนึ่ง บัก อยู่ ใหญ่ ๕ กำสูง ศอกคืบ น้ำที่
จะเป็น สิวะดังค์ สำหรับ กับ ถ่าน ที่ ตั้ง อยู่ ข้าง ใน นั้น แด พัด กันไป ข้าง
โบสถ์ ด้านเหนือ มี หอม มุง กระเบื้อง เฉลียง รอบ ตัว อยู่ หลัง หนึ่ง เป็น ที่

พวกพราหมณ์อาไศรย ที่ ดานโบด นั้น มีเสาชิงช้าอันหนึ่ง สูง ประ
มาณ ๓ วา ที่ เทวสถาน นั้น มี พวกพราหมณ์หนุ่มๆ อยู่หลาย คน
ที่ ตรง หน้า จัหวัดโบก พราหมณ์ ข้าม ถนน มา ข้าง ตัวนี้ ออก มีโบก
พราหมณ์อีก จัหวัดหนึ่ง มีผนัง อีฐหลายมุง จาก มีคอก อีฐ ข้างใน
มี เทวรูป นารายณ์ ศิลา ปีกทอง ยืน จม ดิน อยู่ เพียง น่อง สูง ประมาณ
ศอกเศษ ถัด เทวสถาน ทั้ง ๒ ฟาก ต่อไป มีบ้านราษฎรบ้าง ฟาก ข้าง
ขวามือ ออก มีตลาด ยาว ๑๕ ห้อง ชื่อ ๕ ศอก มีเจดีย์ง่ามหน้า เป็นตลาด
ขายของ เครื่อง อด เครื่อง คาว ผลไม้ ขนม แกว่น้ำ คน นั่ง ขาย ของ พัน
ดิน แกว่น้ำ มีร้าน ยกพื้น แกว่น้ำ ระหว่างโรง เรือน เหล่านี้ มีร้าน
ชำขายของ เบ็ดเตล็ด บ้าง ใน หมู่ นั้น เป็นโรงขายสุราโรง บ่อน เบี้ย
เป็นต้น ฟาก ข้าง ตัวนี้ ตก ถึง บ้าน พระศิริธรรมบริรักษ์ ปลัด มีรั้ว
อยู่ริม ถนนเป็นไม้ ไม้ ชัดตระเลียมปลายแหลมมี ประตูไม้ อย่าง เก่า ข้างใน
มี หอ นั่ง ยกพื้น ชั้นเดียว ฝากระแจะอ่อน หลังคา มุง จาก ทำนอง เรือน
ฝรั่งมีตุง กรง เรือน ข้างใน หลายหลัง เป็น เรือนมุง จาก ทั้งสิ้น ต่อ
บ้าน พระศิริธรรมไป เป็นบ้าน พระภักดีดำรงฤทธิ ผู้ช่วย รั้ว บ้าน เป็น
รั้วไม้ เต็มด บัก ห่าง ๆ บ้าน ยัง ทำไม้แล้ว เป็น เรือน จาก ๔ หลัง
มี หมู่ เรือน ฝากระแจะอ่อน หลังคา มุง จาก เป็น เรือน ชั้นเดียว ยกพื้น
เป็นที่ พัก อยู่ บ้านใด ริม ถนน ถัด บ้าน พระภักดีไป บ้าน พระยารักษา
กรุง เป็น มรรฎก ต่อไป รั้ว บ้าน ชัดตระเลียมมี เรือนมุง จาก เก่า ๆ โกลเข้า

ไป ถัดต่อไป ถึง วัง เจ้านคร ซึ่ง พระยานคร อยู่เดี๋ยวนี้ กำแพง บ้านเป็น
ไม้ กระดาน สูง ประมาณ ๑๐ ศอก แล้ว มีรั้วคัน แยก บ้าง ไม่ ได้ มีคัน บ้าง
หลาย ตอน เป็น ทำนอง ล้วน น้ำ บ้านใน กำแพง บ้าน นั้น มี หอนั่ง หลังหนึ่ง
มีมุข พื้น เป็น ชั้น บรรได ก่ออิฐ ตัว หอนั่ง ฝา กระแส อ่อน หลังคา จาก
แต่ มี เรือน หลังคา ข้างใน หลาย หลัง มีตึก หลัง คา มุง กระเบื้อง ดิน
กัน ๓ หลัง ถัด หอนั่ง ไป ข้างใต้ มี กำแพง กัน ลักดี มี ประตู ออก ไป อีก
ตอนหนึ่ง มี โรง ยก พื้น ชั้น เดียว เสา ถอย เฉียง ๒ ชั้น รอบ กว้าง
ประมาณ ๖ วา ยาว ๑๐ วา เป็น ที่ สำหรับ สวด มนต์ ทำ พิธี ต่าง ๆ
หลัง โรง พิธี มี โรง แสง ก่อ ด้วย อิฐ ชื่อ ๔ วา หลังคา มุง จาก หลัง หนึ่ง
บัด นี้ เป็น คลัง สำหรับ เก็บ ของ รอง ราชการ เครื่อง พิธี เป็น คัน ถัด โรง
แสง ไป ข้าง บ้าน มี โรง ทอง มุง จาก ยก พื้น หลัง ๑ พื้น ดิน หลัง ๑ สำหรับ
ทำงาน ถัด โรง พิธี ไป ข้าง มุม บ้าน ครอบ ตก เฉียง ใต้ มี หอ พระ ดียัง
เป็น ตึก มุง กระเบื้อง หลังคา มี ฝา ไม้ ระกา ๓ ห้อง เฉียง รอบ
ชื่อ ๘ ศอก องค์ พระ ดียัง นั้น ประดิษฐาน อยู่ใน ตู้ ไม่ เป็น พระ ทอง
ประดั้ม หน้า ตัก ๑๖ นิ้ว ขัด สมารี เพชร แต่ มี พระ จำลอง พระ
ดียัง เล็ก ๆ ๒ องค์ หน้า ตัก ประมาณ ๑๐ นิ้ว ๑๒ นิ้ว แต่
มี พระ ทอง เหลือง โบราณ นิ่ง ขัด สมารี เพชร อีก ๒ องค์ หน้า ตัก
ประมาณ ๑๒ นิ้ว ๑๔ นิ้ว หลัง ตู้ พระ ดียัง นั้น มี พระ ทรง เครื่อง

ยื่น หุ้ม สุนัข หุ้ม ทอง คำประดับ พลอย เครื่อง ทอง ดงยา เป็น พระ เท้า
 ตัวสำหรับ เจ้า พระยา นคร เฒ่า และมี พระพุทธรูป ยืน หุ้ม ทอง ๑ องค์ หุ้ม
 เงิน ๑ องค์ อยู่สองข้าง พระทรงเครื่อง นั้นเป็น ของ เจ้า พระยา
 นคร เฒ่า สร้างไว้ ที่ หน้า ตูพระดียง มี พระพุทธรูป ยืน ปีกทอง ๒ องค์
 เป็น พระเท้า ตัว พระยา นคร (กลาง) กับ ภรรยา และมี พระยืน เท้า ตัว
 ของ พี่น้อง วงษ์ญาติ อีก ๕ องค์ และมี พระเงิน นัง มีฉัตร เล็ก ๆ
 หน้าตัก ประมาณ ๕ นิ้ว ตั้ง อยู่บน ม้า ๔ เหลี่ยม อีก ๔๐ องค์
 ทำนอง เหมือน พระชนมพรรษา แต่ว่า ถ้ามอง ไม่ได้ ความ ที่ มุม โบก หลัง
 พระดียง มี พระนั่ง เป็น พระศิวะขาว ๒ องค์ ใหญ่ ๑ เล็ก ๑
 และมี ตูไม้ ไม้ ได้ เทวรูป นารายณ์ ทอง เหลือง รูป ประมาณ คืบเศษ
 สำหรับ เชิญ ไป ทำ พิธี ได้ ศาสตร์ ต่าง ๆ ที่ เทวสถาน ข้าง หลัง หอ พระ
 ดียง มี เรือน มุง จาก หลัง ๑ สำหรับ พวก ข้าราชการ อีก หลัง ๑ มี
 ฉัตร ยืน รอบ มี ปืน ใหญ่ กระสุน ประมาณ ๔ นิ้ว ๕ นิ้ว ๒๕ บอก
 ขำรุค ใช้ ไม่ได้ นอก กำแพง บ้าน พระยา นคร มี ตราง คน โทะษ แตร โรง รถ
 โรง ม้า โรง ช่าง ตลอดจน ที่ ตรง หน้า บ้าน พระยา นคร ข้าม ถนน ไป ฟาก ดอน
 ออก นั้น มี โรง จาก หมู่ ๑ มี ร้ว ชาติ แะ เป็น โรง ฝึกระแ่ง อ่อน
 ๒ หลัง เป็น ศาล ขำระ ความ และมี โรง คน อยู่ ใน ตราง ด้วย ถัด ศาล
 ต่อไป มี โรง เรือน ราษฎร ตั้ง ร้าน ขาย ของ เป็น ร้าน ขำบั้ง ตลอดจน ถึง
 มุม บ้าน พระยา นคร มี โรง ตลาด อีก แห่งหนึ่ง เป็น โรง ยาว ๒ หลัง

แปด ชื่อ ๕ ศอก ๑๕ ห้อย เป็นตลาดขายเครื่อง ดัดเครื่อง
 คาว ขนม ผลไม้ มีร้านบ้าง นึ่ง พันดิน บ้าง แต่มีร้านเครื่อง ขำ
 เป็นเครื่อง นึ่ง หุ้มเครื่อง ใช้ด้ายร้อย ประปน กัน อยู่ใน ตลาดนั้น ๒-๓ ร้าน
 ข้าง ฟาก ถนน ด้าน ตะวัน ตก ถัด บ้าน พระยา นคร ไป ประมาณ ๑๐ เส้น
 มี หมู่ตลาด อีก แห่ง หนึ่ง เป็น ตลาด ร้าน เพิ่ง เป็น หลัง ๆ ขาย ผ้า เครื่อง
 นึ่ง หุ้ม แด เครื่อง ใช้ด้าย ร้อย ต่าง ๆ ประมาณ ๒๑-๒๒ ร้าน ที่ นั้น
 มี โรง ศาล เจ้า เลื่อ เมือง หลัง หนึ่ง มุ่ง จาก ฝาย ลูก กรุง ไม่ ไผ่ เหมือน โรง ไป
 ใน นั้น มี กุฎี อีฐ ๒ หน้า ๆ ข้าง ตะวัน ตก มี เทวรูป ศิวา บิด ทอง ยืน จมดิน
 สูง ลึก ศอก เศษ นำ ข้าง ตะวัน ออก มี เทวรูป ศิวา บิด ทอง นึ่ง ชัน เข้า สูง
 ลึก ศอก หนึ่ง มี ถนน คัด ตรง ไป จาก หมู่ ตลาด นั้น ทาง ทิศ ตะวัน ตก
 เคียง ใต้ ถนน กว้าง ประมาณ ๕-๖ ศอก เป็น ตรอก สอง ข้าง
 เป็น ต้นไม้ ไผ่ มี จัง หวัด โบล พราหมณ์ อีก แห่ง ๑ ผนัง ก่อ อีฐ ทลาย
 หลังกา จาก ใน โบล นั้น มี คอก อีฐ มี ศิวลึงค์ ตั้ง อยู่ บน ถนน โยนี้ ถม แต่
 มี ถนน ศิวลึงค์ ตั้ง อยู่ นอก คอก เป็น ๔ เหลี่ยม อีก ๑ ถนน นอก โบล
 มี เสา ชิง ข้าง สูง ประมาณ ๑๐ ศอก ที่ เทวสถาน นี้ เคย ทำ พิธี ได้ ชิง ข้าง
 ไกว กระดาน ที่ เสา ทุก ปี มี วัด ใน ตรอก นั้น ๒ วัด ๆ หนึ่ง ชื่อ
 วัด พระ นคร เป็น ร้ว ฝรั่ง มี โบล ไป รัง หลัง คา มุง จาก มี หอ ไคร
 หอ ฉันท กุฎี เป็น เรือน เด็ก ๆ เป็น หย่อม ๆ มี ต้นไม้ ดอกไม้ ไม้ ตัด เป็น อัน มาก
 วัด นี้ มี พระ เป็น คณะ ขรรคมยุติกา ค่อย ไป อีก วัด หนึ่ง ชื่อ วัด หลัง พระ

อยู่ตรงวัดมหาธาตุ ถนนนี้ตรงไปข้างหลังวัดมหาธาตุ แล้วมีถนน
 เลี้ยวไปข้างวัดไป ออกถนนใหญ่ได้ ทางหนึ่งตรงไปออกถนน
 ริมกำแพงเมือง ส่วนถนนใหญ่ตั้งแต่ศาลเจ้าหลักเมืองต่อไปข้าง
 ฟากตะวันออก มีบ้านราษฎรแต่วัดติด ๆ กันไปเป็นอันมาก คือ
 วัดกิงตง วัดท่าราชู วัดสิงห์ วัดเรียง วัดทรมมา วัดน้ำพระธาตุ
 แต่มีบ้านอีกหน่อยหนึ่งก็ถึงปลายถนนด้านใต้ ฟากถนนด้าน
 ตะวันตกนั้นก็มีบ้านราษฎรเรียงราย แต่มีวัดติด ๆ กันอีก คือ
 วัดสวนปาน วัดโรงช้าง วัดมิ่งคุต วัดพระเดิน แล้วถึงวัดมหาธาตุ ๆ
 นี้เป็นวัดหลักเมือง นคร คือมีพระมหาธาตุสำคัญอยู่ในที่นี้
 องค์พระธาตุเจดีย์นั้น ตามตำราสูงตั้งแต่พื้นดินถึงยอด ๓๗ วา
 ๗ ศอก ถานพระเจดีย์ชื่อว่า ทับกระเซต ยาว ๑๗ วา ถัดขึ้นไป
 ขึ้นหนึ่งชื่อว่า ทิพศิวิสูง ๑ วา ๒ ศอก มีพระยืน ๒๔ องค์ สูง ๑ วา
 ๑ ศอก แต่หว่างพระนั้นมีข้างล่อหัว ๒๒ ตัว สูง ๓ ศอก บนทิพศิวินั้น
 มีกำแพงแก้วสูง ๒ ศอก ยาว ๒๔ วา เท่ากันทั้ง ๔ ด้าน ถานถวรับองค์
 ธรรม์บนกำแพงแก้ว ๑ วา ๑ ศอก สูง ๒ วา ๑ ศอก องค์ธรรม์สูง ๗ วา ถาน
 กำถังองค์ธรรม์ ๓๓ วา เหมสูง ๒ วา ๓ ศอก กว้าง ๔ วา ๒ ศอก ๑ คืบ
 คอเรือนเหมสูง ๑ วา ๒ ศอก มีรูปพระอรหันต์ยืน ๘ องค์ รูปพระ
 อรหันต์สูง ๔ ศอก ๑ คืบ หน้ากระดานแต่คอเรือนกว้าง ๒ ศอก ๑ คืบ
 ปดอ้งไฉนคินหน้ากระดานรอบองค์ ๑๑ วา คิดเป็นปดอ้งไฉน

๕๒ ปล้อง แต่หน้ากระดานถึงปล้องไหนถึงบัวหัวบัว หงายสูง ๑๕ วา
 กลับบัวใหญ่ ๑ ศอก กลับบัวน้อย ๑ คืบ กลับบัวใหญ่ ๑๕ กลับ บัว
 บัวน้อย ๑๕ กลับ กำลังใหญ่รอบ ๕ วา ๒ ศอก ๑ คืบ แต่บัวหัว
 บัว หงายถึง ประทุมโกษ ๔ วา ๒ ศอก แต่ประทุมโกษถึงแทรก
 แก้ว ๑ วา ๒ ศอก แต่แทรกแก้วถึงที่สุดยอดสูง ๓ ศอก
 กำแพงบนทิพคี่นั้น มีพระเจดีย์ ๔ มุม ชื่อรัตนเจดีย์สูง ๗ วา
 กำแพงแก้วมีท่อน้ำเป็นคี่ระนาบ ๗ ท่อ ไม่มีคี่ระนาบ ๓ ท่อ
 ด้านเหนือนี้ มีวิหาร มุง กระเบื้อง ติดกับถานทิพคี่ มีประตูขึ้นบนถาน
 ทักษิณ บานศวัน ออกสลักเป็นรูปพระพรหม บานศวัน ตกสลัก
 เป็นรูปอิศวร มีบรรไดขึ้นไปบนกำแพงแก้ว ๑๕ ขั้น หัวบรรได
 นั้นมีฝาผนังทั้ง ๒ ข้าง มีรูปพระข้างละองค์ ชื่อพระทศศุภคาม
 องค์ ๑ ชื่อพระรามเทพองค์ ๑ ตั้งอยู่หัวผนังทั้ง ๒ ข้าง แล้ว
 มีนกอินทรีข้างละตัว ชื่อว่าท้าวกุเวรณราช ตัวหนึ่ง ชื่อว่าท้าวกุเวร
 เทพราชตัวหนึ่ง ข้างต้นบรรไดนี้มีรูปนนทยักษ์ยืนถือกระบองข้าง
 ละตัว ชื่อท้าวสุรศรราชตัวหนึ่ง ห่วงนั้น มีนาค ๗ คี่ระนาบข้างละตัว
 ชื่อท้าววิรุฬหก และท้าววิรุฬปักข์ แต่มีระเบียงเป็นพาไล
 ออกจากถานทิพคี่นั้น ถ่อมพระมหาธาตุทั้ง ๔ ด้าน เปียว
 ๒๓ วา ชื่อยาว ๔ วา มีฝาผนังสูง ๔ ศอก มีพระพุทธรูป
 นั้น ๓๒ ยืน ๕ ถ้าวก ๑๗ มีประตูและมีขรรมาศพระสงฆ์สำหรับ

เทศนาทุกด้าน ในวิหาร ด้านเหนือ ที่มีบรรดาชั้น พระธาตุ นั้น
 ที่ผนังตรง บรรดาชั้น นั้น มีพระพุทธรูปยืน ห้ามัลลิก สูงประมาณ ๕ วา
 และมีพระสาวกยืน อยู่สองข้างที่ ซอกบรรดาชั้นในวิหาร ๒ ข้าง มีรูปปั้น
 ติดกับบรรดาชั้นเป็นรูป พระเจ้าออก บรรพชา มีมาร ห้ามัลลิก ทอง
 แดงในซอก ๒ ข้างนั้น มีพระพุทธรูปหล่อทองเหลือง ลำอุทรีเล็กใหญ่
 ต่าง ๆ ที่ชำรุดชำรุดเป็นอันมาก วิม ผนังวิหารใกล้ ประตูออก
 ด้านตะวันออก มีศิลาจารึกอักษร พราหมณ์โบราณ พึง อยู่ริมผนัง
 ทั้ง อยู่กว้าง ประมาณ ๑ ศอก ๑ คืบ หน้าประมาณ ๑ คืบ
 ในวิหาร หลังนั้น มุมข้างนอกมีพระประธานนั่งหันหน้าไปข้างเหนือ
 หน้าตัก ๖ ศอก ๑ คืบ อยู่บนแท่นปูน และมีพระประธานเล็กอยู่
 ข้างละ ๒ องค์ หน้าตัก ๔ ศอก และมีพระเด็ก ๆ เป็นอันมาก
 หน้าพระประธานใหญ่มีพระเจดีย์องค์ ๑ ในวิหารนี้เรียกว่าวิหาร
 เขียน ที่หน้าวิหารเขียนข้างทิศเหนือนี้ มีถ้ำโพธิ์ลังกา มี
 พระไศยาศน์องค์ ๑ ยาว ๕ วา ๑ ศอก สูง ๕ ศอก และมี
 วิหาร ด้านตะวันออกอีกหลัง ๑ ที่ผนังด้าน หุ้ม กตของตะวันออกมีพระ
 ยืน องค์ ๑ สูง ๕ วา เป็น พระทรงเครื่อง เดิมที่จะมีมุขแต่
 แต่บัดนี้หลังคาวิหารนั้น เป็นอันครายเสียหมดแล้ว ในวิหาร
 มีถ้ำปูน มีพระประธานอีกองค์ ๑ หน้าตักยาวประมาณ ๙ ศอก
 และมีพระประธานเล็กอยู่ข้างละองค์ หน้าพระประธาน มีพระเจดีย์

องค์ ๑ สูงประมาณ ๕ วาเศษ แต่มีพระระเบียงชักแต่กลาง
 วิหาร ตวัน ออกวงไปรอบพระมหาธาตุไปจดวิหาร ด้านเหนือ ตั้งแต่
 วิหาร ด้านเหนือมา จดวิหาร ด้าน ตวัน ออกอีก มีประตูด้าน ตวัน
 ออก ๒ ประตู ตวัน ตก ๑ ประตู พระระเบียง มีผนังข้างนอก
 รอบข้างในเป็นเสาดอชย หลังคาเป็น อัน ทรายต้อง มุง จาก ทั้ง นั้น
 ใน พระระเบียง มีพระพุทธรูป ราย ตาม ห้าง หน้าตก ๒ คอก ๑๖๖ องค์
 ตั้งแต่ พาไล ระเบียง ขึ้นใน ถึง ระเบียง ชั้น นอก ประมาณ ๑๕ วา ที่
 ด้าน วัง นั้น มี พระเจดีย์ น้อยใหญ่ต่าง ๆ รูปคล้าย องค์ พระธาตุใหญ่
 เป็น พระเจดีย์ ๑๘๘ องค์ เรียง รายไปตาม รอบ ถานพระธาตุใหญ่
 แต่ที่ นอก ระเบียง มุม วิหาร ตวัน ออก ด้านใต้ นั้น มีพระเจดีย์เจ้า พระยา
 นคร เฒ่าตั้ง มาแต่เมืองจีน มาตั้งไว้เป็น พระเจดีย์ศิลา บรรจุ พระบรมธาตุ
 รูป เป็น ทำนองจีน สูงประมาณ ๔ วาเศษ มีกำแพงแก้ว ๔ ด้านล้อม
 รอบ ด้านใต้ของ องค์พระธาตุ นั้น มีโบสถ์หลัง ๑ ผนังก่ออิฐ หลังคา
 มุง กระเบื้อง มีช่อฟ้าใบระกา นามบรรณ เป็นรูป นารายณ์ ทรง ครุฑ ชื่อ
 ประมาณ ๓ วา ๑๓ ห้าง ในโบสถ์มีพระประธาน องค์ ๑ หน้าตก
 กว้างประมาณ ๓ วา ๑ คอก ๑ คืบ มีพระ ทรงเครื่อง ข้าง ละองค์
 หน้าตก ๓ คอก แล้วมีดาวกยั้นข้าง ละองค์ สูง ๙ คอก หลัง
 พระประธาน นั้นมีพระ ทรงเครื่อง อีก องค์ ๑ หน้าตก กว้าง ๑ คอก ๑ คืบ
 มีพระพุทธรูป ซ้ายขวา หน้าตก ๔ คอก ตัวซุกขึ้น สูง ๒ คอกเศษ

ยาว ๗ วา ๓ ศอก กว้าง ๓ วาเศษ พระพุทธรูป อยู่บน ชุกชี
ทั้งสี่ มีกำแพงรอบวัดสูง ประมาณ ๒ ศอก มีประตูด้าน
ตะวันออก ๒ ประตู ด้านตะวันตก ๒ ประตู ไม่มี พระสงฆ์อยู่
ในวัดนั้น

อนึ่ง พระเจดีย์มหาธาตุนี้ ชาวเมืองชาวบ้านนับถือ เป็นอัน มาก
พระเจดีย์องค์นี้ ก่อด้วยอิฐถือปูน รอยตะไคร้ น้ำจับ ทั้งองค์
ที่ตรง ปลี ยอด นั้น หุ้มทอง คำแผ่ หน้าประมาณ เท่าใบ ถาน กว้าง
ประมาณ ๖ นิ้ว หุ้ม ปลี ยอด มหาธาตุ ตลอด ลง มา จนถึง บัว ขว้า
บัว หงาย ซึ่ง ค่อ ปล้อง ไฉน นั้น ที่ ค่อ ปลี ริม ประทุม โกละ เขา ก่อ ต้อง ต้อง
แต่ดู มี เป็น หัว แหว่น ประดับ อยู่ เป็น อัน มาก เขา ว่า เป็น แหว่น โค ๆ
มี พลอย บุษย์ มรกต ทับทิม เป็นต้น ที่ พุ่ม เขา บน นั้น เขา ว่า
ประดับ ด้วย แก้ว ที่ วิหาร ค่อ ระฆัง นั้น ทาสี ดิน แดง ประดับ ด้วย ถ้วย
จาน รอบ ไป เป็น อัน มาก ที่ ถาน ถาน นั้น ปู พื้น ดับก ตาม
ซอก บน นั้น มี พระพุทธรูป ทำ ด้วย เงิน ด้วย ทอง ที่ องค์ ระฆัง
ค่อน ถ่าง ริม บัว ถาน เขียน ดิน แดง เป็น ระบาย บน หยา วัด มหาธาตุ นี้
เป็น วัด สำหรับ ถือน้ำ พระ พิพัฒน์ สัตยา ด้วย

ค่อ วัด มหาธาตุ ไป ด้านใต้ เป็น ส่วน แล บ้าน คน แด้ว ถึง ถนน
รอบ กำแพง เมือง เท่านั้น อนึ่ง ใน เมือง นอก เมือง นั้น มี บา
แล ส่วน ดิน ไม่ แน่นหนา พื้น ที่ เป็น ทราย แล ดิน ทวาย เมื่อ เวลา

ฝนตก น้ำท่วม แผ่นดินไหว ที่สาหัส คุชเชกภูมิพื้นดินดี น้ำที่จะ
บำรุงเจริญมาก ก็เป็นที่น่าเสียดายยิ่งนัก

จำนวน หมู่บ้าน แล คน

หมู่บ้านโรงเรือนราษฎรในเมือง ประมาณ ๑๐๐๐ หลังเศษ จำนวน
คนซึ่งตั้งอยู่ในเมือง ประมาณ ๔๐๐๐ คน นอกเมืองในจังหวัดนั้น
ตำบลบ้านตลาดน้ำวัง ประมาณ ๑๐๐ หลัง คนประมาณ ๕๐๐ คน
บ้านโรงเรือนตั้งแต่ปากคลองมาตามริมคลอง ๒ ฟาก แต่โรงเรือน
ตามถนนนอกเมือง แลหมู่บ้าน หมู่สวนแต่นาต่าง ๆ ในจังหวัดต่าง ๆ
รวมหมู่บ้าน หมู่โรงเรือนในเขตแขวงเมือง นคร จะประมาณ ๒๐๐๐๐
หลัง ๓๐๐๐๐ หลัง คนประมาณ ๙๐๐๐๐ คน ๑๐๐๐๐๐ คน
ถ้าจะแบ่งเป็นชาติจะเป็นไทยสัก ๗๐๐๐๐ คน จะเป็นจีน ๓๐๐๐ เศษ
จะเป็นแขกสัก ๗๐๐๐ คนเศษ จะเป็นพราหมณ์ประมาณ ๕๐๐ คน
ถึงรวมเป็นคน ๙๐๐๐๐ คน ๑๐๐๐๐๐ คน คนไทยนั้นต้องเสีย
ส่วยของ ตีบุง เงิน ส่วยหวาย ส่วยกระตาน จีนเป็นจีนผูกปี
๓ ปี ๔ บาท พวกแขกเกณฑ์ราชการเป็นคราว เมืองนี้ผู้ว่า
ราชการเมืองไม่ได้อยู่ที่เมือง อยู่แต่พระศิริธรรมบริรักษ์ กับ พระ

ภักดีดำรงฤทธิ์ ผู้ช่วย นายบัว น้อย พระยานคร นายขึ้น บุตร พระยา
นคร แดกรมการ ผู้น้อย พระศิริธรรม นั้น เป็น คน ค่องแค้ว
พระภักดีเป็นคนเฉยๆ นายบัว หน้าไหว นายขึ้น เด็ก ราษฎรในเมืองนคร
นี้แน่นหนาเป็น หมู่ๆ มีที่ตลาดเป็นต้น คนเดินทาง ตามถนน ค้า
ขาย ห้างๆ ถนนในเมือง มีคนหนาเป็น พวกไทยโดยมาก ข้างนอก
เมืองมีแขกแน่นหนา ที่ตลาดทั่วๆ มีจีนมาก ชาวเมือง นครที่เป็น
ไทยพื้นบ้าน เมืองเครื่อง นุ่งห่ม แด่เย่า เรือนคู้จะอดคู้มาก

วงศ์ตระกูล นคร มีดังนี้

เจ้า นคร เดิม มี บุตร ๓ คน	} คือ	เจ้า พระยาสุธรรมมนตรี	} ๑	} ๓
		คือ เจ้า พระยานคร เฒ่า		
		พระกำแหง สังคราม ปลัด		
เจ้า พระยาสุธรรม มนตรี มี บุตร ๕ คน	} คือ	นายทอง อยู่ มหาตเด็ก	} ๑	} ๕
		เจ้าจอม มารดา (น้อย)		
		เจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย)		
		พระยาราชภักดี ยกระบัตร		
		นายใจ มหาตเด็ก		
เจ้าจอม มารดา (น้อย) มี พระองค์เจ้า ๑ องค์	} คือ	นายเวก มหาตเด็ก	} ๑	
		พระองค์เจ้า ธรรมราช		

เจ้าพระยานครศรีธรรม ราช (น้อย) มีบุตร ๒๐ คน	} คือ	เจ้าจอม มารดา น้อยใหญ่	๑
		เจ้าจอม น้อยเล็ก	๑
		พระยามหาศรีธรรมบริรักษ์	
		ผู้รักษา กรุงเก่า	๑
		เจ้าพระยานครศรีธรรมราช กตาง	๑
		พระยา เฒ่าหมานศรี	๑
		พระยาบริรักษ์ภร ผู้รักษาเมืองพังงา	๑
		พระยา เฒ่าหนูต	๑
		พระยากาญจนดิษฐ์ ผู้รักษาเมือง	
		กาญจนดิษฐ์	๑
		พระศรีสุพรรณดิษฐ์ ปลัด	๑
		พระเจริญราชภักดิ์ ผู้รักษาเกาะลันตา	๑
		พระสงครามพิพิต ผู้รักษาเมืองตรัง	๑
		พระยา ปลัดเมือง นคร	๑
		นายเถื่อน มหาตเด็ก	๑
		นายนิกร ผู้ช่วยเมือง พังงา	๑
		นายเดช มหาตเด็ก	๑
		พระราชานุรักษ์	๑
		พระวิจิตรไกร	๑
		ท่านท้าวศรีสุจจา	๑
		เจ้าจอม มารดา (บัว)	๑
		เจ้าจอมแย้ม น้องพระยาบริรักษ์	๑

เจ้าจอม มารดาน้อยใหญ่ } คือ พระองค์เจ้า เสด็จมณฑล ๑
มีพระองค์เจ้า ๑ องค์

พระยาศรีธรรมบริรักษ์ } พระนราธิราชภักดี ๑
ผู้รักษากรุงเก่ามีบุตร ๔ คน } คือ พระยาบำเรอบริรักษ์ ๑
พระยาศรีธรรมราช ๑
เจ้าจอมพลับ ๑

เจ้าพระยานครศรีธรรมราช } พระยานครศรีธรรมราช ใหญ่ ๑
กตาง มีบุตร ๗ คน } พระศรีธรรมบริรักษ์ ๑
พระภักดี ผู้ช่วย (เขื่อน) ๑
คือ นายบัว มหาตเด็ก ๑
นายเดช มหาตเด็ก ๑
เจ้าจอมอ้อม ๑
เจ้าจอมสว่าง ๑

พระยาเสนาหา มนตรี } นายสนิท หุ้มแพร (พร้อม) ๑
มีบุตร ๒ คน } คือ นายหนู มหาตเด็ก ๑

พระยาบริรักษ์ภทร } พระยาบริรักษ์ภทร (ข้า) ๑
เมืองพังงา มีบุตร ๒ คน } ผู้รักษาเมืองพังงา ๑
พระพล ปลัด ๑

พระยาเสนาพัต เมืองตะกั่วป่า มีบุตร ๑๑ คน	คือ	พระปลัดเมืองตะกั่วป่า	๑	๑๑
		พระเวียงฤทธิ์ ผู้ช่วย	๑	
		พระสุนทรวรนาถ ผู้ช่วย	๑	
		พระเสนาณรงค์ ผู้รักษาเมือง		
		รัตนคม	๑	
		พระพลสงคราม เมืองกระบี่	๑	
		พระอิศราพิไชย ผู้รักษา		
		เมืองกระบี่	๑	
		พระตะกั่วทอง	๑	
		นาย สุก ผู้ช่วย	๑	
		นาย คำ ปลัด	๑	
		พระธัมมปัต	๑	
		พระอินทรธัมมปัต	๑	

พระยากาญจนดิษฐ์ มีบุตร ๑ คน หลวงพิพิธพรณภูมิ ผู้ช่วย ๑

พระสงครามพิพัฒน์ มีบุตร ๑ คน คือ เจ้าจอมกุหลาบ ๑

พระยาปลัด มีบุตร ๑ คน คือ พระเสนาณรงค์ ๑

เจ้าจอม มารดา (บัว) มีพระองค์เจ้า ๔ องค์	คือ	กรมหมื่น ศิริรัชดลังกา	๑	๔
		พระองค์เจ้าอรไทยเทพกัญญา	๑	
		พระองค์เจ้าวัฒนวงษ์	๑	
		พระองค์เจ้าดำรงฤทธิ์	๑	

พระยานครศรีธรรมราช } คือ พระเสน่หามนตรี (เอียด) ๑
ใหญ่ มีบุตร คน ๑

ศิริวงษ์ นครตั้งแต่เจ้านคร ๒๔ ที่รู้ได้แต่ที่เป็นราชการในเวลานั้นเท่านั้น

ผลประโยชน์หากิน

คนไทยทำนา ทำสวน ทำไร่ ไร่เช่า ไร่พัก ไร่แดง ทำปลาบ้าง ทอผ้า
บ้าง จักสาน ทำทอง ขายของ จีนทำสวน ทำเหมือง ทำปลา
ขายของ คั้วขายรับดินคั้ว พวกแขกหากินเหมือนคนไทย พราหมณ์
อาไศรยหากินทางพิธี แดขายของ

สินค้าใหญ่ในเมืองนคร เข้าเป็นใหญ่ แดค้บุกแดค้ถึงของเบ็ดเตล็ด
แทบจะทุกอย่าง ในท้องตลาดที่ขายของเครื่องนุ่งห่ม ผ้ายกทอง
ผ้ายกไหม ผ้ายกดอก ผ้าม่วง ผ้าพื้น ผ้าตาตาราง ผ้ารังส้าย
บัว ผ้าพื้น ผ้าขาวม้า ไหม ค้าย ผ้าเช็ดปากค้าย ผ้าห่อค้าย
สิ่งของเครื่องใช้ เครื่องถม เครื่องทอง เครื่องเงิน เครื่องทองเหลือง
เป็นต้น เครื่องจักสานเล็กต่าง ๆ รูปพรรณ ด้าน ด้วยถาน
ด้วยเคย ด้วยหวาย ด้วยคั้ว มีกระบุง นครเป็นต้น สิ่งของ
เครื่องใช้ในท้องตลาด ซึ่งมาจากเมืองอื่นแต่ต่างประเทศมีตามธรรมเนียม
เหมือนเมืองอื่น ๆ ของปลาที่คนนิยม ต้องการที่เมืองนคร
มีของเก่า ๆ โบราณหลายอย่าง มีพระพุทธรูปอย่างเก่า แดเงิน
นะโมเป็นต้น แดเครื่องสดคาวเป็นผลไม้เครื่องยา ของแห้งต่าง ๆ

จำนวนราคาสินค้าออกจากเมือง นคร เข้าเกวียน ละ ๔ ตำลึง ถึง
 ๕ ตำลึง ออก มาก ตีบุก ออก ปี่หนึ่ง หดาย ร้อย หาบ ของอื่น ๆ
 ออกตาม ขรรมนิยม ราคาสั่ง ของ ที่ ขายใน ตลาด ผ้าถุง ผ้าห่ม ผ้า
 ยกใหม่ ผ้ายกทองไม่มีขายในตลาด เป็น ของ ทอเฉพาะ ผู้สั่งจะซื้อ
 แด่เป็น ของ ทำใน บ้าน ผู้ราชการ เมือง กรมการ ผู้หลักผู้ใหญ่เป็น ต้น
 ผ้าม่วงการาผืนละ ๕—๖ เหรียญ ผ้าขาว ผ้าดำ ผ้าพื้น ผืน
 ละ ๖ ก้อน ๗ ๒ ยำไป ๗ ๖ สดั่ง ผ้าขาว ผ้าไหมผืนละ ๗ เหรียญ
 ผ้าขาวผ้าดำยกกุดีละ ๘ บาทถึง ๑๐ บาท ผ้าเช็ดปากผ้าขาว
 กุดีละ ๔ บาทถึง ๕ บาท ผ้าโสร่งไหมผืนละ ๔—๕—๖ เหรียญ
 ผ้าโสร่งดำผืนละ ๑ บาท เครื่อง ทอง เครื่องถมไม่มีใครมีขายใน
 ตลาด เป็น ของ ทำจำเพาะผู้สั่งผู้ซื้อ แด่ผู้ว่าราชการ เมือง กรมการ
 เรียกช่าง มาทำเอาเอง ช่าง ทองใน เมือง นคร ที่ฝีมือทำเครื่องถม
 เครื่องทองดี ๆ เป็นอัน มาก เครื่องเงินมีที่ตลาดบ้าง เป็น ต้น
 ว่าต้มบุก คดับ โต๊ะ พาน ขายประมาณหนักถึง ๒หนัก เครื่องทอง
 เหลืองมีชุม เป็นต้มบุก เป็นคดับ กระบะ กาน้ำ เป็น ต้น
 เครื่องด้าน กระบุง นครมีหลายชนิด ราคาสั่งแต่ ๖ สดั่งถึง ๒ บาท
 ภาษีอากรมีตาม ขรรมนิยม แด่ในแขวงเมือง นครนี้มีเหมือง
 ตีบุก ๔ แห่ง ทำตีบุกได้ถึงปีละ ๔๐๐๐ หาบ เรือค้าขาย
 คอเวอนเมนต์ไม่มี เรือที่ค้าขาย เป็นเรือแขก เรือจีน เรือปากใต้

มีเดือนหนึ่ง ประมาณ ๑๐-๒๐ ตำ ไร่ที่ ราษฎร ค้าขาย อยู่ เป็น
 ไร่ ดอนม ไร่ราว กระแส ไร่ดำนั้นนี้ เด็ก ใหญ่ หดาย อย่าง
 ไร่สำหรับราชการ เป็น ไร่แก่งพายอยู่ ๖ ตำ เป็นแก่ง พัง บ้าง
 แก่ง อย่าง ไร่ แหวด อย่างใหม่ บ้าง แต่ตัว แก่ง กับ ไร่ไม่ลง ที่ แก่ง
 เด็ก หดอม ไร่ แทบทุก ตำ เป็น ของ จัป พดดีใส่ ไร่ดำนั้น บ้าง
 ไร่ดำนั้นนี้ราว กระแส ยาว ๆ บ้าง แต่ มี ไร่ กัญญาเอา กระแส
 ทำ หลังกา พายแจว บ้าง มี หดาย ตำ ใน เมือง นคร มี ช้าง เป็น ของ
 หดอง สำหรับ เมือง อยู่ ประมาณ ๑๐๐ เศษ เป็น ช้าง พลายงาม ๆ
 ที่มี มาก มี กุบ ดี หน้า หลังก หนึ่ง กุบปะทุน ตำ แด่ สืบ คับ โงง เป็น อัน
 มาก แต่ มี รถ ๔ ล้อ มี คู้ แต่ รถ ๔ ล้อ มี เตี้ย รถ ต่อกักัด
 ประมาณ ๑๐ หลัง มี ม้า ช้าง แต่ ไม่ สู้ ดี โค กระบือ มี น้อย

จำนวนเงิน ที่ ใช้ ใน เมือง นครนี้ ใช้ เงิน บาท อัฐ ก็ได้ ใช้ เงิน
 เหรียญ เมกสิกัน ใช้ เงิน รูเบย์ ซึ่ง ชาว เมือง เรียก ว่า ยำ ไป ก็ได้ แต่
 มี เบี้ย ต่กว ใช้ สำหรับ เมือง รูป กดม มี รูป กวาง เป็น เหลี่ยม สอง อย่าง
 อย่าง หนึ่ง กดม สอง นิ้ว รูป กวาง กว้าง กระ เบียด ใหญ่ มี อักษร จีน
 สี่ นาทัง สอง ข้าง ข้าง หนึ่ง มี อักษร จีน ตรา กต อีก สอง ตัว อย่าง นี้
 ใช้ กัน ดิบ อัน เปน ก้อน ดำ อัน เปน ยำ ไป หก ก้อน ครึ่ง เปน เหรียญ
 เมกสิกัน อย่าง หนึ่ง กว้าง กดม นิ้ว กิ่ง กับ กระ เบียด น้อย รูป กว้าง
 กระ เบียด ใหญ่ หน้า หนึ่ง มี อักษร จีน ๔ ตัว แต่ อักษร เปน ตรา กต

๓ ตัว นำหนึ่ง เป็น อักษร แรกอีก ๒ ตัว ใช้กัน สอง อัน เป็นเบี้ย
อัน ใหญ่หนึ่ง ยี่สิบอัน เป็น ก้อน

อาหาร

เข้า ปลา หมู เป็ด ไก่ ผัก บำ ผัก สด ผลไม้ ทุเรียน มังคุด
ตางสาบ เงาะ ส้มโอ ส้มซ่า ส้มแก้ว จำปาตะ ขนุน มะปราง มะปริง
ทุกกระ สดือ สดอ พะเนียง มะพร้าว ผลไม้ไม่มีแทบทุก อย่าง

ความ

ใน เมือง นคร นี้ มี อยู่ตาม ขรรหม เนียม เดิมชเหมือนแต่ก่อน
กรมการ ว่า ความ นคร มาต ปล้นกันบ้าง มี ค้าง คัด อยู่ประมาณ
๒๐ เรื่อง ๓๐ เรื่อง ที่ ตรง นั้น เห็น มีคนโทษได้ชื่อ ได้ โคงก
อยู่เป็น อัน มาก ใครผู้ร้ายที่ แขวง เมือง นคร มีอยู่เนื่อง ๆ

การ รื้อน เ็น

ราษฎร ถือกัน ว่า มีความสุข ปรกติ อยู่ ถ้าแต่จะ ดัง เกิดด้วย คา
ก็ แด เห็นได้ว่า ราษฎร มีความจน มาก เป็นที่น่า สง สาร์ ถ้าจะ
ต้อง ถูก กะเกณฑ์สิ่งใด มาก ๆ ก็ น่าที่จะ เหลือ กำนัง ใน เมือง นคร นี้

เปน ที่ หน้า สง ดาร์ ทั้ง ภูมิ ถาน บ้าน เมือง แต่ ผู้ ว่า ราชการ เมือง
กรมการ แด่ กำนั ดัง ราชฏฐร ที่ จะ ให้ เกิด ความ เจริญ ชื่น ได้ นั้น

อนึ่ง ใน ปี นี้ โค กระบือ เปน อัน ตราย เพราะ เกิด โรค อย่าง เมือง สงขลา
ล้มตาย เปน อย่าง มาก ที่ สุด ใน คำ ภา ว่า ใน ปี นี้ ราชฏฐร ที่ มี ฝูง โค
กระบือ ถึง คั้ง ๑๐๐ เมื่อ โรค ลง จับ ฝูง โค ก็ ล้มตาย เหลือ อยู่ แต่
๑ ตัว ๒ ตัว เท่านั้น โรค นี้ มัก จะ เกิด ชุก ชุม ทั่ว ไป ไม่ ไคร เว้น
หมู่บ้าน ปี นี้ ราชฏฐร ถึง แก่ ทำ นา ด้วย พร้า ด้วย มีด โดย มาก

เมืองไชยา

ไชย ภูมิ ที่

เรือ สุริยมณฑล ทอด ส้มอ ที่ ปาก ช้าว เมือง ไชยา ด้าน ควัน ออก หน้า
ภก ๕ ภา ห่าง ฝั่ง ประมาณ ๖๐ เส้น ตรง ปาก คลอง ไชยา
ไม่ แด เห็น ๆ แต่ แฉว ไม่ เปน พุ่ม พอ ดึง เกด ไป ได้ หาด ทราย แด เขา
ไทด ฝั่ง เปน อัน มาก ข้าง ทิศ ได้ มี หาด ทราย เปน ไรต์ ใหญ่ ยาว
ปลาย ไรต์ เข้า มา ข้าง ฝั่ง ทิศ ควัน ตก ปาก คลอง ไชยา มี ไม่ บัก
หัว หาด ยอด เปน ไคร่ง ทำ นอง ทุ่น เปน ไครื่อง หมาย หัว หาด ต้น ร่อง
ทาง เข้า ที่ เรือ จอด ใน คอน ชึ่ง ชาว เมือง เรียก ว่า กะ เซ็ด นั้น หาด
กะ เซ็ด ที่ พัน น้ำ แด เห็น เปน หาด ทราย ประมาณ ๖๐ เส้น เปน หาด

ตอนได้น้ำขึ้นไป ประมาณ ๑๒๐ เส้นเศษ ถึงร่อง เกาะปราบ
ปากน้ำเมือง กาญจนบุรี แต่เห็นเกาะปราบ ปากน้ำเมือง กาญจนบุรี
แต่เห็นเกาะปราบ อยู่ไกล ๆ แต่เห็นเขาฝั่ง เมือง กาญจนบุรี ชัดขึ้น
กัน อยู่แต่ไกล เป็น อัน มาก ข้าง ทิศเหนือเห็น แห่ม ชู ฤ็ แห่มทราย
เป็น แนวไม้ยืน ออกไป ข้าง ทิศตะวันออกเฉียงเหนือของ ปากคลอง
ไชยา พันแห่ม ออกมาแต่เห็น เป็น ทะเล กว้างไป แต่ทิศเหนือ นั้น
เป็น กระเซ็ด เป็น ไรด ทราย ดอน ขึ้น ออกไป ประมาณ ๑๒๐ เส้น เวลา
น้ำ ลง ขอด ไรด นั้น จึง ผุด ขึ้น แต่เห็นได้ ที่ เรือ จอด นั้น เป็น
ที่ น้ำ ฤก พัน ดอน กระเซ็ด เข้า มา ที่ ร่อง ข้าม กระเซ็ด เข้า มา
ทาง ทิศ ตะวัน ออก ตรง ไป จน พัน กระเซ็ด ตัว ร่อง กว้าง บ้าง แคบ บ้าง
อย่าง กว้าง ประมาณ ๕-๖ เส้น อย่าง แคบ ประมาณ ๒-๓ เส้น
มีไม้ บัก เป็น ที่ สัก เกิด ร่อง ข้าง ตะวัน ๑๒ ต้น แต่ได้ เป็น อัน ทราย
เลี้ยว บ้าง ที่ ปาก ร่อง นั้น มี ไร่ ๆ หนึ่ง เป็น ที่ สัก เกิด ปาก ร่อง
ไร่ ต้อง อยู่ ข้าง เหนือ ใน ร่อง นั้น ที่ ตอน ที่ สุด ที่ ปาก ร่อง น้ำ ลง
ที่ สุด ประมาณ ๗ ศอก แล้ว ฤก เข้า มา ๑๐ ศอก บ้าง ๓ วา บ้าง
จน ถึง น้ำ ๔ วา ๕ วา ใน ที่ เรือ จอด นี้

ร่อง กระเซ็ด นี้ แต่ก่อน มา ไม่มี ผู้ใด ทราบ ว่า มี ร่อง ข้าม กระเซ็ด
เข้ามา จอด เรือ ข้าง ใน กระเซ็ด ได้ เรือ ใหญ่ ๆ ที่ เป็น เรือ ราชการ
เรือ ค้า ขาย จะ มา เมือง ไชยา ต้อง จอด นอก กระเซ็ด พัน แห่ม ทราย

ไปไกลมาก เพราะคิดที่ไม่มีร่องเท้า ด้วยพระยาไชยาแต่ก่อน
 ปกปิดร่องไว้ ต่อมาเมื่อพระยาไชยา(งำ)คนนี้มาว่าราชการ จึงได้
 คิดปักเสาเดื่อนำเรือกลไฟแต่เรือราชการที่ใหญ่ ๆ ข้ามทะเลเข้ามา
 จอดข้างโน้นได้เป็นที่สะดวก ถึงในแผนที่ก็หาไม่มีร่องไม้ เป็นความชอบ
 ของพระยาไชยา(งำ)คนนี้ได้ อย่างหนึ่ง

ที่ปากคลองไชยานั้น มีหาดทรายเป็นริต และมีแหลมเป็น
 หาดทรายข้างทิศตะวันออก มีศาลาที่แหลมนั้นหลังหนึ่ง ๓ ห้อง
 เติดยังรอบ หลังคามุงกระเบื้อง เป็นชายคาหลบอย่างแบบศาลา
 มอญ เป็นของพระครูกาแก้วองค์เก่าสร้าง ที่ปากคลองไชยานั้น
 เลี้ยวเข้าไปทางทิศเหนือเรียกว่าคลองพุมเรียง ปากคลอง
 กว้าง ๒ เส้น มีคันตาคุ่มคันกงทางต้องปากน้ำ เข้าไปประมาณ
 ๕ เส้น มีคลองแยกเข้าไปเมือง เลี้ยวไปทิศตะวันตก ตัวคลอง
 พุมเรียงนั้นตรงไปออกทะเลที่เขากระดัง คลองที่เลี้ยวเข้าไปเมืองนั้น
 ปากคลองกว้างประมาณ ๑๕ วา มีด่านที่นั่นเป็นกระโจมแต่เรือน
 ซาวด่าน ที่ตรงด่านออกมาไม่ปักเป็นรั้วกันตลอดคลอง
 มีร่องเรือเข้าออกอยู่ข้างแฉ่มด่านออกมาฝั่งเหนือประมาณ ๖ วา
 แต่ปากคลองแยกเข้าไปถึงเมือง ทำบ้านเจ้าเมืองประมาณ ๑๐ เส้น
 ถ้าคลองนั้นเคยไปเป็นดอน มีถ้าคลองต่อไปประมาณ ๒๐ เส้น
 ที่ทำบ้านพระยาไชยานั้น มีบรรไดไม้เหนือคพานขึ้นไป

มีโรงจากโรง ๑ ยาวประมาณ ๑๐ วา กว้าง ๔ วา มีเฉลียง รอบ
 เป็นโรงโกเตนที่เก็บสินค้าสำหรับบรรทุก มีถนนขึ้นไปทางทิศใต้แล้ว
 เลี้ยวขึ้นไปทางตะวันตกทางประมาณ ๒ เส้นเศษ ที่บ้านพระยา
 ไซยา นั้น มีรั้วกำแพงบ้าน ทำด้วยไม้กระดาน ยาวประมาณ ๑๕ วา
 ประตูบ้าน มีหลังคามุงจากอย่างบ้านหยา มีกระตาง อักษรจีน ปิด
 หลังประตู หลังคา ประตูบ้าน ยาวประมาณ ๔ วา กว้าง ๑๐ ศอก
 ที่ตัวบ้านนั้นเป็นเรือนไทย ยกพื้นขึ้นเตี้ยสูงประมาณ ๓ ศอก
 ๓ หลัง ข้างนอกซ้ายขวาข้างละหลัง มีหลังขวางข้างในหลังหนึ่ง
 มีชด้ายพนักกระดาน ข้างหน้ามีตุ๊กทรง มีประตูนอกชาน ตัวเรือน
 หลังละ ๕ ห้อง ชื่อ ๘ ศอก หลังคามุงจากฝากระดาน เป็นรูป
 เรือนไทย ยังไม่มีห้องนั่ง ตัวบ้านหันหน้าไปข้างทิศเหนือ
 ข้างนอกรั้วบ้าน ตรงหน้าบ้าน มีสนามหญ้ายาวตลอดรั้วบ้าน กว้าง
 ประมาณ ๑๐ วา มีเรือนยกพื้นสูงประมาณ ๑ ศอก เป็นเรือน
 ยาว ๕ ห้อง ๆ ละ ๘ ศอก ชื่อ ๔ วา ๒ ศอก มีฝา ๓ ด้าน
 มีห้องข้าง ๆ ๒ ห้อง เฉลียง ๘ ศอก ยกพื้นรอบหลังคา
 มุงจากแบบบ้านหยา หันหน้าไปทิศใต้ตรงบ้าน มีตุ๊กทรงเหล็ก
 เฉลียงด้านหน้าด้านหลัง และมีเรือนอีก ๒ หลัง ประตูขวางเรือน
 หลังใหญ่นั้น ติดกับเฉลียง เป็นเรือน ๓ ห้อง ชื่อ ๖ ศอกเศษ
 มีฝาแตกหัก ห้องข้างด้านเหนือ ๒ ห้อง เหมือนกันทั้งสองหลัง เฉลียง

เรือนใหญ่ชักติดเรือน ๒ ข้าง เรือนหมื่นนี้ พระยาไชยาเรียกว่า
 สดะขัน เป็นของสำหรับรับคนที่ จะไป มา อาศัยอยู่ แต่เป็นห้อง
 ด้วย เรือนหมื่นปลูกที่เดิมเดิม ริมถนนหน้าบ้านที่เป็นสนามหญ้า
 ต่อไปข้างหลังเรือนทิศเหนือ นั้น เป็นป่าจากไปตลอดริมคลอง
 ที่หน้าเรือนทิศใต้ ริมเขตียงนั้น มีต้นไม้ปลูกเป็นหย่อม และมีกระถาง
 ต้นไม้ ใครคน เป็นอัน มาก ที่ตรง หน้าเรือน ผ่าน สนามหญ้าเข้าไป
 ถึง ประตูบ้าน ที่ อยู่ ที่ไม่กระดาน ทอดเป็น คพาน ทาง เดิน ๒ ข้าง
 มีต้นไม้เป็น พุ่ม ปลูก กระถาง ก่อเป็น ระยะ ๒ ข้าง ทางไปเป็น คู
 ห้าง ประมาณ ๓ วา จนถึง ประตูบ้าน ที่ เรือน สดะขัน นั้น ตกแต่ง
 ผนัง เป็น เครื่อง เฉาก๊ว ๒ ชั้น เครื่อง ไม้ เครื่อง ฝรั่ง คุเบิน ที่ คน พัก สบาย
 ข้าง รั้ว บ้าน ทิศ ตะวัน ตก มี เรือน จาก หลังคา บ้าน หยา ยก พื้น หลัง ๑
 กว้าง ประมาณ ๖ วา ยาว ประมาณ ๘ วา มี รั้ว ข้าง หน้า
 เป็น ศาลา กลาง ที่ ขำระ ความ ข้าง ทิศ เหนือ โกล รั้ว บ้าน ไป
 ประมาณ ๑๕ วา มี โรง ๒ หลัง ยาว ประมาณ ๑๕ วา
 ซื่อ ๓ วา เป็น โรงงาน สำหรับ ทำ การ ต่าง ๆ แต่ มี บ้าน เรือน โรง
 บำรุง ไฟร์ แตร ราษฎร อยู่ ตาม รอบ บ้าน หลาย หลัง มี ต้น ไม้ มาก ต้น มะพร้าว
 แต่ มี ต้น ไม้ ไม่ แน่นหนา ตลอด ไป แล้ว มี ถนน ตรง ไป จาก สนาม หญ้า
 ทาง ตะวัน ตก เป็น ถนน พระยาไชยา คน นี้ ได้ ทำ คัด ใหม่ไว้ กว้าง ประมาณ
 ๘ ศอก ตรง ไป หน่อย หนึ่ง มี วัด ๆ หนึ่ง มี โบก ก่อ อิมูมุง กระเบื้อง

ช่อฟ้าใบระกา กว้าง ประมาณ ๔ วา ยาว ๖ วา ข้างใน มีพระ
 ประทาน หน้าตัก กว้าง ๔ ศอก หัน หน้าโบสถ์ไป ด้าน ตะวัน ออก มีกำแพง
 แก้ว แด่ พัทธสีมา ล้อม รอบโบสถ์ เสด็จมา ไซ้ หน้าโบสถ์ นั้น มีพาไล มุง
 กระเบื้อง ออก มา จาก หน้าโบสถ์ ตัว เสด็จมา อยู่ใน ร่ม ข้าง หลังโบสถ์
 เป็น กุฏิ พระ ต่อ ไป รั้ว วัด เป็น ไม้ บัก ห่าง ๆ เป็น ขอบ สูง ประมาณ ๔ ศอก
 ประตู เป็น คอก แด่ ล้อม ประตู ก่ออิฐ วัด นี้ ชื่อ วัด สุ่ม ห นิมิตร เป็น
 ของ สุ่ม เต็ม เจ้า พระยา องค์ ใหญ่ ปฐมสังฆราช ตรง วัด ข้าม ถนน ทิศ เหนือ
 มี พระเจดีย์ มี กาน ก่อ สูง ประมาณ ๕ ศอก สูง ทั้ง พระเจดีย์ ด้วย
 ประมาณ ๕ วา มี ศาลา คด เด็ก ๆ ๔ มุม มี กำแพง แก้ว
 ชัก ดิน กัน รอบ พระเจดีย์ องค์ นี้ เป็น ของ พระครู กาแก้ว องค์ เก่า สร้าง
 ต่อ ถนน ไป อีก มี ตะพาน ข้าม คู ไป ถนน เลี้ยว ไป ข้าง ทิศ เหนือ
 ข้าง ฟาก ถนน ข้าง ตะวัน ตก มี ด่าน กว้าง มี โรง ๆ หนึ่ง กว้าง ประมาณ
 ๔ วา ยาว ประมาณ ๖ วา มี อิฐ เต็ม ใน นั้น เป็น ของ
 เจ้า พระยา สุรวงษ์ จะ ให้ สร้าง เถาว เมนต์ เฮาส์ แต่ มี โรง อีก โรง หนึ่ง
 ยาว ประมาณ ๘ วา กว้าง ๔ วา เป็น โรง เบิก มาด ทำ เรือ
 ต่อ ถนน ไป มี บ้าน มี เรือน โรง กรมการ แด่ ราษฎร ตลอด ไป ทั้ง ต้อง ฟาก ถนน
 ที่ เป็น หมากร เป็น มะพร้าว บ้าง ที่ โรง เรือน มี น้ำ ถึง ชาย ของ เป็น เครื่อง
 ขำ ผ่าน ผ่าน ห่ม แด่ เครื่อง ใช้ ด้ รอย บ้าง เป็น ดิน ค้า บ้าง มี ราย ไป
 เป็น แห่ง ๆ ทาง ประมาณ ๗ เส้น ๘ เส้น มี วัด ๆ หนึ่ง

ข้าง ฟาก ถนน ทิศเหนือ ชื่อว่า วัดโพธาราม มีรั้วไม้เป็นเขื่อน
 และมีโบสถ์ผนังปูนขาวดูมุงหลังคาจาก กว้างประมาณ ๔ วา ยาว
 ประมาณ ๖ วา หน้าโบสถ์หันไปทิศตะวันออก มีหมู่กุฏิพระอยู่ข้างมุขหลัง
 โบสถ์ทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ในโบสถ์นั้นมีพระประธานหน้าตัก ๓ ศอก
 นั่งอยู่บนถาดปูนเตี้ยแต่กว้าง มีพระพุทธรูปใหญ่น้อยตั้งอยู่เป็น
 อันมาก มีพระหล่ออย่างเก่า ๆ แลขาวดูมาก และมียานยนต์อย่าง
 เก่า ๆ อยู่ ๒ อัน ลัดกี่ปัดทองดองชาด มีคานหามสำหรับ
 หามด้วย ขำรดลัดกัหักพัง ได้สอบถาม พระครู กาแก้ว ก็ไม่ได้ความ
 ว่ามาแต่ไหน ทราบว่าเป็นของเก่าตั้งแต่พระครู กาแก้ว เกิดมา
 ก็เห็นอยู่ดังนี้ เป็นของเคยใช้สำหรับแห่พระ แห่บวช นาคบ้าง
 เมื่อพระครู กาแก้ว คนนี้บวชก็ได้เคยแห่ยานยนต์อันนี้ ตัวพระครู
 กาแก้ว นั้นบัดนี้อายุถึง ๗๐ ปีแล้ว

ต่อวัดนี้ไปก็เป็นบ้านโรงเรือนราษฎร ชายของดินคำรายไปเหมือน
 ที่ว่ามาแต่นั้น ตั้งแต่ต้นถนนจนหมดหมู่บ้าน ทางประมาณ
 ๔๐ เส้น เป็นถนนหญ้าแต่ต้นไม้ป่า มีศาลามุงจากอยู่กลางหลัง ๑
 เป็นที่คนเดินทางพัก แลถนนนี้ต่อไปออกทุ่งอีก ประมาณ
 ๕๐ เส้น รวมถนนนี้เป็นประมาณ ๙๐ เส้น

จำนวนคน แด่ หมูบ้าน

หมูบ้านโรงเรือนราษฎรที่เป็น หย่อมเป็น หมู่ ในจังหวัดบ้าน
 ผู้ว่าราชการ ประมาณ ๒๐๐ หลัง จำนวน ประมาณ ๑๐๐๐ เศษ
 จำนวนบ้านโรงเรือน ซึ่งตั้ง อยู่สองข้าง ถนน เป็น ซับ ซ้อน ตลอดไปเป็น
 ประมาณ ๕๐๐ หลัง คนประมาณ ๒๐๐๐ คน บ้านโรงเรือน
 ที่ตั้งอยู่นอกเมืองไปเป็น หย่อมเป็น หมู่ตาม ลานป่า รวมบ้านโรงเรือน
 ตลอดเขตเมืองไชยาประมาณ ๙๐๐๐ หลัง เป็นคน ประมาณ ๔๐๐๐๐
 ถ้าจะแบ่งคนเป็นชาติจะเป็นไทยดึก ๓๐๐๐๐ จะเป็นจีน ๓๐๐ เศษ
 จะเป็นแขกดึก ๑๗๐๐ คน คนไทยเป็นส่วยของ ส่วยดีบุก
 ส่วยรังนกบ้าง ที่ส่วยของ ส่วยดีบุกเก็บเงินปี ๑ คนละ ๗ บาท
 ส่วยรังนกนั้น เกณฑ์ไปเผ่ารังนกที่เขาโคตาหล้าเกาะ อ่างทอง จีน
 เป็นจีนผูกปี ๓ ปี ๔ บาท แยกไม่มีส่วยเป็นแต่สำหรับเกณฑ์
 ราชการ เป็นแขกพิชิตพรรณสำหรับบ้านเมือง มาแต่ครั้งเจ้าเมือง
 เป็นแขก แยกเหล่านี้พูดแขกไม่เป็น เกือบจะไม่เป็นแขก
 เมืองนี้ผู้ว่าราชการเมือง มีตำแหน่งชื่อว่า พระยาวิจิตรภักดีชื่อตัวชื่อซ้ำ
 มีผู้ช่วยคนหนึ่ง เป็นที่หลวงราชานุกิจ ชื่อตัวชื่อกลิ่น เป็น
 น้องพระยาไชยาคนนี้ แต่ปลัดยกบตร เป็นคนในเมืองนี้ ยังไม่ได้

รับสัญญาบัตร เป็นแต่ที่ไปก่อน แลกรมการผู้น้อยอีกหลายคน
ตัวพระยาไชยาคนนี้ กิริยาท่าทางน้ำใจค่อยไปทางคิวิโดย แลเป็น
คนรู้จักการค้าขายมาก เพราะได้ภรรยาบุตรจีน ที่จะชักนำ
ให้น้ำใจเป็นเมอร์แซนต์ได้ ผู้ช่วยนั้นเป็นคนหนุ่ม ได้เป็นคนนำ
เรือเข้าร่องกะเซ็ด ปลัดยกรบัตรนั้นเป็นคนไม่สู้ดีไม่สู้บ้า ราษฎร
ในเมืองไชยานี้ ในเมืองไม่สู้หนาแน่นมีคนเดินถนนห่าง ๆ

ผลประโยชน์ การหาเงิน

คนไทยทำนา ทำสวน ทำปลา ตัดมาดเรือตัดไม้ทำกระดาน หาซื้อ
ขายดินค้าขายของ ทอผ้า เลี้ยงหมู พวกจีน ทำสวนทำปลาตั้งค้าขาย
รับดินค้าส่ง ออกทำภาษี พวกแขกหาเงินเหมือนไทยยกไว้เสียแต่
เลี้ยงหมู ดินค้าใหญ่ที่ออกจากเมืองไชยา มาดเรือ กระดาน
ไม้เคี่ยม ไม้หวาย กระแสลง เข่า เขาหนังโคกระบือ สุนัข
ผ้าพัน ในท้องตลาดก็ขายของต่าง ๆ ที่ว่ามาแล้ว ที่เป็นผ้าพัน
ผ้าไหม ผ้าพัน ผ้านาผ้าขาว ผ้าสีของเครื่องใช้สอยต่าง ๆ
มีบ้าง ร้านชำเป็นของมาแต่เมืองอื่น ๆ แลเมืองต่างประเทศ
จำนวนราคาสินค้าออกจากเมืองไชยา มาดหมู และใหญ่น้อย
ปีหนึ่งรวม ๓๐๐ หรือ ๔๐๐ ตั้งแต่ ๗ ศอก ถึง ๔ วา ๒ ศอก
ราคาตั้งแต่ถึงค่าถึงไปถึง ๕ คำถึง ค่ายใหม่กระแสลงเคยปีหนึ่ง

๕ ขี้ออกประมาณ ๓๐๐๐ บาท สุกกร บรรทุกไปถึงคโปร์ประมาณ
 ปีละ ๓๐๐ หาบ ราคาหาบละ ๑๑ บาท กระดานไม้เคี่ยม
 ประมาณ ๒๐๐๐ หรือ ๓๐๐๐ ตั้งแต่ ๕ วา ราคาแผ่นละ ๕ ดั้ง
 ฝ้ายก ฝ้ายใหม่ ฝ้ายพื้น ฝ้ายอาบ ฝ้ายขาวม้า ประมาณปีละ ๒๐๐๐ บาท
 เข้าราคาเกวียนละ ๕ ตำลึง เขาหน้ หาบละ ๓ ตำลึง ราคาสิ่งของ
 ที่ขายในตลาด ฝ้ายนึ่ง ฝ้ายห่ม ฝ้ายกทอง ฝ้ายกใหม่ ฝ้ายม่วงไม่มี
 เปนของ ทำจำเพาะผู้สั่ง ผู้ต้องการ แดของ ทำที่บ้านผู้ว่าราชการ
 แดผู้ใหญ่ ฝ้ายด้ายแกมใหม่ราคาผืนละ ๓ บาท ๒ ดั้ง ฝ้ายพื้น
 ราคาอย่างต่ำ ผืนละ ๖ ดั้งหรือ ๗ ดั้ง ฝ้ายพื้น อย่างแถว
 กุดีละ ๑๘ บาท ๒๐ บาท ๒๔ บาท ฝ้ายขาวม้า อย่างกว้าง
 กุดีละ ๒๐ บาท ฝ้ายขาวม้าอย่างแคบ กุดีละ ๑๐ บาท ภาษีอากร
 ตามธรรมเนียม เรือคอเวอนเมนต์มีอยู่ลำหนึ่ง เปนเรือแต่ก่อน
 ก็เสียใช้ไม่ได้ ในปีหนึ่ง เรือค้าขายเปนเรือแขกจีนปากใต้
 ปีหนึ่งประมาณ ๔ ลำ ๕ ลำ ที่เปนเรือฉลอมมีเตาใบ บรรทุก
 มาตเรือเข้าไปกรุงเทพ ฯ ปีหนึ่งประมาณ ๕ ลำ ๖ ลำ เรือเล็ก ๆ
 ที่ราษฎรใช้ศรอยแต่จับปลาต่าง ๆ เรือลำนั้นบ้าง เรือราวกระแซงบ้าง
 เปนเรือแจวเล็ก ๆ ผู้ว่าราชการ มีเรือค้าขาย อยู่ลำหนึ่ง เปนเรือ
 ทำนองจีน เตาใบเปนจีนเปนเรือเท่ง จุลิน คำ ๒๔๐๐ หาบ
 ได้เคยค้าขายที่เมืองสิงคโปร์ ปีหนึ่ง ๓ เที้ยว ๔ เที้ยว มีกำไรมาก

ยัง ค่อ อีก ตำหนึ่ง ยังไม่ แดว เรือ เต็ก ที่ ใช้ ด้ รอย เปน เรือ เก่ง ตำบันนี้
 ๙ แจว ๖ แจว ๘ แจว บ้าง มี ประทุน บ้าง ผูก รว กระแสง บ้าง เปน
 เรือ ญวน ใหญ่ บ้าง พระยา ไชยา มี เรือ โปต ๖ กระเชียง อีก ตำหนึ่ง
 แดมี แคร่ ๑ เกี้ยว จัน โกง ๑ เก้าอี้ หาม ๑ ข้าง สำหรับ เมือง นั้น
 น้อย ประมาณ ๒๐ ตัว แต่ เปน ของ พระยา ไชยา ซื่อ บ้าง ออก ไป
 จับ เอง เอง บ้าง มี กูบ มี ดับ คับ อยู่ บ้าง

จำนวน เงิน ที่ ใช้ ใน เมือง ไชยา นี้ ใช้ เงิน บาท อัฐ เปน พัน ถ้า
 จะ ใช้ เงิน เหรียญ เมก สิก ก็ ได้ เงิน ยำ ไป ก็ ได้ เบี้ย ตะกั่ว เมือง ไชยา
 ไม่มี ใช้ อัฐิ กรุง เทพ ฯ

อาหาร

เข้า ปลา หมู เบ็ด ไก่ ผัก สด ผัก ไม้ ผล ไม้ ทุเรียน ดาง ลำด มะม่วง
 ตะมุตะใหญ่ มะปริง สะท้อน ดับรด ขนุน หมากร มะพร้าว

ความ

ถ้อย ความ ใน เมือง ไชยา นี้ มี ตาม ขรรณ เนียม มัก มี ผู้ ร้าย มา
 แต่ เมือง อื่น มี บ้าน คอน เปน ต้น เพราะ เมือง ไชยา กับ เมือง บ้าน คอน
 มี ผู้ ร้าย มัก เติง ไป มา ถึง กัน ถ้า เกิด ผู้ ร้าย ขึ้น เมือง ไชยา ก็ มัก โทษ

เขาว่าผู้ร้ายมาจากเมืองกาญจนดิฐ ถ้าผู้ร้ายเกิดขึ้นในเมือง
 กาญจนดิฐ มักโทษว่าผู้ร้ายมาจากเมืองไชยา เป็นต้นที่อยู่เหนือ ๆ
 พระยาไชยาจับผู้ร้ายที่มาจากเมืองอื่นได้ไว้หลายสิบคนแล้ว ได้ใช้
 ถาก ถาง ถนน บำรุง บ้านเมือง อยู่เสมอ

ความ ร้อน เย็น

ราษฎร มีความ สุขสบาย โค กระบือไม่ เปน อันตราย ไม่มีโรค
 อย่างที่ ว่ามา แล้ว เพราะโรค นั้นไม่มี มา ถึง เมือง นี้ ในปี นี้
 การ ค้าขาย บรรณารักษ์ อยู่

เมือง กาญจนดิฐ

ไชยภูมิที่

เรือสุริยมณฑล ทอด สมอ ปาก อ่าว เมืองไชยาค้น ตัว ออก
 น้ำลึก ๕ วา ห่างฝั่ง ประมาณ ๒๐ เส้นเศษ ไม่แต่เห็น
 ปาก คลอง บ้าน ดอน คือ เมือง กาญจนดิฐ เห็น แต่เกาะปราบ
 ที่ เปน อ่าว จะ เข้า ใน คลอง ข้าง ทิศ ตัว ออก เคียง ได้ แต่ เห็น เขา ฝั่ง
 เมือง กาญจนดิฐ ขั้ว ซ้อน เปน อัน มาก ปาก คลอง อีก แห่ง หนึ่ง อยู่ ข้าง

ทิศใต้ แดเห็นแนวไม้แดงเขาฝั่งใกล้ลืบ ที่คลองนี้เรียกว่าคลอง
 พันคูลา เป็นคลองเขตรแดนเมืองไชยา กับเมืองกาญจนดิฐ ข้าง
 ฝั่งคลองฝั่งขวานั้นตกเป็นเขตรแดนเมืองไชยา ข้างฝั่งขวานั้นออก
 เป็นเขตรแดนเมืองกาญจนดิฐ เป็นทางไปเมืองกาญจนดิฐได้ใกล้
 กว่าจอดเรือที่เกาะปราบปากอ่าวกาญจนดิฐนั้น คีตระยะตั้งแต่
 เรือจอดที่กระเช็ดไชยามาถึงปากคลองพันคูลา ประมาณ ๑๕๐ เส้น
 ที่ปากคลองนั้นเป็นชายเลนยาวออกมาทั้งสองข้าง ฝั่งซ้ายไม่
 ประมาณ ๒๐ เส้น ปากคลองกว้างประมาณ ๓ เส้น แล้วเป็น
 ชายไม้ดำจากสองข้างทางเข้ามาประมาณ ๒๐ เส้น ถึงคลองแยก
 ทางหนึ่งทิศขวานั้นออก ที่จะไปกาญจนดิฐเรียกว่าคลองบางชาแก้ว
 ปากคลองกว้างประมาณ ๑ เส้น ตัวคลองพันคูลานั้นเลยไป
 ข้างทิศใต้ไปท่าข้าม ในคลองแยกบางชาแก้วนั้นเข้ามาอีกหน่อย
 หนึ่ง ข้างฝั่งใต้มีคลองแยกไปออกทะเลอีกคลองหนึ่งเรียกว่า
 คลองติว ถัดขึ้นมาข้างฝั่งเหนือ มีคลองแยกอีกทางหนึ่ง
 ชื่อคลองบางชยาก ไปออกคลองพันคูลา ถัดขึ้นมาทางฝั่งใต้
 มีคลองแยกออกทะเลอีกคลองหนึ่ง เรียกว่าคลองบางชยาก
 ตั้งแต่หน้ามา ขึ้นดำเนินคลองบางชาแก้ว กว้างออกมา
 ประมาณ ๒ เส้นเศษ ๓ เส้น น้ำจืดสนิทมาตั้งแต่ต้นคลอง
 ชาแก้ว แต่มีบ้านราษฎรตั้งอยู่ตามดำเนินเป็นหมู่หย่อมห่าง ๆ กัน

มีสวน หนอง สวน มะพร้าว ราย เรียง มาบ้าง แล้ว มาเป็นที่เบ่งน้ำ มีชาย
ไม่ ริม คลอง ข้างใน เบ่งน้ำบ้าง เบ่งไร่ เข้าทุ่งบ้าง ที่ใกล้จะถึงเมือง
ฝั่ง ตะวันออก มีสวน มะพร้าว หนึ่งบ้าน มีศาลเจ้าใต้ต้นตำภู ๒ หลัง
ข้าง ฝั่ง ตะวันออก ที่ ป้ายแหลม มีแม่น้ำแยก ย้อนไป ข้างทิศเหนือไป ออก
ปากน้ำ กาญจนดิษฐ์ที่เกาะปราบ แม่ น้ำแยก ขึ้นไป ทางทิศใต้
ไปบรรจบท่าข้าม ที่แม่น้ำ ๓ แยกตรงนี้ กว้าง ประมาณ ๑๕ เส้น
ฝั่ง ตะวันออก มีสวน มะพร้าว ๑๑ บ้าน ราษฎร ปลุก ริม น้ำ เป็นโรง
เรือนจาก ชับ ซ้อน กัน เป็นอัน มาก ยืน ยาว ตาม ลำน้ำ ประมาณ ๔๐
เส้นเศษ เป็น หนึ่งบ้าน ตอน เมือง กาญจนดิษฐ์ บ้านผู้ว่าราชการนั้น
ตั้ง อยู่เหนือ น้ำ เหนือ หนึ่งบ้านคน ทิศใต้ เหนือบ้านผู้ว่าราชการ
ขึ้น ไปหน่อย มีเกาะกลางน้ำ ชื่อว่า เกาะกลาง ถัด ขึ้นไป มีเกาะ อีกเกาะ
หนึ่ง ชื่อว่า เกาะส้ม ฝั่ง ฝั่ง ตะวันออก ตก ตรง หน้าบ้านเจ้าเมือง มีวัด ๑๑ แห่ง
ชื่อวัดคงคา นาม มีโรงอุโบสถ หนึ่ง มี พระเจดีย์องค์ หนึ่ง
สูง ประมาณ ๖ วา ๗ วา ที่บ้านผู้ว่าราชการ มีแพแฝด หนึ่ง
แต่เครื่องจัน หนึ่ง แพมี ตะพาน ขึ้น หนึ่ง แพ เป็น คลัง เป็น บ้าน
ผู้ว่าราชการ เมือง มีกำแพง รั้วไม้ กระดาน สูง ประมาณ ๖ ศอก
ยาว ประมาณ ๒๐ วา ประตู ๒ เพราะ พระยา กาญจนดิษฐ์ เข้าไป
กรุงเทพฯ ข้างใน บ้านนั้น มีหอหนึ่ง แล เรือน หอ ศาลา ริม บ้าน
ผู้ว่าราชการ เมือง ทิศใต้ มีบ้านผู้ช่วย รั้ว บ้าน ติด กัน กับบ้าน

พระยาภานุจันทร เป็นรั้วไม้ไผ่ขัดแตะ มีเรือนจากอยู่ ๓ หลัง
 ฝากระแซงอ่อน หลังหนึ่ง ชื่อประมาณ ๖ ศอก เติดยังรอบ
 ในรั้วบ้าน นั้น มีหญ้ารก เต็มไป มีถนน เด็กจำเพาะเดินได้คนเดียว
 เท่านั้น ที่ตรง หน้าบ้าน มีโรงเป็นศาลาริมน้ำอยู่ ๒ หลัง ๆ ความงจาก
 กว้างยาวประมาณ ๓ วา ๔ วา มีพื้น ฟากไม้เหลาชะโอน
 เป็นที่สำหรับนั่งเล่น แดงว่า ความ แล้วมีถนน ตกไป ข้างทิศใต้
 มีหนทางเดินไป ข้างทิศใต้ แล้วมีหมู่บ้านคนข้างริมนี้ แต่มี
 ตะพานข้ามแม่น้ำเข้าทุ่งแห่งหนึ่ง หนทางนั้นเป็นดุ่ม ๆ คอน ๆ
 เป็นน้ำเป็นโคลน บ้างไป ประมาณ ๑๕ เส้น ถึงปากถนน คดออก
 ถนนกว้าง ประมาณ ๑๐ ศอก มีโรงเรือนราษฎร ชาย ของ
 ชายดิน คำ ทั้ง สอง ฟาก มีเสาโคมปัก คดออกทุกหน้าโรงหน้าบ้าน
 เพราะ เมื่อ เดือน ก่อน นั้น เกิด อหิวาตกโรค ราษฎร จตุโคม บุษบา
 กัน ความไข้ ไปอีก หน้อย หนึ่ง มีศาลเจ้าเงิน ก่อตึก มุง กระเบื้อง
 แห่งหนึ่ง อยู่ข้าง ฟาก ถนน ทิศตะวันออก แล้วไป อีก หน้อย
 หนึ่ง ถึง ตึก กงษ์ซึ่ง เป็นโรง ภาษีฝิ่น อยู่ข้าง ฟาก ถนน ทิศ ตะวันตก
 ตึกนั้น อยู่ริม น้ำ ข้าง ๑ อยู่ริม ถนน ข้าง หนึ่ง เป็นตึก ๒ ชั้น ๕ ห้อง
 ชื่อ ๑๐ ศอก เติดยัง รอบ เติดยัง ด้าน ตะวัน ออก ไป รุ่ง เสา ดอย ตึกนี้ ทำ
 เป็น ทำนอง จีน ถัด ตึก กงษ์ไป ตาม ถนน นั้น เป็น เรือน โรง ตลาด คดออกไป
 จน ถึง โรง บ่อนเก่า เป็นโรง จาก ยาว ประมาณ ๔-๕ วา เป็น ที่ สุด

ถนน ตลาดใหญ่ ถนนนี้ยาวประมาณ ๑๕ วา ถัดถนนใหญ่นี้
 ขึ้นไปข้างเหนือ มีถนน ทวาย กว้าง มีวัด ๆ หนึ่ง ชื่อ วัดพระโยก
 มีโรงอุโบสถโรง หนึ่ง เป็นโรงจากเตี้ย ๆ ฝากระดาน หลังคาจาก มีพระ
 ประทาน หน้าตัก ๕ ศอก นั่งอยู่ กับแท่นปูนเตี้ย ๆ มีพระเล็ก ๆ บาง
 แล้ว มีคอกไม้กั้น ต่อม รอบโรงโบสถ์นั้น หมู่กุฏิข้างโบสถ์มาข้างริมถนน
 เหมือนกับเรือนราษฎร ตามธรรมเนียม วัดนี้เป็นวัดถือน้ำ พระพิพัฒน์
 ดิศยา ที่ปลายถนนใหญ่หน้าโรงไปเท่านั้น มีตรอกเดียวไปข้างริมน้ำ
 ทิศตะวันตก ที่มุมปากตรอกที่จะเดียวแฉ่งได้นั้น มีคอกหมู่หนึ่ง
 เป็นโรงอากรสุรา กว้างประมาณ ๔ วา ยาวประมาณ ๖ วา
 เป็นคอกจั้น ๓ ห้อง ๆ กลางเป็นประตูเข้าสองข้าง ฝาน้ำถึงหลังคา
 มุงกระเบื้อง ที่ในตรอกนั้นข้างแฉ่งเหนือมีโรงเรือนราษฎร ตั้งร้าน
 ขายของติดกันไป ข้างแฉ่งใต้มีวัดร้าง วัดหนึ่ง ร้างเป็นคอกไม้
 มีโรงอุโบสถเรียกว่าวัดร้าง ตรอกนั้นกว้างประมาณ ๔ ศอก
 แล้วเดียวไปข้างทิศเหนือ มีโรงเรือนราษฎร เป็นตลาดเก็บของ
 ดินค้าต่าง ๆ ที่มุมตรอกจะเดียวไปมีโรงเจ้าภาษีหมู เป็นโรงจาก
 อยู่ข้างทิศตะวันออก ถัดไปมีศาลเจ้ากวนอู่อีกหลังหนึ่ง เป็นคอก
 หลังคามุงกระเบื้อง กว้างยาวประมาณ ๕-๖ วา ประตูทุกเข้า
 เลียบถึงใกล้ วัดพระโยก ถัดไปมีคอกหลังหนึ่ง เป็นคอกจั้นบันย

เป็นพ่อค้าตั้งค้าขายใหญ่มาแต่เดิม ค่อยไปตาม ตรอก มีคูน้ำ
 เข้าทุ่ง ๒ แห่ง มีสะพานข้าม ตามตรอกนี้ขึ้นไปเป็นทาง ๑๕ วา
 แล้วถึง สวน มะพร้าว ถัดอีกเข้าไปเข้าหลังบ้าน พระปลัดโต ที่บ้าน
 พระปลัด นั้น มีรั้วไม้เป็นกำแพง เขาไม้ดำใหญ่ พาด หลังบ้าน เป็นป่า
 หนาทึบ ตัวหมูเรือนตั้งอยู่ริม น้ำ มีโรงจาก ๒ โรง แผลด
 มีโรงขวาง ติดกันกับ ๒ โรง นั้น ที่ศัควัน ตกอีกโรงหนึ่ง ตัวโรง
 หลังไค้นั้น ยกพื้น สูง ประมาณ ๕ ศอก ฝากระแซง เปิด ข้าง ด้าน
 ศัควันออก แหะช่อง บรเวไค้น ฝาชั้นในเอามุงกัน ไค้ถุนโรงนั้นโปร่ง
 มีลมรโชยพัดขึ้นเครื่อง ถัดหลายอัน มีท่อนไม้สำหรับถักถาย ท่อน
 โรงด้าน เหนือไม่มีพื้น มีเครื่องจักรไทย เป็นโปได้สำหรับ หมุน เครื่อง
 ถักทั้งปวง ที่หัวโรงด้าน ศัควัน ออกนั้น มีร้าน ยกพื้น ประมาณ ศอก หนึ่ง
 มีไม้บุรูปต่าง ๆ ตั้งเรียงราย เป็นโคนไม้เป็นโพรง เป็นคอหลาย
 อย่าง ริมชายคาโรงที่ตรง ยกพื้น มีร้านไม้เตี้ย ด้วย บรเพ็ชร
 ที่ หว่าง เติดยังโรงที่ต่อ กัน นั้น มีร้าน ยกพื้น สูง ประมาณ ศอก ๑
 อีก แห่ง หนึ่ง ตั้งเตาใหญ่ หดอม แร่แปร ชาติต่าง ๆ ที่ริมรั้ว
 ตรง หมูเรือน ออกไปทิศ ศัควัน ออกนั้น มีร้านไม้ยกพื้น กระดาน เป็น
 ๒ ชั้น ๆ ที่ ๑ สูง ประมาณ ๓ ศอก ชั้น ที่ ๒ สูง ประมาณ ๑๐ ศอก
 กว้าง ประมาณ ๔ ศอก ยาวประมาณ ๘ ศอก อยู่ในเชิงพุ่มไม้
 ถัดม รอบรกรู้ง สำหรับขึ้นไปตากอากาศ แล้วอีกเข้าไปริม คดถึง
 เป็นที่ลงเรือ มีไม้ปัก ๒-๓ อัน ไม่มีสะพาน

จำนวน คน แล บ้าน

ตำบล บ้าน ตั้งแต่ปากคลอง พันห้าวัน ออก ซึ่ง เป็น เขตแดน
เมืองกาญจนบุรี เป็น ระยะ เข้า มา จนถึง เมืองกาญจนบุรี มีหมู่บ้าน
หลาย แห่ง หมู่บ้าน โรง เรือน ราษฎร ตามริม ลำ น้ำ ที่ ตั้ง หมู่บ้าน เมือง
กาญจนบุรี ตั้งแต่บ้านพระปลัด ขึ้น ไปถึง บ้านผู้ว่าราชการเมืองติดกันแน่นหนา
เป็น หมู่ตลาดด้วย ประมาณ ๖๐๐ หลัง คนประมาณ ๒๐๐๐ คน
หมู่บ้านตามริมลำน้ำ แล ส่วน หน้าที่ ตั้ง เป็น หมู่เป็น หย่อม อีก
รวมหมู่บ้านโรงเรือนในแขวงเมือง กาญจนบุรี ประมาณ ๗๐๐๐ หลัง
คนประมาณ ๔๐๐๐๐ คน ถ้าจะ แบ่ง เป็น ชาติ จะ เป็น ไทย ลัก
๓๐๐๐๐ คนเศษ เป็นจีนประมาณ ๑๐๐๐ คนเศษ แยกประมาณ
๒๐๐ คนเศษ จึงรวมเป็น คน ประมาณ ๔๐๐๐๐ คน คนไทยเป็น คน
ส่วย ทอง ส่วยดีบุก มีหนึ่งเก็บคนละ ๗ บาท จีนเป็นจีนผูกมือ
แยกเกณฑ์ราชการเป็น คราว ๆ ผู้ว่าราชการเมืองไม่ได้ อยู่เมือง เข้า
ไป ณ กรุงฯ อยู่แต่ พระศรีสุพรรณบุรี ปลัด กลับ หดวง พิพิ
สุพรรณภูมิผู้ช่วย พระปลัดนั้น อายุ ประมาณ ๕๐ ปีเศษ เป็น
คน อย่าง เก่าเฒ่าเต็มที แล หน้าที่ จะ เป็น ข้าง อย่าง เขา เดิน แว่ แปร
ธาตุเป็น ต้น แล เป็น คนไม่ ถูก กับ ผู้ว่าราชการเมือง ด้วย หดวง
พิพิผู้ช่วย นั้น เป็น บุตร พระยากาญจนบุรี ทุกวันนี้ เป็น หลาน เจ้า

พระยานครน้อย อายุ ๓๑ ปี หน้าตาทำทางเป็นคนป่า แต่ทำ
นองชาวนคร พด เมือง ราษฎรในท้องตลาดเห็น แต่พวกจีน ถ่มไป
เป็นอันมาก คนไทย อยู่ตามร้าน แดเดิน บ้าง ห้าง ๆ มีพวกจีนที่
เป็น พ่อค้า พอมิเงินทอง บ้าง อยู่ หาดาย คน คือ จีน หดง เป็น หดง ประ
เทศ ลัมบัต จีน อะไร อีก คน หนึ่ง ที่ เป็น ขุน สุนทร พานิช จีน นั้น ยัง
จีน มาจิวิ จีน เอีย จีน กุยกะยง ราษฎร เห็น เป็น คน บริบูรณ์ ก็ แต่ จีน

ผลประโยชน์ การ หากิน

คนไทย ทำนา เป็นใหญ่ คัด มาด คัด กระตาน ทำปลา ทำได้
ทำ หวาย ทำ ส่วน บ้าง ตั้ง ค่า ขาย ดิน ค่า ขาย ของ ทอผ้า พวก จีน
ตั้ง ค่า ขาย แดก เปลี่ยน ดิน ค่า แด ค่า เรือ ตั้ง ค่า เรือ ทำ เหมือง
ตีบุก ทำ ภาษี พวก เขก หากิน เหมือน ไทย ดิน ค่า ใหญ่ ใน เมือง กาญจนดิ
เข้า เป็น ใหญ่ มาด เรือ กระตาน ไม่ เคี่ยม ได้ หวาย ตีบุก น้ำ น้ ยาง
เขา หนึ่ง โค กระบือ สุนทร กระแส เตย เลื้อ กระสอบ ดิน ค่า ที่ ขาย
ใน ตลาด ผ้า นุ่ง ผ้า ห่ม ผัก ปลา แด แด ไม่ เป็น ต้น ราคา ดิน ค่า ออก
เข้า เกวียน ละ ๕ ตำลึง ๖ ตำลึง บ้าง มาด เรือ ยาว ตั้งแต่ ๗ ศอก
จน ๔ วา ราคา ตั้งแต่ ๒ บาท จนถึง ๔ ตำลึง ออก ปี หนึ่ง
ประมาณ ๒๔๐๐ ตำลึง กระตาน ไม่ เคี่ยม ยาว ตั้งแต่ ๕ วา ๒ ศอก

ถึง ๗ บาท ราคาแผ่นหนึ่งตั้งแต่ ๑๐ ถึง ถึง ๓ บาท ๒ ถึง
 ออกปีหนึ่ง ๓๐๐๐—๔๐๐๐ แผ่น ได้ หวาย น้ำมันยาง ปีหนึ่ง
 เป็นเงินประมาณ ๒๐๐ ชั่ง เขาหน้โคกระบือ ปีหนึ่ง ประมาณ
 ๒๐๐—๓๐๐ หาบๆ ละ ๑๒ บาท ตูกร ปีหนึ่ง ออกประมาณ ๑๐๐
 หาบๆ ละ ๑๐ บาท ๓ คำถึง ราคาสินค้าขายในตลาด ผ้ายก
 ใหม่ราคาผืนละ ๑๐ บาท ๓ คำถึง ผ้าพันอย่างดีราคาผืนละ
 ๖ ถึง ถึง ๒ บาท ผ้าขาว มักูละ ๑๘ บาท ถึง ๒๔ บาท
 ภาษีอากร มีตาม ขรรมนิยม มีเหมืองดีบุก อยู่แห่งหนึ่ง ขึ้นไป
 ทาง ปลายน้ำท่าของ ทำดีบุกได้ ปีหนึ่ง ประมาณ ๑๐๐ หาบ
 ถ่านหินใน เมือง กาญจนดิฐไม่มี มีอยู่ในแขวง เมือง นคร นอกเขา
 แต่เอาลง มาทาง เมือง นครไม่ได้ ต้องเอา มาลง ทาง เมือง กาญจนดิฐ
 หนึ่งถ่านน้ำใน เมือง กาญจนดิฐนี้ เป็นทำสินค้าร่วมแม่น้ำหลวงแขวง
 เมือง นคร สินค้าเหนือตก ลงมา เรือค้าขายเป็นเรือ แหกเรือ จันทใหญ่
 มีเป็นอันมาก ปีหนึ่ง ประมาณ ๑๐๐ ลำ เรือเล็กๆ อีกเป็น
 อันมาก เรือเคาเวอนเมนต์ไม่มี ใดๆ เรือกลไฟผู้ว่าราชการ เมือง อยู่
 ลำหนึ่ง ยาว ประมาณ ๗ บาท มีเรือ ยอดเตวๆ ของผู้ช่วยลำหนึ่ง
 เรือเล็กที่ใช้เป็นเรือแจว เป็นเรือไม้ซุงเป็นเรือ โปตบ้าง มีช้าง
 ในพื้น เมือง ประมาณ ๔๐ ช้าง เป็นช้าง ของผู้ว่าราชการ เมือง บ้าง
 ราษฎร บ้าง

จำนวนเงินที่ใช้ ในเมืองกาญจนดิฐ ใช้เงินบาทอัฐก็ได้ ใช้เงินเหรียญเมกสิกกัน ก็ได้ เงินย่ำไปที่เรียกว่ารูเบียก็ใช้ได้ ในเมืองใช้เบี้ยดีบุกเป็นเบี้ยแทนอัฐ เป็นรูปกลมมีรูกลางคล้ายแปะเงินกว้างกลมนี้ ๑ กับ ๓ กระเบียดใหญ่ รูกลางกว้าง ๓ กระเบียดเล็ก หน้าหนึ่งมีอักษรไทยเป็น ๔ มุม แยกอักษรเป็น ๔ ทิศ อ่านว่ากาญจนดิฐ หน้าหนึ่งมีอักษรจีน ๔ ตัว และมีอักษรจีนตัดกดประจำอีก ๒ ตัว ใช้ ๑๐ อันเป็นก้อน ๓ ก้อนเป็นย่ำไป ๖ ก้อนครึ่ง เป็นเหรียญเมกสิกกัน

อาหาร

เข้าปลาหมูแปดไก่ ผักสด ผักป่า ขนุนจำปาตะ ทุเรียน ดาง ลำดวน มังคุด เงาะ ลูกกระ มะปริง ส้มแก้ว ส้มซ่า ส้มเปตอกบาง ละมุด ใหญ่ มะม่วงแก้ว มะพร้าว หมาก

ความ ร้อน เย็น

ราษฎร มีความสุขสบาย แต่ว่าไม่สู้เป็นปกติเพราะโค กระบือ เกิดโรคล้มตายบ้าง โรคประจวบกัน อย่างนี้ถึง เป็นฝูง ๆ หมู ๆ ไม่ทั่วกันไป ถ้าถูกหมูไหน ก็หมดหมูนั้น การ ดิน ค้า ๆ ขายเรือแพเป็น

การเจริญอยู่ ภาชนะ อกร บริบูรณ์ เมื่อครั้ง เตือน ก่อน มาเกิดไซ
 อหิวาตะกะโรค ผู้คน ต้มตาย ชุกชุม แต่ไม่มากนัก เวลานี้
 เรียบร้อยแล้ว

เมืองหลังสวน

ไชยภูมิที่

เรือสุริยมณฑล ทอดสมอปาก อำเภอเมืองหลังสวน ทิศใต้ น้ำถูก
 ประมาณ ๑๐ ศอก ห่างฝั่ง ประมาณ ๓๐ เส้น แลเห็น มีหาดทราย
 ต้นไม้สูง มีต้น ยาง เป็นต้น และมีหาดทรายเป็นแหลมออกมา
 ประมาณ ๒๐ เส้น เป็นปากลำน้ำหลังสวน เข้าไป ทางทิศ
 ตะวันตก แลเห็น เขาโกลนน้ำหยาตลูก ที่โกลนไป มีมาก นอกเรือ
 จอดทิศใต้นั้น มีศิลาใต้น้ำ หยาตแห่ง ที่ปากน้ำกว้าง ประมาณ
 ๕ เส้น ข้างฝั่งเหนือมีโรงพักปากน้ำเป็นหลังคาจาก แลหมู่บ้าน
 ด้าน หลังด้านมีวัด ๆ หนึ่ง ชื่อวัดปากน้ำ ต่อเข้าไปสอง ฟากแม่น้ำ
 มีต้นไม้บนฝั่ง แลไม้ชายฝอย เป็นต้น คือถ้าจาก หมา
 มะพร้าว แลต้นไม้อื่น ๆ ฝั่งใต้ มีเขาตกล้ำแห่ง หนึ่ง ชื่อเขาตกล้ำ
 เข้าไปอีกเลี้ยว หนึ่ง มีวัด ๆ หนึ่ง ชื่อวัดท่าพร้าว แลมีหมู่บ้าน
 คนด้วย แลถึงบ้าน บางกามีคลอง ๆ หนึ่ง กว้าง ประมาณ

๘ คอก เรียกว่าว่าคดอง บางกา ข้างฝั่งเหนือ มีเขาทัพ มอญ
 แด่ วัดท่ามะปริง แด่ ถัดเข้าไปมีศาลเจ้า ๆ หนึ่ง หลังคามุงจาก
 เปน ศาลเจ้า เลือ เมือง คน ชาวเมือง นับถือ กัน ว่าศักดิ์สิทธิ์
 ถัดขึ้นไป อีกสอง เดียว มีเกาะ กตาง น้ำ บน คดิง ฝั่ง เหนือ
 มีวัด ๆ หนึ่ง ชื่อวัด แหวม ทราบ ฝั่งใต้ มีวัด ๆ หนึ่ง ชื่อวัด ดอน ยาง
 แด่ ถึงบาง ยีโร มีบ้าน ราษฎร แด่ โรง เตาสุรา แด่ ถ้วน หมด มะพร้าว
 ทุเรียน ถัดขึ้นไป ถึง ปาก คดอง บาง ลำภู แด่ ถึง เขา เบญจา
 ขึ้นไป ทาง ฝั่ง ใต้ ถึง วัด โคน ต แด่ วัด ตำน เปน ที่ ถือน้ำ พระพิพัฒน์ ด้ยยา
 แด่ มี บ้าน ตำน ซึ่ง เปน ทาง มา จาก เมือง ชุมพร ถัด ขึ้นไป ทาง ฝั่ง เหนือ
 ถึง เขา เซ ที่ ตำบล นั้น เรียกว่า บ่อ เงิน บ่อ ทอง คั้น เขา ลง มา ถึง น้ำ
 เปน คีตา แดง สอง ขวาก ที่ ตรง ขวาก นั้น น้ำ เชี่ยว เวลานั้น น้ำ ต
 ฤก ประมาณ ๔-๕ วา ข้าง ใต้ น้ำ เรียกว่า บ่อ ทอง ขวาก เหนือ
 น้ำ เรียกว่า บ่อ เงิน แด่ เดียว ขึ้นไป เปน ข้อ คอก ริม น้ำ ข้าง ฝั่ง เหนือ
 น้ำวน เชี่ยว เพราะ มี ตพาน หิน ของ เก่า อยู่ ใต้ น้ำ เรียกว่า ตพาน นาง
 ถัด ขึ้นไป เดียว เปน ข้อ คอก อีก แห่ง หนึ่ง คดิง ฝั่ง ใต้ ขึ้น น้ำวน
 เชี่ยว จด ถัด ขึ้นไป ถึง วัด บาง ชัน เงิน แด่ ถึง คดอง บาง ชัน เงิน
 ถึง ตพาน บ้าน ผู้ว่า ราชการ เมือง ขึ้นไป อีก ครั้ง เดียว ข้าง ฝั่ง เหนือ
 มี บ้าน เรือน เปน โรง เตา หดอม ตบัก ขึ้นไป อีก สอง เดียว ข้าง ฝั่ง ใต้
 ถึง เขา เขื่อน มี ถ้ำ เปน ขวาก เข้า ไป ต้อง เดิน เดียว ข้าง เข้า ไป

ประมาณ ๑ เส้น ในถ้ำนั้นเป็นเวียงสูงประมาณ ๔-๕ เส้น กว้าง
ประมาณ ๕ วา ๒ ศอก ในถ้ำนั้นมีฐานปูนมีพระพุทธรูปหน้า
ตัก ๑-๒ ศอก ที่ริมเชิงเขามีเรือนอยู่ ๓ หลัง และมีกระท่อมเหมือน
ปะทุนเรือ อย่างนี้เห็นมีชุมแทบจะทุกวัด ที่จะเป็นที่จมนคร
ต่อสู้กันไปจากเขาเอื้องนี้ มีถ้ำน้ำปายไปถึงเขาแดนเมืองหนอง ถ้ำ
น้ำสูงขึ้นไปทุกที่เป็นถ้ำธาร น้ำไหลมาจากเขา มีเขาริมน้ำแต่แก่ง
เป็นอันมาก ระยะทางเดินไปถึงปายน้ำประมาณ ๓ วัน

อนึ่ง ถ้ำน้ำเมืองหลวงสวนนี้ ตั้งแต่ปากอ่าวเข้ามาแล้ว ถ้ำ
น้ำกว้างบ้าง แคบบ้าง ที่กว้างประมาณ ๒ เส้น น้ำจิตสนิท แต่
เวลาน้ำขึ้นเห็นตมมากขึ้นเป็นน้ำอาบหัว อาบกินไม่ดี เพราะ
เป็นน้ำดังแร่ ต้องฝั่งถ้ำน้ำนั้น มีสวนเรียงรายขึ้นมาทั้งสอง
ฟาก ตั้งแต่บางยี่โรขึ้นไป มีสวนแน่นหนาทั้งสองฝั่ง เป็นสวน
ทุเรียน หมาก มะพร้าว กล้วย ฝรั่ง เป็นต้น สวนทุเรียนหมากเป็น
ใหญ่มีโดยมาก ถ้ำน้ำเมืองหลวงสวนนี้คงมาด้วยต้นไม้ แต่
เห็นเขากั้นถ้ำน้ำเป็นตอน ๆ เขาที่ริมน้ำแต่ตกน้ำมีหลายแห่ง คิด
ระยะทางถ้ำน้ำตั้งแต่ปากอ่าวขึ้นมาถึงหมู่บ้านบางยี่โร ทวนน้ำประ
มาณ ๒ โมง ตั้งแต่บางยี่โรถึงบางชันเงิน ทำบ้านผู้ว่าราชการเมือง
ประมาณ ชั่วโมงครึ่ง ที่บางยี่โรนั้นหมู่บ้านมาก เพราะเป็นที่ผู้ว่า

ราชการ เมือง หลัว ส่วน แคะ ก่อน ๆ ตั้ง บ้าน เปน หมู่ เมือง อยู่ ที่ นั้น แต่ เดิม
 ใน หมู่ บ้าน นั้น มี ครอบครอง ข้าง กว้าง ประมาณ ๓ คอก ข้างทิศตะวันออก
 ตกไป ประมาณ เส้น เคษ มี ตลาด ร้าน จำ บาง เด็ก น้อย แล้ว มี โรง
 กงซี เตาสู่รา ครอบครอง ข้างตะวันออก ยาว ประมาณ ๒ เส้น มี ร้าน จำ ขาย
 ของ บ้าง แล้ว มี ศาล เจ้าเงิน ศาล หนึ่ง เปน โรง จาก ระหว่าง กตง ครอบ
 แด หมู่ บ้าน นั้น มี ถนน ใหญ่ แต่ มี ทำ น้ำ ทาง ขึ้น ตัด เดิน บก ไป
 บาง ชัน เงิน ได้ ถนน นี้ ขึ้น ขึ้น ไป ทางทิศ ใต้ พระยา จาง วาง
 บิดา พระ หลัว ส่วน คน นี้ เปน ผู้ ทำ ออก เงิน จ้าง มิ ได้ เปน การ เกณฑ์
 เปน ถนน กว้าง ๘ วา ยื่นยาว ขึ้น ไป ๕๓ เส้น ถึง บ้าน ผู้ว่า ราชการ
 เมือง ต้อง ฟาก ถนน นั้น เปน ส่วน ขึ้น ไป ตลอด ทาง มี ร้วไม้ กัน ส่วน
 ตาม เจ้า ของ จะ ทำ เปน ส่วน ผล ไม้ บ้าง ส่วน ผัก บ้าง เปน เรือน เปน โรง
 ราษฎร เจ้า ของ ส่วน ตั้ง ราย ๆ ไป เปน แห่ง ๆ จน ตลอด ถึง บ้าน ผู้ว่า
 ราชการ เมือง ทาง อีก ประมาณ ดัก ๑๐ เส้น มี ส่วน ทุเรียน หนา
 แน่น แต่ มี ทาง เข้า ไป ส่วน ผัก ของ พระ หลัว ส่วน ที่ เปน ส่วน ผล ไม้
 ดอก ไม้ แต่ ผัก ต่าง ๆ สิ่ง ละเอียด น้อย นอกจาก ส่วน ใหญ่ คือ ส่วน
 ทุเรียน หนา เปน คัน ที่ ส่วน นั้น ผล ไม้ มี เปน ส้ม ทุเรียน ดาว ลำด ทุ้ม
 มังคุด เขาแพะ มะพร้าว หมูดี เปน อย่าง ละเอียด น้อย เปน ผัก ต่าง ๆ
 มี ทุก ชนิด อย่าง ละเอียด น้อย ไม่ ดอก คือ จำปา จำปี มะลิ กะดังงา จัน
 ชมนาด กุหลาบ ยี่หุบ กะดังงาไทย ฝอยฝ่า มณฑา กานพลู อย่าง ละเอียด

ต้องค้น ปลุก จำ ปณ กันไปไม่ เป็น ส่วน แต่ง มีโรง ที่ พัก กลาง ส่วน โรงหนึ่ง
ที่ ตัว ถนน ใหญ่ นั้น มีโรง เรือน ราษฎร ตั้ง อยู่ ฟาก ถนน เป็น ตลาด ร้าน ขำ
ขาย ของ ผ้านุ่ง ผ้าห่ม เครื่องใช้ ส้อย บ้าง ของ สด ของ คาว บ้าง เป็น
โรง เก็บ ขาย ดิน คำ บ้าง แต่ ไม่ ครึก ครื้น ไม่ สดุก เพราะ เป็น ตลาด
ซึ่ง ตั้ง ใหม่ คน ยัง ไม่ คิด ฟาก ถนน ทิศ ตะวัน ออก มี บ้าน หดอง ปลัด ยัง
ทำ ไม่ แล้วย มี กำแพง ก่อ อีฐ ก่อ ปูน สูง ประมาณ ๓ ศอกเศษ กว้าง
ประมาณ ๕ ศอกเศษ กลาง บ้าน มี เสา ก่อ กำแพง ก่อ อีฐ เติร ราก ตึก กำแพง ทำ
ยังไม่ แล้วย ถัด ไป มี โรง ทำงาน เก็บ อีฐ เก็บ ปูน เป็น โรง ใหญ่ น้อย ต่าง ๆ
แล้ว ถึง กำแพง บ้าน พระ จรุธู ผู้ว่า ราชการ

บ้าน พระ หลัง ส่วน นี้ มี กำแพง ข้าง ทิศ ตะวัน ออก เฉียง เหนือ ยาว
ประมาณ ๔ เส้น สูง ประมาณ ๖ ศอก มี ประตู ตรง หน้า ตึก
กว้าง ประมาณ ๖ ศอก ข้าง ประตู มี ตึก ชั้น เดียว พื้น ระเบียบ ปู กระเบื้อง
หน้า วัว ใน ประชาน ปู พื้น กระดาน ชื่อ ๓ วา มี เติร ยาว หน้า เดียว หลัง คา
มุง กระเบื้อง สังกะสี หัน หน้า เข้า ไป ใน บ้าน ยัง ไม่ แล้วย ข้าง ตะวัน ออก
มี โรง ยาว หลัง คา มุง จาก สำหรับ ทหาร ชื่อ ๖ ศอก มี เติร ยาว ด้าน หน้า
หัน หลัง เข้า กำแพง หลัง ตึก ต่อ กำแพง ถึง มุม ด้าน เหนือ ทิศ ตะวัน ตก กำแพง
ต่ำ เพราะ ที่ ข้าง นอก บ้าน ด้าน ตะวัน ตก นั้น พื้น ดิน ต่ำ ลง ไป จนถึง ริม คลอง
แล้ว มี ถนน ไป ถึง ฝั่ง น้ำ มี คพาน หัน ลง คลอง บาง วัน เงิน แห่ง หนึ่ง
ใน บ้าน มี สระ น้ำ และมี ตึก เด็ก หลัง หนึ่ง เป็น ที่ เก็บ น้ำ ที่ ปาก สระ ตั้ง อยู่

สำหรับสุม น้ำขึ้นมาจากสระ สุมหนึ่ง ถัดสระนั้นไป มีโรง
 หักจาก ยกพื้นเฉียดสามด้าน หน้าไป หาดักใหญ่ เปิดโถง เป็น
 ที่ กรมการ พัก ชื่อ ๖ คอก ขุดพื้นดินเป็น บันไดลง ไป ออก ประตู
 ตรง หน้า ตึก ถัด ประตู ไป ถึง มุม กำแพง ด้าน ตะวัน ตกเฉียงใต้ มี ตึก
 หักจาก ตึก ๓ ห้อง เป็น ที่ สำหรับ ไร่ เครื่อง เหล็ก แด เครื่อง กัด
 ต่าง ๆ ถัด ตึก โรง กัด ไป ใน ส่วน ข้าง บ้าน มี ส่วน ทุเรียน แด ผลไม้
 ต่าง ๆ เป็น ต้น ถัด ไป มี กำแพง กัน เป็น คอก สี่ เหลี่ยม กว้าง ยาว
 ประมาณ ๕ วา สูง ๒ คอก เป็น คอก เฉียง หมู กำแพง ด้าน ตะวัน
 ตกเฉียงใต้ นี้ ยาว ออก ไป จน ถึง บ้าน จด กำแพง ด้าน ตะวัน ออก ยาว
 ประมาณ ๓ เส้น กำแพง ด้าน หลัง ทิศ ตะวัน ออกเฉียงใต้ มี สระ น้ำ
 ตั้ง สุม ตาม กำแพง นั้น ปลูก พุด เตี้ย เป็น ต้น ตัว ตึก ผู้ว่าราชการ
 เป็น ๒ ชั้น ทำ เป็น ตึก ฝรั่ง หักจาก มุง กระเบื้อง สี ขาว ยาว ๕ วา
 ๒ คอก ๓ ห้อง มี เฉียง รอบ เฉียง กว้าง ๖ คอก มี มุข ๒ ด้าน ๆ
 ข้าง ตะวัน ตกเฉียงเหนือ ด้านหนึ่ง ด้าน ข้าง ตะวัน ออกเฉียงใต้ ด้านหนึ่ง
 มุข ยาว ออก มา จาก เฉียง ข้าง ตะวัน ๕ วา ด้าน หน้า หน้า ตรง แม่ น้ำ ด้าน
 หลัง มี ซด ออก ไป เท่า กับ มุข แล้ว มี ซด เล็ก เป็น ตพาน เดิน ถึง ตึก
 คราว ใน ตึก นั้น กัน ด้าน เหนือ ด้าน ใต้ ถึง เฉียง ทั้ง สอง ข้าง เป็น ห้อง
 นอน ๒ ชั้น ทั้ง ๒ ข้าง และมี ห้อง เล็ก มี บันได ลง ชั้นล่าง ทั้ง ๒ ข้าง
 แต่ ข้าง เหนือ นั้น มี บันได ลง ข้าง นอก อีก บันได หนึ่ง ห้อง กว้าง เปิด
 ตลอด ยาว ตั้งแต่ มุข ตะวัน ออก ถึง ตะวันตก เป็น ห้อง รับแขก พื้น กระดาน

ปูเลื่อ ขึ้นล่าง นน กน หอง เหมือน ชน บน เว้นแต่มีฝา ฝา กน ครก มุข ด้าน
 ตัวนอก เป็น หอง กน เข้า สอง ข้าง เป็น หอง นอน เหมือน กัน ข้างหลัง เป็น
 เถียง เปิดโปรง มีทางเดิน ไต่ ตาดฟ้า ไป จด ตัก ครว พ้น ปูกระเบื้อง
 หน้า วัว ด้าน ตัวนอก มี ประตูบานไม้ สลัก ปิดทอง อย่างจีน มี กระดาน
 บ้ายอักษร คอเชอ ตรง เถียง นั้น เปิดโปรง เดินตลอดถึง กัน ที่ใด
 มุขเปิด เป็น ทาง รถ ใน ตัก นั้น ตกแต่ง เป็น เครื่อง เรือน อย่าง ฝรั่ง ทั้ง
 ด้าน ที่ ตัก ครว นั้น หลัง คาคิดกับ ซลา ทางเดิน ของ ตัก ใหญ่ เป็น ตัก ชั้น
 เดียว ๓ หอง หลังคามุง กระเบื้อง สัลง ซลา หอง ถางเปิดโลง หลัง
 ตัก มี ประตู ออกไป หลัง บ้าน หอง ซ้าย หอง ขวา กัน เป็น หอง ทำ ครว
 ชื่อ ๓ วา ยาว ๑๘ วา เท่ากับ ตัก ใหญ่ พ้น ปูกระเบื้อง หน้า วัว
 มี กำแพง ชั้น ใน ตั้งแต่ มุม ตัก ครว ถึง ตัก ใหญ่ มี ประตู เข้า ออก ทั้ง สอง
 ข้าง ที่ ซลา ใน กำแพง ชั้น ใน ปูกระเบื้อง สัลง ซลา อย่าง เด็ก ซลา ด้าน
 เหนือ หน้า หอง ครว มี บ่อ น้ำ ตั้ง เครื่อง สับ น้ำ มี ท่อ เข้า ไป ใน ครว
 นอก กำแพง ชั้น ใน มี กำแพง ซัก ตั้งแต่ ตัก ครว ออกไป จด กำแพง ชั้น
 นอก ทั้ง สอง ข้าง กับ ที่เป็น ส่วน ใน มี ประตู เข้า ออก ได้ เหมือน กัน ใน
 หว่าง ชั้น ใน นั้น ประตู นั้น ผด ไม่ ต่าง ๆ มี ที่ เรือน เป็น ใหญ่ แผล ผด ไม่
 ต่าง ประเทศ เป็น อัน มาก มี เรือน บัน หยา หลังคา จาก หลัง หนึ่ง ด้าน ไต่
 หว่าง ครว หว่าง ตัก ใหญ่ มี โรง จาก โรง หนึ่ง เป็น ที่ หุง เข้า ตรง ตัก ใหญ่
 นั้น มี ตัก หลัง หนึ่ง ๒ ชั้น หลังคามุง กระเบื้อง สัลง ซลา ชื่อ ๓ วา เถียง
 รอบ บัดนี้ หวดง ปลัด อาไศรย อยู่ มี โตะ บิด เลียค เป็น ที่ เล่น ที่ นั้น ด้วย

ในเมืองหลวงนี้มีสวนเป็นอันมาก เพราะที่ดินดีน้ำดีถึงจุดลงไปลึกก็ยังมีน้ำที่ขึ้นพื้นดินก็แตกไม่เป็นระแหง ตามคลองริมแม่น้ำมักเป็น ๒ ชั้น ๆ ริมน้ำเป็นที่ลุ่มทำนาได้ ชั้นบนข้างในเป็นคิงสูงน้ำไม่ท่วมเป็นที่ทำสวน มักจะเป็นอย่างนี้หลายแห่ง บนเนินเขาเป็นที่คนทำไร่เขา หมู่บ้านนั้นตั้งอยู่ตามสวนเป็นหมู่บ้าน ๆ ค้างอยู่ใกล้ ๆ กัน

จำนวนคนแต่ละบ้าน

บ้านเรือนราษฎรที่ปากน้ำประมาณ ๒๐ หลัง มีคนประมาณ ๕๐ คน ที่ตำบลบ้านท่าพร้าวนับประมาณ ๑๕ หลัง คนประมาณ ๓๐ คน ตำบลบ้านบางยี่ไรประมาณ ๑๕๐ หลัง คนประมาณ ๑๐๐๐ คน ตำบลบ้านด่านประมาณ ๗-๘ หลัง คนประมาณ ๓๐ คน ตำบลตลาดริมบ้านบางขันเงินประมาณ ๘๐ หลัง คนประมาณ ๒๐๐ คน ตำบลบ้านหมื่นหย่อมซึ่งตั้งอยู่ตามลำน้ำแดงในสวนในป่าต่าง ๆ อีกมาก รวมบ้านเรือนราษฎรในเขตแขวงเมืองหลวงเห็นจะเป็นประมาณ ๔๐๐๐ หลัง เป็นคนประมาณ ๒๐๐๐๐ คน ถ้าจะแบ่งคนเป็นชาติ จะเป็นไทยประมาณสัก ๑๕๐๐๐ คนเศษ จะเป็นจีนจีนประมาณสัก ๒๐๐๐ คนเศษ แยกจะเป็นสัก ๑๐๐๐ คนเศษ คนไทยเป็นคนส่วยทองส่วยตึกบ่หนึ่งเก็บคนละ ๗ บาท จีนเป็นจีนผูกบ่ เมืองนี้ผู้ว่าราชการเมืองเป็นจีน ชื่อตัวชื่อซิมเต็ก

เป็นที่ พระจรรยาโศกการ เป็น บุตร พระยารัตนเดรัฐ พระยา จางวาง
เมือง วรรณง ที่ ถึง แก่กรรม มีปลัดคน หนึ่ง ชื่อ หนู เป็น ที่ หดวง
สโมธรราชกิจ เป็น บุตร พระ นรินทร ราชเดรัฐ แต่เมื่อ ครั้ง ยัง เป็น
เจ้าเขมม สัตยารุช ออก ไป ราชการ เมือง ไชยา มี ภรรยา มี บุตร อยู่
หัว เมือง มี ยกกระบัตร อีกคน หนึ่ง แต่ ผู้ช่วย นั้น พระยารัตนเดรัฐ
ว่าเป็น คน เบียดเบียน ราษฎร แล้ว หดบ ตัว ไป อยู่ เมือง ชุมพร ตัว
พระ หลังส่วน นั้น เป็น คน หนึ่ง ก็จริง แต่ เป็น คน ฉลาด เรียบร้อย ที่ จะ จัด
การ บ้านเมือง แล รู้ ทาง ศิวิไล อยู่บ้าง ก็ อาจ ที่ จะ จัด การ ให้ เรียบร้อย
แต่ เป็น คน มี เงิน เป็น เดรัฐ มี ผล ประโยชน์ พอ ที่ จะ ไม่ เบียดเบียน เงิน
ทอง ของ ผู้อื่น มี ราษฎร เป็น ต้น เป็น คน อารี เผื่อแผ่ แก่ ราษฎร แล
เป็น คน เคย ๆ ไม่ เป็น คน ดุ หดวง ปลัด นั้น เป็น หนึ่ง หน้าตา ดี พระ
หลัง ส่วน รัก ใคร่ ดนิต หดวง ยกระบัตร หน้าตา เป็น คน พ้น เมือง แด ที่ จะ
เป็น คน ชื่อ เป็น คน ใช้ สรรย ของ พระ หลัง ส่วน กรม การ อื่น ๆ แด คน
ใช้ สรรย เป็น คน ไทย ทั้ง ดั้น เพราะ เป็น เมือง เหลว มา แต่ ก่อน พัง
จะ จัด การ ดี เจริญ ขึ้น ยัง ไม่ บริบูรณ์ ไม่ ใคร่ จะ มี คน เดิน ตาม ถนน

ผลประโยชน์ ในการ หา กิน

คนไทย ทำ ส่วน เป็น ใหญ่ แด ทำไร่ เข้า แด ทำปลา บ้าง ตัด หวาย
ทำ ไต้ น้ำมัน ยาง ชื่อ ขาย สิ้น คำ บ้าง ขาย ของ บ้าง จิน ทำ เหมือง ดิบุก ทำ
ภาษี ดึง คำ ขาย รับ ส่ง สิ้น คำ ขาย ของ บ้าง จำนวน สิ้น คำ ทุเรียน กวน ทุเรียน

สดขุ่นได้หว่านน้ำมันยางหมากมะพร้าวดิบๆ สิ่งของที่ขายในเมือง
ผ้าพันของสดของควาแถมผลไม้หลายอย่าง จำนวนสินค้าออกทุเรียนกวน
ขุ่นกวนปีหนึ่งประมาณ ๓๐-๔๐ ชั่ง ได้หว่านน้ำมันยางปีหนึ่ง
ประมาณ ๑๐๐ ชั่ง หมากปีหนึ่งประมาณ ๒๐๐ ชั่ง ดิบๆ ปี
หนึ่งประมาณ ๓๐๐ ชั่ง ราคาของขายในเมืองผ้าพันกุดหนึ่ง
ประมาณ ๓๐-๔๐ บาท ผลไม้หมากดิบ ๑๐๐๐๐๐ ประมาณ
๒๐-๓๐ บาท ทุเรียนสุก ๑๐๐ ละ ๖ สลึงถึง ๒ บาท ถาง
ลำตกระบุง ละ เฟื้องหนึ่ง สลึงหนึ่ง มังคุด ๑๐๐ ละ เฟื้องหนึ่ง สลึงหนึ่ง
สดคองให้ละเฟื้อง ผลไม้หลายอย่างไม่มีใครมีราคา

ภาษีอากรมีตามธรรมเนียม มีเหมืองดิบ ๔ ตำบลต่อเขาแดนเมือง
ระนอง เรือคอเวอนเมนต์ไม่มี ๗ แต่เรือค้าขายของพระหัตถ์ส่วนเอง
เป็นเรือสกลเนอเสาคั้ง มักจะต้องไปขึ้นทุกเช้าเมืองชุมพร เมืองย่าง
กุ้ง แดในกรุงเทพ ฯ ออกไปจำหน่ายขายที่เมืองหงส์ ส่วน เพราะเจ้า
พันเมืองไม่มีพอ แต่พระหัตถ์ส่วนมีเรือกลไฟเล็กอีกลำหนึ่ง ยาว
ประมาณ ๖ วา เรือที่ใช้สรวนนั้นเป็นเรือมาดลำนั้นกลาย ก้าง
แคบเปิดขึ้นน้ำมีเก้งเสาโปร่ง ๒-๓ ลำ เป็นของสำหรับขึ้นเมืองระนอง
ถ้าไม่เป็นเรือเล็กก็ขึ้นไม่ได้ เรือราษฎรค้าขายในเมืองหงส์ส่วนเป็น
เรือจีนอย่างใหญ่อยู่ ๓ ลำ เป็นเรือเสาวเรือใบเล็ก ๆ สำหรับบรรทุก
ได้หว่านน้ำมันยาง ทุเรียน หมาก ประมาณปีละ ๕๐-๖๐ ถ้า
พระหัตถ์ส่วนมีช้างอยู่สำหรับเมืองประมาณ ๑๑-๑๒ ช้าง มีรถม้า

หลังหนึ่ง รถขึ้นคัน ตก ๕—๖ หลัง บ้านเมืองโค กระบือ มีบริบูรณ์

จำนวนเงิน ที่ใช้กันใน เมือง หลังส่วนนี้

ใช้เงิน บาทอัฐ เงินเหรียญ แล เงิน รุเบีย ที่ เรียกว่า ยำไปก็ใช้ได้
เบียดกันไม่ได้ มีใช้ ๆ อัฐ กรุงเทพฯ ฯ

อาหาร

มีผักปลาหมูเบ็ดไก่ ผลไม้ ทุเรียน ขนุน มังคุด ถาดัด เงาะ
มะม่วง ลำไย ลำเกตุยง ลำมะแป้น ลำปราง ลำไย หมากร มะพร้าว
แต่ทุเรียน หมากร เปน ใหญ่

ความ

ถ้อยความ ไม่ใคร่จะมี เพราะผู้ว่าราช เมืองใช้ชำระ เบียดเทียบ
สุดแต่ให้แล้วไปเปน พัน ราษฎร ต่างคน ทำมาหากิน ตั้ง บ้าน ห้าง ๆ เปน
หย่อม ๆ โกลด ๆ กัน ที่ ตาม ส่วน เปน ส่วน ใหญ่ ๆ ตั้ง บ้าน แต่
โรงเดียว หย่อมเดียว ก็ไม่มีอันตราย เพราะโจร ผู้ร้าย ที่สุด จนขโมย
ก็ไม่มีใครจะมี

การ รื้อนเย็น

ราษฎร ตั้งแต่ พระยารัตน เสรีรัฐ จาง เมือง รนอง มาจัดการ
ครั้ง ก่อน บ้าน เมือง รื้อกส่วน ไร่นา การ ค่าขาย เจริญขึ้น โดย มาก

ราษฎรตั้งหน้าทำมาค้าขาย เพราะเป็นเมืองที่พึ่งจะรื้อบำรุงขึ้นใหม่
 พระยารัตนเดวีร์แด่พระหลังสวนก็ตั้งหน้าแต่จะบำรุงบ้านเมือง แด่
 ราษฎรให้มีความสุขความเจริญขึ้นอย่างเดียวกัน ได้ออกทุนสร้างถนน
 สร้างสวน สร้างตึกแถว โรงเรือน ตลาด ในเมืองหลังสวน ถ่วงไป
 ประมาณ ๑๐๐๐๐ เหรียญแล้ว แด่ถ้าพวกจีนพวกไทยจะตั้งการค้า
 ขายขัดสนด้วยทุนจะทำการ ผู้ว่าราชการเมืองออกทุนให้ตั้งแต่ ๑๐๐
 ถึง ๓๐๐—๔๐๐ เหรียญ ที่สุดจนกรมการที่เห็นว่าซื้อสัตย์สุจริตต่อ
 ราษฎรแล้ว ขัดสนลงไปก็เจือจานให้บริบูรณ์ เว้นแต่ถ้าผู้ว่าราชการ เห็น
 ว่ากรมการ ราษฎร คนใด เป็นคน เกะกะ ก็ไม่เล่นด้วย ผู้ที่ไม่สุจริตก็
 คิดหลีกเลี่ยง ออกจากเมืองหลังสวนเอง โดยมาก กรมการ ราษฎร พา
 กันรักใคร่ พระหลังสวน คนนี้ โดยมาก ถ้าจะคิดสวนคูจะมีคน รักใคร่ รัก
 สองสวน ที่เกลียดชัง สวนหนึ่ง ที่ผู้เกลียดชังผู้ว่าราชการ เขาว่าเป็น
 คนเกะกะเคยมีชื่อ มีฝีมือ มาบดนี้เมืองหลังสวนบ้านเมืองบริบูรณ์ ด้วย
 บ้านเรือน แด่ถนนตลาดผู้คน มากแน่นหนาขึ้น แด่เวียบร้อยล่อลวงกันว่า
 แต่ก่อนมาก ผู้ว่าราชการ จัดทหารสำหรับเมือง มีอยู่หมู่หนึ่ง เข้าเวร
 ประจำเสมอ นายคนหนึ่ง ทหารไปเวรยี่สิบสี่คน ทหารหมู่
 ไม่ใช่เป็นเลขเกณฑ์ ใช้คนจ้างตามใจสมัคร จ่ายเงินเดือนให้ นายคน
 หนึ่งเดือนละ ๘ เหรียญ ทหารเลวคนหนึ่งเดือนละ ๔ เหรียญ ทหารแต่งตัว
 ได้เสื้อกางเกงผ้าดี น้ำเงิน ขลิบเหลือง นายคาดกระบี่ฝรั่ง ทหารเลว
 ถือบั่นตะในเดือยปลายดาบ มีคันขีบบัดคัน พร้อม ผูกหัดทำ ทหาร อย่าง

ยุโรปบอกคำอังกฤษ พอทำได้เป็นท่าทางเรียบร้อย เครื่องทหารแต่
อาวอเหล่านี เป็นของ พระหัตถ์ส่วนจิต ช่อ ชน ท่งสัน ทหารเหล่านี้สำหรับ
รักษาเขตรจังหวัด บ้านผู้ว่าราชการ เมืองแดถนนตลาด แต่เมื่อมีเหตุการณ์
ขึ้น ก็ได้ต่อสู้จับกุมทันที ทำให้ราษฎร มีความมั่นใจ แต่มีความสุข
ขึ้น โคกระบือไม่เป็นอันตราย มีความสุขสบาย มีโคกระบือบริบูรณ์
เหลือทำการ เพราะที่นาไม่ใคร่จะมี เข้าในเมืองไม่พอ อากาศสบายดี

เมืองชุมพร

ไชยภูมิที่

เรือสุริยมณฑลทอดสมอปากอ่าว เมืองชุมพร ทิศเหนือ หน้าอก ๘ ศอก
ห่างฝั่ง ประมาณ ๒๐ เส้น แต่เห็นแหลมสันมีตึกขาว ๆ แต่มีเขาเรียกว่า
เขามัทรี เขาหนึ่ง แด่ดูยาวเคียว ไปหน้าเขามัทรีมีเกาะเขาหนึ่ง เรียกว่า
เขามัตโพน เขาเล็กไกลเข้าไปอีก ๒ เขาเรียกว่าเขามัตหวายเขามัตไต้ มี
เกาะอีก เกาะหนึ่ง ชื่อว่า เกาะแรด เกาะมาตรา อยู่ไกล ข้างทิศตะวันออก
เฉียงใต้ ในเกาะมาตราเข้ามาเยื้องข้างตะวันออกเกาะเสม็ด ข้างตะวันออก
เฉียงเหนือแต่เห็น เกาะง่าม แต่หมู่เกาะวังนกข้างเหนือ หมู่เกาะ
ปทิวไกล ๆ แต่เห็นแหลมสันในเข้ามาแหลม นางลัก และมีแนวฝั่งยื่นมา
ข้างตะวันตก เขาไกล ๆ ราบช้อน มาบรรจบปากอ่าวชุมพรทิศใต้ ที่ปาก
อ่าวชุมพร นั้น ที่แหลมสันมีแหลม หาดทรายขาว ถ้าหน้าทิศใต้ ออก
ไป ข้างตะวันตก ปากอ่าว กว้าง ประมาณ ๓ เส้น ฝั่งด้านทิศตะวันออก มี

ตพานเดินขึ้นไป บนฝั่ง ประมาณ ๒ เส้น ถึง ตัก ท่านเจ้าพระยาสุรวงษ์โดย
 วัฒน ทำไว้เป็นที่พัก ข้าราชการ เป็นตึก ๒ ชั้น หลังคามุง กระเบื้อง ๓ ห้อง
 ชื่อ ๓ วา เติงรอบ มีผนังแต่ในประธานเติงตัก เติงถอย มีบันไดขึ้น
 ใหญ่ ๆ กว้าง ๓ วา มีบันไดก่ออิฐขึ้น ใหญ่ ๆ ข้างหน้าตึกยาว ๓ วา ข้าง
 หลังตึกมีครัว ๔ ห้อง ชื่อ ๖ ศอก เติงด้าน เติงถอย ห้อง ๒ ข้าง
 แล้วมีบ่อน้ำบ่อหนึ่ง กั้นดินด้วยไม้กระดาน มีศาลาริมบ่อน้ำ ๒ ห้อง
 เติงหน้าเตียวหลังหนึ่ง ถัดตึกนี้ไป มีบ้านด้าน หมู่หนึ่งมีกระโจมด้านตัก
 เป็นที่สังเกศ ถัดขึ้นไป เตียวหนึ่ง มีคลอง แยก ข้างฝั่งใต้ทอดไปออก อ่าว
 ลีว ราษฎรเรียกกันว่าคลอง ชุมพร ถ้าหน้าเตียวขึ้นไป อีก ๓ เตียว
 มีคลอง แยก ไปข้างทิศเหนือ เรียก ว่า คลอง ท่ายาง ปากคลอง กว้าง
 ประมาณ ๑๐ วา ปาก คลอง ข้าง แล่น วนออก มี หมู่บ้านราษฎรอยู่หมู่หนึ่ง
 ถัดเข้าไปอีก เตียวหนึ่ง มีอีก หมู่หนึ่ง อีก ครึ่ง เตียว ถึง ท่าบ้าน ท่ายาง
 ฝั่งตะวันออกที่บ้านท่ายาง นั้น มี โรง กงสี ภาษี รังนก อยู่ หมู่หนึ่ง แล้วมี ถนน
 ไปเป็น ตลาด กว้าง ประมาณ ๔ ศอก เป็น ดิน ทราบ ขี้เบต มี โรง เรือน
 ราษฎร ค้าขายริม ถนน ๒ ฟาก แน่น หนา ตลอดไป มี โรง เตาสุรา ๒ ข้าง
 ถนน แล้วถึง ศาล เจ้าเงิน ยกเป็น พัน สูง ประมาณ ๓ ศอก ตลาด
 ขายนั่นเป็นร้านชำ ของ เครื่อง นุ่ง เครื่อง ห่ม เครื่อง ใช้ สรรอยบ้าง มี
 ร้าน ค้าขาย เก็บ ดิน ค้า เสี่ย เป็น อัน มาก คิดตั้ง แต่ โรง กงสี รังนก ทาง
 ประมาณ ๑๑ — ๑๒ เส้น ถึง วัด แห่ง หนึ่ง ชื่อ วัด โบก มี รั้วไม้ เป็น เชื้อน
 ที่ โบก ฝา กระดาน ๓ ด้าน ก่ออิฐ ด้าน หนึ่ง หลังคามุง จาก ข้าง นอก

โบทเขียนเปนเรื่อง รามเกียรติ์ ข้างโนเขียนเปนเรื่อง ปฐม สมโพธิ์
 ประคูน้าต่าง ผิดกัน เปนลายบัน บ้างลายสลัก บ้าง บาน ประคูน้า
 พันโบทปุกระ เบื้อง น้าวัว มีแท่น รอง พระ ประ ขาน ๆ น้าคักกว้าง
 ต้อง คอกคืบ มีพระพุทธรูปใหญ่ เด็กเปนอันมาก รอบโบทมีกำแพงแก้วมี
 ประคูน้าเล็ก ๆ ๔ ทิศ ขำรุค ข้างโบทด้านเหนือมีโรง มุง กระ เบื้อง
 มีเสาบัว อยู่ ข้างโนเขียน ที่ ผัง อัฐิ ข้างโบทด้านใต้มีโรง หลัง คาจาก
 มี ขรร มาศนี้ ตั้ง กับ พัน ทำ นอง การ ปเรียนญ ถัดออกไปมีโรง เด็ก ๆ
 ต้องโรง มีแต่เสาดั้ง ข้างโนมีแต่กอง อัฐิ ที่ เสา ทราบ ศพ แล้ว เปน ที่ อศุภ
 กรรมฐาน หลังโบทข้าง ขวาน ตก มี กุฎี ๔-๕ หลัง ถัดออกไปมีตรอก
 เดิน ตาม ทรอก หมู่บ้าน ตลาด ไปอีก ประมาณ ๓๐ วา ถึงริม คดของ
 ลงเรือได้

อนึ่งใน ถ้ำน้ำตั้ง แต่ ขึ้น มา นั้น เรียก ว่า ถ้ำ ท่า ตะเภา ถ้ำน้ำขึ้น
 ขึ้นไป ประมาณ ทาง สลัก ๓ ชั่วโมง จึง ถึง บ้าน ท่า ตะเภา ซึ่ง เปน บ้าน ผู้ว่า
 ราชการ เปน หมู่บ้าน ตั้ง เมือง มี หมู่บ้าน ราษฎร เรียง ราย เปน หย่อม ๆ
 ขึ้นไป ทั้ง สอง ฝั่ง ไม่มี ตลาด เหมือน บ้าน ท่า ยาง หมู่บ้าน ท่า ตะเภา ซึ่ง
 เจ้า เมือง ตั้ง บ้าน นั้น อยู่ ข้าง ฝั่ง เหนือ ไม่ เปน ท่า เถ ที่ ค้าขาย ต้อง ถือ ว่า
 ที่ บ้าน ท่า ยาง เปน ที่ สำคัญ ของ เมือง ชุม พร ปลาย น้า ท่า ตะเภา นี้
 หยั่ง ขึ้น ไป ถึง เขา แตน

จำนวนบ้านจำนวนคน

บ้านเรือนโรงราชวร ที่ตำบลบ้านปากอ่าว มีประมาณ ๒๐ หลัง
 คนประมาณ ๑๐๐ เศษ ที่ตำบลบ้านท่ายาง ประมาณ ๓๐๐ หลัง คน
 ประมาณ ๑๐๐๐ เศษ ที่ตำบลท่าตะเภา ประมาณ ๑๐๐ หลัง เศษ คน
 ประมาณ ๖๐๐ คน หมู่บ้านที่เรียงรายตามลำน้ำ ตามป่าตามสวนตามนา
 ประมาณสัก ๑๐๐๐ หลัง เศษ คนประมาณ ๕๐๐๐ คน รวมบ้าน
 โรงเรือนในเขตแขวงเมืองชุมพร จะเป็นประมาณ ๕๐๐๐ หลัง จะเป็น
 คนประมาณ ๒๐๐๐๐ เศษ ถ้าจะแบ่งคนเป็นชาติ จะเป็นไทยประมาณ
 สัก ๑๐๐๐๐ คน เศษ จีนประมาณ ๖๐๐ เศษ และอื่น ๆ อีกหลายเพศ
 จึงเป็นประมาณ ๒๐๐๐๐ คน เศษ คนไทยเป็นส่วยทอง ส่วยดีบุกส่วย
 รังนกส่วยเงินแลส่วยอื่น ๆ คนละ ๗ บาท จีนเป็นจีนผูกบ
 เมืองชุมพร มีผู้ว่าราชการเมืองคนหนึ่ง ชื่อพระยาเพ็ชรกำแหง เป็นคน
 ชราอายุสมควรประมาณ ๗๐ ปี เศษเป็นคนงุ่มง่าม มียกกระบี่คนหนึ่ง
 ชื่อหลวงพ่อดกดีเป็นบุตรพระยาชุมพรเดี๋ยวนี้ เป็นคนตามธรรมเนียม
 หลวงปลัดนั้นไม่มีตัว ราชวรที่บ้านท่ายางมีเงินโดยมาก ไทยก็มี
 มากตุนแน่นหนาไม่เบาบาง

ผลประโยชน์การหากิน

คนไทยทำนา ตัดมาด ตัดหวาย ตัดไม้กระดาน ทำยาสูบหรือทำได้
 ทำน้ำมันยาง ทำปลา ทำสวน แลซื้อดิน ค้าขายดิน ค้าขายของ

เงิน ค้าขาย ส่ง ดิน ค้าขาย ของ ทำไร่บ้าง ทำนาบ้าง ดิน ค้า
ใหญ่ใน เมืองชุมพร เข้า หวาย เป็นใหญ่ แต่ได้น้ำมัน ยาง ยาสูบ
ดิน ค้าขายในเมือง ผ่านวงผ่านผ่านชาวมาเลือกกระจุต กระสอบเขาหนึ่ง
เครื่อง สดเครื่อง คาวผลไม้เป็นต้น ราคา ดิน ค้าออก เข้า เกวียน
ละ ๕ ตำลึง หวาย ต่อกำ ๑๐๐ ละ ๒ บาท มาดเรือตั้งแต่ ๗ ศอกจน
ถึง ๔ วา ตั้งแต่ ๒ บาทจนถึง ๔ ตำลึง ได้ ๑๐๐ ละ ๑๐ บาท จนถึง ๓
ตำลึง น้ำมัน ยาง ถึงละ ๒ ถึงถึง ฟุ้ง จนถึง ๕ ถึงถึง ยาสูบ หาบละ ๕—๖
ตำลึง สิ่งของขายในตลาด ผ่านวงผ่าน ๑ ราคาตั้งแต่ ๘ บาทถึง
๓ ตำลึง ผ่านวงผ่าน ๑ ราคาตั้งแต่ ๖ ถึงถึง ถึง ๒ บาท ผ่านวงผ่าน ๑
ราคาตั้งแต่ ๑๕ บาทจนถึง ๒๐ บาท ภาษีอากรในเมืองชุมพร มีตาม
ธรรมเนียม

หนึ่ง ที่เมืองชุมพรนี้ เป็นเมืองท่าเรือราชการที่ท่าด่าน ปากน้ำ
ต้อง มีพื้นสำหรับส่ง เรือไฟเป็นอันมาก ยกตัวให้ไปเป็น ค่าพื้น ๑
ประมาณ ๒๐ ซึ่งเศษ เรือคอเวอนเมนต์ไม่มี ๆ แต่เรือเก่า ๆ
ชำรุดใช้ไม่ได้ มีเรือจีนเรือแขกค้าขายบ้าง ประมาณ ๒๐—๓๐ ถ้า
เรือย่อมเป็นเรือฉลอมเรือปากใต้บ้าง ประมาณ ๑๐๐ ลำ เรือเส้า
เรือใบเป็นเรือมาดชน กราบบ้าง เรือฉลอมบ้าง เรือมาดแจวใหญ่
แจวน้อยบ้าง เรือสำหรับรับรอง ของผู้ว่าราชการนั้น เป็นเรือดำบัน
พาย มีกัญญา หุ้มหลัง คางแดง เหมือนสำหรับแห่พระ กัญญาค่อนอยู่
ข้างท้าย แลเรือเบ็ด ปกุน เป็นต้น

๑๖๐

จำนวนเงินที่ใช้ในเมืองชุมพรนี้ ใช้เงินบาท อยู่เป็นพัน ถ้า
จะใช้เงินเหรียญเมื่อก่อนก็ใช้ได้ เบี้ยตะกั่วในเมืองชุมพรไม่มีใช้ ใช้
อยู่กรุงเทพ ฯ

อาหาร

เข้าปลา ผักสด ผักป่า หมูเบตไก่ ผัดไม่ต้มจุก อีกอย่างหนึ่งต้มแบบ
ทางลำดัด ขนุน ถั่วงอก หมาก มพร้าว

ความ ร้อนเย็น

ราษฎรตั้ง การค้าขายบริบูรณ์ อยู่เหมือนอย่างแต่ก่อน แต่รัง
นกบิน ราคาตก ฝนเมืองชุมพร ชุกเข้างาม โค กระบือ เป็นปกติ
แต่อากาศที่ปากน้ำ เวลาดมพัดยาตงจัด เกิดความไข้ ที่นั้น แต่
เหนือปากน้ำขึ้นไปไม่มีความไข้

ตำบลเกาะง่าม

ขึ้นเมืองชุมพร

เรือสุริยมณฑล แล่นผ่าน เกาะมา ช้างทิศเหนือ ไกลจากเกาะ
ประมาณ ๒๐ เส้นเศษ แลเห็น เกาะง่าม อยู่ตวัน ออกเฉียงเหนือ
ของปากอ่าวเมืองชุมพร ห่างจากฝั่ง ประมาณ ๓๔๐ เส้น เกาะนี้
ขึ้นเมืองชุมพร เป็นเกาะเกิดรังนก คูมาแต่ไกลเป็นเขาคิดกัน ๓
ยอดเป็น ๓ ง่าม คูไกลเป็นเขาคิดกัน ๒ ลูก ๆ ใหญ่เป็น ๒ ยอด
ลูกเล็กเป็น น้ำเพิง ฝาออกไปรับลมว่า เขาหมื่น โดยรอบทั้ง หมู

ประมาณ ๓๐ เส้น เป็นเขาไม่มีต้นไม้ ตัวเขาเป็นศิลาแดงศิลาดำ เป็นริ้ว รอยร่อง น้ำเตยยอดแหลม บุ่ม บ้างหลายแห่ง ตามทรวงก็มีต้นไม้ไม้ ตู๋ใหญ่ขึ้น เป็น หย่อม ๆ ตามรอบเขาเป็นพื้นกว้าง เป็นลาดที่แห่งใดก็มีบ้านโรงเรือน ตั้งเป็น หย่อม มีหลายแห่ง รอบเกาะ ดินเขาสูงในน้ำชัน มีหาดทรายขาวเป็นแห่ง ๆ เขานี้ดูตามเรือที่แล่นงามนัก เหมือนเขาจีนที่ก่อในกระถาง ๆ หนึ่ง ควรดูควรชมได้ ที่ว่าเกาะนิดหนึ่งเท่านั้น ทำเงินได้ ถึงปีหนึ่ง ๑๐๐๐ ชั่งเศษ ต้องถือว่า เป็น เกาะที่อย่างเล็กได้เงินมากที่สุด ลักษณะที่เกี่ยวข้องแก่การทำรังนกในเกาะนี้ นั้น มีถ้ำเป็น ปล่อง ที่ นกนางแอ่น อาศัยรกรัง อยู่นี้ ประมาณ ๑๔ ปล่อง เป็น ปล่องใหญ่ประมาณ ๔-๕ วา ๓ ปล่อง เป็น ปล่องเล็กประมาณ ๔ ศอก จนถึง ๘ ศอก ๑๑ แห่ง ในถ้ำนี้มีตฤกมาก ข้างในถ้ำนี้เป็น ครุกระทรวงเล็กทรวงน้อย นกนางแอ่นเข้าไปอาศัยแล้ว คายน้ำลายติดกับศิลาตามบุ่ม บ้างเป็น หมู่ ๆ ตัวรังนี้ที่อย่างใหญ่เต็มคราบ นกทำรังได้ประมาณ ๓๐ วัน รังใหญ่ยาวประมาณ ๔-๕ นิ้ว เป็น กาบ หอย ที่อย่าง ๑๕ วัน แคบประมาณ ๓ นิ้ว แตบางลง ที่ทำน้อยวันยิ่งแคบยิ่งบางลง กำหนด นก จะ มาอาศัยรกรังที่เกาะนี้นั้น ฤดูหนาวตั้งแต่เดือน ๒ จนถึงเดือน ๙ พอตูกนกบินได้แล้ว ก็พากันไปจากเกาะเขานี้ ไปอาศัยที่อื่น ๆ จนถึง ฤดูหนาวใหม่จึง กลับ มารัง ถ่ายฟองต่อไปอีก เวลา

ที่ นก อไศรย อยู่ ถ้ำ นั้น เวลา เข้า ก็ พา กัน ไป เทียว หา กิน บิน ขึ้น จาก
 ปรดอง เบน หมู่ กุดม ชน ไป สูง เหมือน ดำ คาด แล้ว จิ้ง บิน แม้ว่อน ปีก หาง
 กระ จาย กัน ไป ทั้ง ดั้น ครั้น เวลา บ่าย ก็ กัด บั มา ยัง เขา พร้อ ม กัน พา
 กัน ลง ทาง ปรดอง ไป อไศรย นอน ใน ถ้ำ นั้น วิธี คน ที่ จะ ทำ รัง นก นั้น ตั้ง
 แต่ ฤดู เดือน ๔-๕ นั้น ลง แชะ รัง นก เป็น ครั้ง ที่ ๑ ต้อง ไป แชะ ทุก ๆ
 วัน คิด กัน ประมาณ ๓๐ วัน แล้ว เด็ก หยุด พัก ไป จน ถึง เดือน ๖-๗
 เป็น ครั้ง ที่ ๒ ต้อง แชะ อยู่ ประมาณ ๓๐ วัน เหมือน กัน แล้ว หยุด ไป อีก
 จน ถึง เดือน ๙ เป็น แชะ ครั้ง ที่ ๓ เมื่อ ถึง ฤดู นก ไป จาก เขา ไม่ กลับ
 มา อีก แล้ว ก็ แชะ รัง นก ที่ ทำ ตก ค้าง อยู่ นั้น ทั้ง ดั้น เรียก ว่า ดำ ถ้ำ เก็บ
 จน ดั้น เจริ ใน เวลา ที่ คน ไป ทำ การ แชะ รัง นก นั้น ต้อง ลง ไป ใน ถ้ำ ทำ
 การ ตั้ง แต่ เวลา ส่าย นก ไป หา กิน แล้ว เวลา บ่าย วัน ๆ ก่อน นก กลับ มา
 นอน ต้อง เด็ก มี ได้ รัง แก่ ทำ การ ครอบ วน เวลา นก อยู่ รัง วิธี ที่ คน ไป แชะ รัง
 นก นั้น ต้อง บิน เขา ขึ้น ไป จน ถึง ปาก ปรดอง ตั้งแต่ โรง อไศรย บิน ตลอด เดียว
 ขึ้น ไป ถึง ปาก ปรดอง ประมาณ ๖-๗ เส้น บาง แห่ง ก็ โกล บาง แห่ง ก็ โกล
 เวลา ที่ ถึง ปาก ปรดอง แล้ว ต้อง มี สำ แหรง ผูก เชือก คน ทำ การ นั้ง ใน สำ แหรง
 คน หย่อน สำ แหรง หย่อน ลง ไป ใต้ ถึง ถ้ำ ถ้า พวก นก นั้น อีก พวก นก
 เทียว กัน หา รัง นก ใน ถ้ำ ตาม สูง ตาม คำ ตาม ที่ จะมี รัง นก เป็น หมู่ ๆ คน
 ที่ หย่อน สำ แหรง ลง ไป ใน ถ้ำ นั้น ต้อง มี เทียน จุด ไฟ ลง ไป ส่อง หา
 แต่ มี เครื่อง มือ สำหรับ แชะ รัง นก รูป เหมือน วง เดือน ครั้ง ชัก งอ เหมือน จอบ

เด็ก กว้าง ประมาณ ๔ นิ้ว มีด้ามไม้ ใฝ่ นาง นวน ตำโตเท่าไม้ รวดยาว
 ประมาณ ๔ ศอก แล้ว มีไม้ชนิดนั้น อีกหลายตำ ๆ หนึ่ง ยาวประมาณ
 ๔ ศอก สำหรับ ต่อ ด้าม เครื่อง มือ นั้นให้ ยาว ไปเชะ รังนก ที่ โกด
 เมื่อ เวลา เชะ นั้น ถ้า ที่ พื้น ถ้า เป็นเหว คน ข้าง ต่าง จะเก็บ รังนก ไม่ได้ ก็
 ต้อง ค่อย เชะ เกี้ยว เอารัง มาได้ ยาม ผ่า ดิบ ที่ แขนง ไร่ ที่ ส่ว แรก ที่ ตัว
 นั้น ถ้า เป็น ที่ ไม้ มีเหว ก็ เชะ รัง นก ตก ลง ไป ผู้ เชะ รัง ให้ เสียง กับ
 ผู้เก็บ ข้าง ต่าง ให้เก็บ รังนก ที่ ตก เมื่อ เวลา ทำการ ได้ เวลา จะ ชื่น คน ข้าง
 บน ปาก ปล่อง ก็ ส่ว ส่ว แรก ที่ คน นั้น ชื่น มา พากัน กลับ ไป ที่ อยู่

อนึ่ง มีคำพูด ทำ รัง นก กล่าว ว่า ในพื้น ถ้า รังนก ที่ เกาะ ง่าม
 มี งู หลาม อยู่ ตัว หนึ่ง โต ประมาณ ๓-๔ กำ เปน งู เจ้า อาไศรย
 อยู่ใน ถ้ำ ใหญ่ ถ้ำอื่น ๆ นั้น ก็ มัก จะมี งู หลาม ดัง นั้น หลาย ตัว
 เมื่อ เวลา คน ลง ไป ใน พื้น ถ้ำ ถ้างู หลาม ออก มา ก็ เอา เทียน จุด ไฟ ติด
 วางไว้ แล้ว เดิน หลีก ไป เลี้ยว ที่อื่น งู นั้น ก็ ไป เล่น ไฟ อยู่ ที่ ไฟ ไม่ ทำ
 อันตราย คน งู หลาม เหล่า นั้น ได้ อาไศรย กิน นก นาง แอน ที่ ตก ลง ไป ใน
 พื้น ถ้ำ คน ทำการ รัง นก ถู ดัชนี กัน ว่า ไม่ให้ ทำ อันตราย แก่
 เหล่า นั้น วิธี การ ที่ รักษา รัง นก นั้น ต้อง มี ผู้ มา ตั้ง โรง ตั้ง เรือน รักษา
 อยู่ ที่ เขา เกาะ ง่าม นั้น เปน หย่อม ๆ ราย ไป รอบ ไม่ ว่า เวลาใด ก็ ว่า จะ ดัง ถ้ำ
 ดัน ฤๅ นก กลับ ไป แต่ มี ศาสตราจารย์ ศักดิ์สิทธิ์ ทำการ บูชา ตาม ที่ มั่นใจ ที่ จะ
 ได้ กล่าวหาญ ทำการ ได้ โดย สดวก เมื่อ เก็บ รังนก ได้ เปน คราว ๆ

เรือ กง ดี รัง นก ที่ เมือง ชุมพร เป็น เรือ เสา เรือ ใบ ออกมา รับ บรรทุก รัง นก
 เข้า ไป ณ เมือง ชุมพร ราคา รัง นก ที่ อย่าง ดี อย่าง ใหญ่ แด ขาว ดัน ที่
 ไม่มี ขน หนัก ชั่ง จิน เป็น เงิน ตั้งแต่ ๖๐ บาท จนถึง ๘๐ บาท อย่าง
 ที่ ๒—๓ ที่ ไม่ ดี ขาว แต้ม ขน ติด บ้าง รัง เล็ก ๆ บาง ๆ หนัก ชั่ง จิน หนึ่ง ราคา
 ตั้งแต่ ๔๐ บาท ถึง ๖๐ บาท รัง นก อย่าง ที่ เรียก ว่า รัง นก แห้ง เมื่อ
 เวลา ดัง ถ้า เป็น รัง นก ไม่ เต็ม รัง ทำ ได้ ครั้ง ค่อน นิด หนึ่ง ฤฯ พอ คิด เขา
 เป็น ดี เกิด แต้ม ก มี ดี แดง เป็น โท หิด ของ นก อย่าง นี้ หนัก ชั่ง จิน หนึ่ง
 เป็น ราคา หนัก ตั้งแต่ ๒๕ บาท จนถึง ๓๐ บาท จึง เห็น ว่า ควร ก่อ
 เกาะ ง่าม ได้ ทั้ง งาม น่า ดู แต้ม มี ประโยชน์ ตาม ที่ ก่อ มา แล้ว

สิ้น เรื่อง แต่ เท่านั้น

ความ	สุข ดำ ใจ ได้	โดย ความ	ดี คัย ฮา
รัก	ดี คัย ค้อง รัก ดำ	ถึง คัย	
ใน	คำ คัย กระษัตริย์ นาม	เมือง ขาคี	คน นอ
ตาม	รัก ประเสริฐ คัย	เล็ก แต่	ดี คัย ถึง

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
เจ้าฟ้ากรมพระยานุวราลงกรณ, น.ร., ป.ว